

९३
२६

अथ

९३
२६

ग्रन्थनामः-	तैत्तिरीयकसारार्थः		
कर्तृनामः-		?	
विषयः-	अद्वैतवेदान्तम्		

४११

Taittiriya Suktam.

Adyatha Vedhanam.

॥ श्रीरामायनमः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीरामं कश्चिद्द्वारा मंनत्वा विद्या गुरुं गुरुभू ॥ तैत्तिरीय
 क सारार्थः पूर्वचार्योक्तरीतिः ॥ १ ॥ प्रकाशते मतिस्फूर्ते नानि विस्तरसंग्रहं ॥ पद्यान्यत्र विलिख्य
 ते पूर्वचार्योदितान्यपि ॥ २ ॥ मामकी नानि पद्यानि पवित्राणि भवन्तु तेः ॥ गंगाप्रवाहो मे नरथा
 मांसियथा तथा ॥ ३ ॥ श्रुत्यन्ते सत्यं यचितो तमार्थं श्रीनाथसदाशिवो मे क्लिक्कालिः ॥ श्रीमाधवो क्लि
 ब्रजविद्रुमांकासताडुले राजतु मामकी नानि ॥ नमामि वार्तिकचार्यं विद्यारण्यमुनी नपि ॥ तत्सन्मा
 र्गसमाश्रित्य संचरामि यथा मतिः ॥ ४ ॥ विद्यारण्योक्तविधुया श्रुत्यर्थः संप्रकाशते ॥ क्वचित्कुचि
 त्तुरेणादिश्रीस्तुतिश्च विलिख्यते ॥ ५ ॥ सुरेश्वरचार्यसन्मागस्तत्रादाववलंब्यते ॥ शिशोरत्नस्य मेना
 व्यासः प्रीतोऽस्तु सत्यता ॥ ६ ॥ श्रुत्वा परोक्तमव्यक्तमज्ञेव करिबालके ॥ संतोषुदं प्रयात्येव दोषदा
 ष्ठीर्न कुर्वते ॥ ७ ॥ वेदांतस्य गताधुना दिधिक्रादेन केवलं ॥ कर्मभिः संभवान्मुक्ते रस्या रंजो ह्यथ
 तिचेत् ॥ ८ ॥ कर्मकांडोदितानि सर्वा नित्यनेमिनि कृत्वा ॥ संचितो हः क्षयप्रलान्मुक्तिप्रलकाः

स्मृता ॥ १० ॥ धर्मेण पापमित्यादिश्रुति संकोच इति तत् ॥ काम्यानि चित्राकारादीदृशप्रभृतिकान्यपि
॥ ११ ॥ पशुवृष्टिस्वर्गकलान्यतः कामिनमुक्तये ॥ अथात इति सूत्रस्थधर्मशब्देनकारणात् ॥ १२ ॥ सि
द्धवस्तुविचारस्य तस्मान्नोपगताधत्ता ॥ इह जन्मांतरस्यैव किमभिः शुद्ध्यनन्तरं ॥ १३ ॥ विवेकादिकसिद्धौ
च मोक्षेच्छायां विमुक्तये ॥ विद्याप्राप्तये तु सांख्ये तैक्यावबोधिनी ॥ १४ ॥ अतः कांडद्वये हेतुहे
तुमहावसंगतिः ॥ क्रमशुद्ध्यन हेतुं सांख्ये कामादीन् हेतुं तु महति ॥ १५ ॥ विद्येवातः सेवयोग्यास्तु
माक्षाधिनिं प्रति ॥ स यथा काम इत्येवं यो कामश्चेति सादरं ॥ १६ ॥ कामा कामैक हेतूनां बंधमोक्षौ श्रुतिज
गो ॥ स यथा काम इत्याद्याश्रुतिः कामैक हेतुर्ग ॥ १७ ॥ बंधं मोक्षं तु क्रौं यो महत्याद्या काम हेतुं के ॥ प्रा
हेति कार्त्तिकस्यार्थः स यद्येत्यादि कस्य तु ॥ १८ ॥ कामादीनां च को हेतुः कथं बंधकृतेति चेत् ॥ निःप्रपेक्षा
त्स विषयाज्ञानाभिध्यामतिर्न वेत् ॥ १९ ॥ मिथ्याज्ञानाच्च कामादिर्जायते तदनंतरं ॥ शुभाशुभप्रवृ
त्तिः स्यात्सुखाद्यातिस्ततः स्मृता ॥ २० ॥ सर्वप्रवृत्तिनाशाय समर्थं ब्रह्मवेदनं ॥ स्याद्वाधितानुवृत्त्या तु
प्रवृत्तिर्विदुषां क्वचित् ॥ २१ ॥ अत्र मां सक्तैः किंचिच्छक्तिं तदनूद्यते ॥ मोक्षार्थेन प्रवर्त्तते तत्र न

मयि निष्ठो योऽनेनैव नित्यं कुर्यात्प्रत्यवायि जिहासया ॥ जोगात्प्राप्य नानाशेन शरीरांतरसेव
 वे ॥ हेतुना वा किना ज्ञानेन विना कर्मणि न वेत् ॥ संनृपैः कुरुः कुरुर्व्यक्ताति प्रायले न हि ॥ २४ ॥
 सर्वकर्मणि तेषां च जोगेन क्षीणे ता न वेत् ॥ तस्यान्ते संचितं कर्मैवाद्ये पोने वयुज्यते ॥ २५ ॥
 दशविप्रबद्धादीनां बहूनां कर्मणां नृपु ॥ संतवात्स्वर्गनिराद्याने कपलदायेनां ॥ २६ ॥ प्रा
 यागम्य न कर्मणि यं जकेव समानतः ॥ आदौ समारंभक एव प्रायण व्यक्त कर्मणा ॥ प्रबले न प्र
 तिष्ठेत्तं दुर्बलं कर्म शिष्यते ॥ २७ ॥ अनारंभकमित्यनेन च इत्यादिका श्रुतिः ॥ २८ ॥ पुण्य
 पापवशात्स्वर्गादवरोहवतां नृणां ॥ मनुष्यलोके देहस्य धारणं दशयित्तः ॥ २९ ॥ स्वर्गप्रदस्य देह
 स्थारंभकत्वेन ना विवर्त्तते ॥ कर्मक्षीणं ततो ज्ञानं विना कर्मनिनश्यति ॥ ३० ॥ ॥ तद्यदिति ॥ तद्यदेह
 रमणीयचरणा इत्यादि श्रुतिरित्यर्थः ॥ यत्तु कर्मव्रजस्येक उविकत्वेन तत्कुर्वन् ॥ कर्मैकमेव जननं
 बहूनां जन्मानां न वेत् ॥ ३१ ॥ ॥ स्वस्वकृतेति स्मरणादिमुना नाविधिः क्रियाशेषः स्वस्वकृत्वरवरो ज्ञाता
 गोत्रादिमृगपक्षिणां ॥ ३२ ॥ चण्डालपुलकानां च ब्रह्मलया निमृच्छतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ आ

[illegible]

नास्त्र फलं यस्या ह्यु नं तस्या भुजस्य च ॥ नाश कृन्वित्य कर्म नित्य कृतं तन्न युज्यते ॥३१॥ नि
त्या करणज्ञानं नित्य कर्मणः ॥ फलं मीमांसकै रित्थं तद्विरोधः प्रसज्यते ॥३२॥ अनारब्ध
फलस्यैव नित्य कर्मणः पापकर्मणः ॥ नित्यानुष्ठानतो नैव पुण्यस्याप्यविरोधतः ॥३३॥ यत्काम्यव
र्जनं तन्न कामस्याज्ञानजन्यमनः ॥ अहमेक्य बोधादज्ञानेनैव नाशो न्यथानहि ॥३४॥ उत्पद्यते न
मोक्षस्य नित्यत्वा न्न विकार्यते ॥ कूटस्थत्वा न्न संस्कारो गुणदोषविवर्जनात् ॥३५॥ नित्याप्रत्वादा
त्मतया नाप्यत्वमपि विद्यते ॥ तस्मान्निरर्थकं कर्म मोक्षे नैवोपयुज्यते ॥३६॥ आत्मान्यस्वर्गपञ्चदि
फलायैव तदिष्यते ॥ यत्तु नित्या करणज्ञप्रत्यवायनित्यतये ॥ ॥ क्रियंते नित्य कर्माणीत्येत
दप्यसंभोजनं ॥३७॥ दुःखे मागामियत्तु प्रत्यवाय इति स्मृतः ॥ उरिता पूर्वमिति वा स च नाश
वतो भवेत् ॥३८॥ निषिद्धाकारत्वेन नाशवानस्य संभवः ॥ स्मृतावकुर्वन् नित्यत्र शरप्रत्ययत
क्रिया ॥३९॥ न वेदोषस्य जनि कालितिवेदनिधीयते ॥ एवाधनुश्च दस्य न वेदित्यनेनान्वयः ॥

५ वः

अकुर्वन्विहितं कर्म निदिनं च समाचरन् ॥ प्रसजन्निन्द्रियेभ्यश्च नरः पतनमृच्छति तस्मिन् विवर्तते ॥
यदि नित्याद्यनुष्ठानं यथावत्स्यात्तदा भवेत् ॥ संचितो हः सयो नायमकार्षीद्विहितं ततः ॥ प्रत्य
वायी भवेन्नमिति शिष्टे सुलक्ष्यते ॥ ४१ ॥ लक्षणेत्यादि सूत्रे हि हेतुलक्षयोः समं ॥ अक्रियायाः प्र
त्यवाये लक्ष्यं कलंत्वयेष्यते ॥ ४२ ॥ आद्ये श्वानुपलंभस्याभावप्रमितिहेतुता ॥ तादृक्प्रामा
त्रादेर्हेतुता ध्यवसीयते ॥ ४३ ॥ नावस्थेव हेतुतेति कथं सिद्धेदिदं तव ॥ नावस्थानथाभावः कारण
कार्यवन्मतं ॥ ४४ ॥ इति शिष्टे रजो हत्वादिनिवेदनिधीयते ॥ नाभावस्य स्वरूपेण हेतुता स्माहिरि
ष्यते ॥ ४५ ॥ दोषज्ञापकता मात्रं ज्ञातस्यास्य विवक्षितं ॥ ज्ञातस्य दोषहेतुत्वेत्तक्रिया ज्ञानहानतः ॥ दो
षाभा प्रसज्येतानुपलब्धेस्तथैव च ॥ ४६ ॥ तात्पर्या एव हेतुत्वस्य सत्तया हेतुता यदि ॥ प्रत्यक्षं प्रस
ज्येताभावज्ञानस्य कादिनः ॥ ४७ ॥ अज्ञानं कारणं ह्येति प्रत्यक्षं घटकुडिवत् ॥ ज्ञातस्य प्रागभाव
स्य ज्ञानज्ञापकतेष्यते ॥ ४८ ॥ यस्मादसौ पुरा नासीत्तेन जातो धुनात्विति ॥ वार्तिकानुरणं स्माभिः
प्रागभाववद्विषयं तस्मात्प्रित्याक्रियाजन्यदोषधस्येन नित्यं ॥ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती

निष्कृतेस्तथा ॥४६॥ कर्मणोत्पादिका क्वा च पिरलोकात्तये तु तत् ॥ अतो ज्ञानं विना मुक्तिरिति यत्
दसंगतं ॥४७॥ उक्तं ए प्रीतिरूपाया मुक्तिः सा ब्रह्म जेति चेत् ॥ स्यात्तस्याः कर्मजन्यत्वे स्वर्गादि
वदनित्यता ॥४८॥ सहाय्यी नूत विद्यायाः सामर्थ्या द्विनिवार्यतां ॥ मोक्षस्यानित्यता दोष इति चेत्
दसंगतं ॥४९॥ प्रमाणजनिता विद्योपासना वा निवर्तयेत् ॥ क्रियाफलस्यानित्यत्वं नोत्पः कृत्यो
वकल्पते ॥५०॥ स्वफलानित्यतापोहा समर्थोपासना कथं ॥ क्रियाफलविनाशित्वं विनियोगितुं क्षमा ॥५१॥
अकारकत्वात्तथा तु मोक्षानित्यत्वहानिरुत्तर ॥ अर्धं सा जाववन्नित्यं कर्मजन्यमपीति चेत् ॥५२॥
यज्ञावरूपे कार्ये स्यात्तदनित्यमिति स्थिते ॥ मोक्षस्य जावरूपत्वाद नित्यत्वं प्रसज्यते ॥५३॥ नाशक्रि
या समुत्पन्नरा कला व्यतिरेकतः ॥ अर्धं स एव न सिद्धस्या तच्चा नित्यं घटादिवत् ॥५४॥ अस्मन्म
ते विकल्पस्याहुं सोहि न रष्टं गवत् ॥ अर्धं सस्या संभवत हि कपालाद्युदये सति ॥५५॥ न स्याद्दृढा
द्यप्रतीतिर्मृदादाविति चेन्न तत् ॥ घटादि कार्ये सदपि कपालाद्यवरोधतः ॥५६॥ कदा चिन्नोप

लभ्येत तदभावे तु दृश्यते ॥ विरोधकार्यरुद्धत्वादप्रतीतिर्न दुष्यति ॥ ६० ॥ नास्मिन्नावस्य संबंधः
 क्रियया वा गुणे न वा ॥ निरात्मकत्वाच्चैवाले संबद्धं केन चित्कचित् ॥ ६१ ॥ ध्वंसस्य प्रागभावस्य
 नित्यता नित्यता गुणः ॥ उत्पत्त्यारब्धक्रियानां क्रियेत्येतन्न युज्यते ॥ ६२ ॥ अभावव्यहारस्य ना
 तुर्विध्यस्य सिद्धये ॥ अविद्याकल्पितो भाव इष्यता न तु वास्तवः ॥ ६३ ॥ किंच प्राग्यदवत्वेन वि
 बिज्ञातो ध्वधुना सौ ॥ घटोपलं न सामग्र्यां घटवत्वेन नैक्षितः ॥ ६४ ॥ तदुपादाने देशोतः कृपा
 लो ध्वंसवान् भवेत् ॥ इति ध्वंसो नुमातव्यः संस्कारात्मक इष्यते ॥ ६५ ॥ सुषुप्तिप्रलयादौ च न ह्य
 स्य पुनरुद्भवः ॥ नोपपन्नस्ततः सर्वकार्यस्याभ्युपगम्यते ॥ ६६ ॥ संस्कारउत्तरावस्था निर्वच्यतां
 द्वियात्मकः ॥ स्मृत्यादिकारणीभूतं संस्कारोप्येवमिष्यते ॥ ६७ ॥ अतुल्युत्तरावस्थानान्य
 स्तस्याप्रमाणतः ॥ कर्मणो बोधरावस्था प्रागवस्था कृतस्य वा ॥ ६८ ॥ अपूर्वमिति विज्ञेयं न पदा
 र्थात्तरं मतं ॥ क्रियाया उत्तरावस्था कारकातिशयः स्मृतः ॥ ६९ ॥ तस्या नित्यः प्रत्यक्षध्वंसोऽस्ति

परसंमतः॥ तस्मादविद्याद्युक्तिस्तौ स्यादवस्थानमात्मनि॥ नचाविद्याप्रहाणस्याद्रूपविद्यामृते
कश्चित्॥ तस्मादविद्यामये शेषाप्रारब्धोपनिषत्परो॥१॥ सेवाविद्यापनुत्यर्थाविद्येया
मगामिनी॥ अत्यंतनाराहेतुत्वात्कीथलीकरणंचवा॥२॥ संस्तुते'ब्रह्मविद्येयं प्रसिद्धोपनि
षद्देव॥ एतत्प्रसिद्धितोप्यात्माविद्याया मुक्तिहेतुता॥३॥ जीवस्यात्मतया ब्रह्मपरं यस्मादु
पस्थितं॥ अस्यान्निमित्तभूतायां विद्यायां परमात्मनः॥४॥ तस्मादुपनिषद्विद्यातादर्थ्यां
थुच्यते॥ उपनिषदुच्यत इत्यर्थः॥ अथ श्रीमाधवीयाख्ये विद्यारणे॥ तमुच्यते॥ न बल
पनिषत्त्रेधातैत्तिरीयकसंज्ञिता॥५॥ सांहितीकारणीचापि याज्ञकीति प्रकीर्तिता॥ आद्ये
पाठके तसेहिताध्यानकीर्तनात्॥६॥ सांहिती स्याद्वितीये चतुर्थाये च प्रपाठके॥ उक्तायां ब्र
ह्मविद्यायां संप्रदायप्रवर्तकः॥७॥ वरुणस्तेन विज्ञेयाकारणानि चतुर्थके॥ यज्ञोपयुक्ता
मेत्राश्चकारितेनयाज्ञिका॥८॥ ब्रह्मविद्यात्रिधापि साक्षात्कारास्तत्र मुख्यता॥९॥ तत्रा

धिक्कारमिदं संहिती प्रथमोदिता ॥ ८० ॥ चित्तस्यैकाग्रतायां हि साक्षात्कारस्य संभवः ॥ ध्यानाभ्या-
 सात्तदेकाग्रध्यानाभ्यासाय संहिती ॥ ८१ ॥ मेयनिर्नायकश्चेत्क्राः कर्त्तृतामाधवाख्यया ॥ विद्यारणे-
 स्तएवात्र लिख्यते ननु नूतनाः ॥ ८२ ॥ प्रमाणमेयमापेक्षं मेयता कस्य युज्यते ॥ इत्याकांक्षानिवृत्य
 धं मेयमत्र निरूप्यते ॥ ८३ ॥ अविज्ञातः प्रमाणस्य विषयो वादिनां मतः ॥ सोऽज्ञातार्थः प्रमाणान्ति-
 स्त्विद्यद्यदनुभूतिः ॥ ८४ ॥ न तावन्मानतः सिद्धिमानात्पूर्वमपेक्षणात् ॥ सिद्धमज्ञातमुद्दिश्य
 ज्ञेयमानं प्रवर्तते ॥ ८५ ॥ अज्ञातत्वं न सिद्धं चेन्मानात्तत्त्वेन सिध्यति ॥ इति चेन्नित्यं चैतन्यानु-
 वेनानुभूयते ॥ ८६ ॥ मानप्रवृत्तिः पूर्वमज्ञातत्वं यथा तथा ॥ अज्ञातत्वं मयुतरेन चैतन्येनानु-
 भूयते ॥ ८७ ॥ रूपार्थं संप्रवृत्ते न नेत्रेण रसबंधयोः ॥ अगृहीतियथातदज्ञातज्ञातत्वं यो न वि-
 त् ॥ ८८ ॥ नेत्रो यहीतयोरन्यद्वेधकं स्याद्वाथा तथा ॥ ज्ञातताज्ञातता ग्राह्ये अमेये अपि ते चित्ता-
 ॥ ८९ ॥ सर्ववैश्वज्ञाततया ह्यज्ञानत्वेन वा सदा ॥ साक्षिचैतन्यविषय इति शास्त्रेषु हिंतिमः ॥ ९० ॥

धितैकाशततासिद्धावशानोयः समीयते ॥ सर्वमानैरतश्चित्यं कस्याशातत्वमीदृशं ॥ ८० ॥ चेतनोचे
 तनोवायमशातोयद्यचेतनः ॥ तन्नाशातार्थकोयस्य जडस्याशातताकृतः ॥ ८१ ॥ अज्ञातरज्जुकार्य
 स्वसर्पस्याशातानहि ॥ अज्ञातब्रह्मकार्यस्य जडस्याशातताकृतः ॥ ८२ ॥ रज्जुसर्पेन ज्ञानामिबो
 दुमिच्छामिमानतः ॥ इति व्यवहृतिः ॥ प्राज्ञानां गीकुर्वन्ति द्वे विचारे ॥ ८३ ॥ किं चाज्ञातत्वं तोल्यं त्रि
 रोधानं न चेत इति ॥ स्वयमेव तिरौ नूतजडे कान्पातिरोहिते ॥ ८४ ॥ आविर्भावो रूपात्तु चेतने न्येन
 निमित्तात् ॥ निरोधानाद्विशेषोस्ति सुल्लवस्त्रे मणी यथा ॥ ८५ ॥ चंद्रमलिनयेद्राक्षसी लम्
 भ्रं न तु क्वचिद् ॥ एवं चेतनमज्ञातं जडं स्वज्ञानदेहकं ॥ कार्यकरणरूपं यन्निखिलं जडमाह्वयतां ॥ ८६ ॥
 तेन सर्वे लघ्विद्रुपः स्वप्रकाशास्तिरोहितः ॥ तिरोहितेनोच्यं तद्भासते चंद्राकृत् ॥ ८७ ॥ तेन प्र
 काशनाशो वा नास्ति चंद्रवदेव हि ॥ राक्षसस्त्वपि दौ चेदस्मदृष्टो यत्तासते ॥ ८८ ॥ अज्ञातत्वं चि
 त्तस्तद्वन्मूढदृष्टौ वत्तासते ॥ ततो नु न व एवैको विषयो ज्ञातलक्षणे ॥ अज्ञादीनामतः सिद्धा

यत्र तेषां प्रमाणता ॥ १०० ॥ अनुभूतिग्रहायैव प्रवृत्तान्यपि दुष्टया ॥ सामग्याखिलमानानि गृह्ये
 तिजडसंयुतां ॥ १०१ ॥ शुक्लिकाग्रहणायैव प्रवृत्तमपि लोचनं ॥ गृहीते रजते पतं शुक्रं शं दोषयो
 गतः ॥ १०२ ॥ वेदांते नरसामग्री दुष्टेष्टाचक्षुरादिका ॥ तज्जाधीरत्र गृह्यति स्फुटित्वपादिसंयुतां
 ॥ १०३ ॥ एवं च सति विभ्रातः कल्पिते रजते धियं ॥ प्रमाणं मनु ते यद्दूपादो मनु जस्तथा ॥ ४ ॥ ध
 मि एष भ्रातृमखिलं ज्ञानमिच्छति वादिनः ॥ सर्वधर्मालिसदूपे प्रमाधी वृत्तयो खिलः ॥ ५ ॥ विप
 र्ययं प्रकारे तु वदंति रजतादीदिके ॥ ६ ॥ तथा रूपादिके बुद्धिः स्याद्विपर्यय रूपिणी ॥ एवं न्यायेन सं
 मिष्टा प्रमाणा नो प्रमाणाता ॥ ७ ॥ अलये वतथा प्यशारूपादावेव ता विदुः ॥ ८ ॥ एवं वदन्त्या प्रमेयस्या
 दलातत्वेन चेतनः ॥ ९ ॥ सर्वेषां मापि माना नाम तातत्वा निजा विना ॥ वेदांता नो विदोषेण
 निरुद्धो ज्ञानधर्तिना ॥ १० ॥ अज्ञातश्चेतनो मेयो नाज्ञातो न्योस्ति कश्चन ॥ किंचानेदादिरूपस्य
 पुरुषार्थस्य हेतवः ॥ १०१ ॥ वेदो ता स्तेन तन्मेय आनंदात्मा परः पुमान् ॥ इति श्री माधवी यो

परसंमतः॥ तस्मादविद्याद्युक्तिस्तौ स्यादवस्थानमात्मनि॥ नवाविद्याप्रहाणे स्याद्ब्रह्मविद्यामृतं
ब्रह्मविद्या॥ तस्मादविद्यामये शेषाप्रारब्धोपनिषत्परा॥१॥ सेवाविद्यापनुत्तराविद्यायेवा
सुगामिनी॥ अत्यंतनाशहेतुत्वात्कीथलीकरणं च वा॥२॥ संस्तुते ब्रह्मविद्येयं प्रसिद्धोपनि
षद्भवेत्॥ एतदसिद्धिस्तौ प्यात्मावेद्याया मुक्तिहेतुता॥३॥ जीवस्यात्मतया ब्रह्मपरं यस्मादु
पस्थितं॥ अस्यान्निमित्तभूतायां विद्यायां परमात्मनः॥४॥ तस्मादुपनिषद्विद्या तादर्थ्याद्
धुच्यते॥ उपनिषदुच्यत इत्यर्थः॥ अथ श्रीमाधवीयारख्यविद्यारण्ये तमुच्यते॥५॥ ब्रह्म
पनिषत्त्रधा तैत्तिरीयकसंज्ञिता॥६॥ साहितीकारणीवापि याज्ञकीति प्रकीर्तिता॥ आद्ये प्र
पाठके तसंहिताध्यानकीर्तनात्॥७॥ साहिती स्याद्वितीये चतुर्थाये च प्रपाठके॥ उक्तायां ब्र
ह्मविद्यायां संप्रदायप्रवर्तकः॥८॥ वरुणस्तेन विज्ञेया वास्तव्येति चतुर्थके॥ यत्तौ पयुक्ता
मेवाश्वकार्तितास्तेन याज्ञिकी॥९॥ ब्रह्मविद्या त्रिधामिवाद्वास्तव्यास्तत्र मुख्यता॥१०॥ तत्रा

५५ पञ्चमः वेदः कमुसर्वा पहा रतः ॥ सर्वं स्पृतुं नृपको ब्रह्म धीपरिमोषिणा ॥ क्रियमाणे ५

सौदरितिः लो कसं वयः ॥ ११ ॥ त्रेयो सि बद्ध विद्या नीतु क्त्वा ब्रह्म वे दने ॥ दे वा च रित वि द्या नां व द्भु
शः सं न वा दपि ॥ १२ ॥ आदौ वि द्म नि दृ त्यर्थं य नित वं महात्म निः ॥ वि द्म सं न व उ क्तो न दृ ह दार ण्य
वा र्त्तिके ॥ १३ ॥ स्वस्य ब्रह्म त्वम शाय या गदा ना दिक र्म सु ॥ स्वतो न्यां दे व तां प्रा ति त्य न द्वा न्ने व लि
जं यथा ॥ १४ ॥ स्वरा त्पा धि म्म म ला य स्व व्य रा क्ति व लि ग्व राः ॥ प्रा ती त्य नु ष गः ॥ अपि न्द्रि
पञ्चोः पुं स ए क स्मि न्ने पि त स्म दैः ॥ क्रिय मा णे म ह दुः खं स्या त्स र्वे वा दि वौ क सां ॥ १५ ॥ त स्मा दे वा
प प्रियं त द्य न्म नु ष्या वि ज्ञा न ते ॥ ब्रह्म तत्त्व म तो दे वाः प्रा ति ब ध्नां ति वे द नं ॥ १६ ॥ प्र मा दि नो व
हिं स्त्रि ताः पि तृ नाः क ल हो त्सु काः ॥ सैन्या सि नो पि दृ श्यं ते दे व सं दू षि ता रा य दं ति ॥ व ण श्रि मा
जि मा नी स न्ने त त्व सः परा श्रु तः ॥ दे वा दी ना मा श्र यः स्या त्स र्वे प्रा मा पि पी लि कं ॥ १७ ॥ क र्म ण
ना जि तो य स्मा न्ने क श्चि दु प कार कृ तः ॥ गृ ही दे वा दि नि स्त स्मा दा जि तो नृ स्व क र्म निः ॥ १८ ॥ स्व स्व
क र्म जि त त्वे न दे वा द्याः स्व स्व दे ह कृ तः ॥ अ वि ना शो न दे हं ति गृ ही त्वा श्रो प का रि णः ॥ १९ ॥ त त्वं

न ता चां वल्येन सहेति विष्णु निव हो योगस्य सं कीर्तिः ॥ सूत्रार्थसंग्रहः ॥ व्याधिश्च
 तेति ॥ नमसा वि ते विष्णु तेत्य न्वयः ॥ उपास्य वस्तु न्यथा निश्चयो भ्रांतिदशनमित्या
 ह ॥ भ्रांतिज्ञानमुपास्य वस्तु नाति ॥ विहै काग्रस्योत्तरोत्तरा निवृद्धिराहित्यमलक्ष्य
 मिकत्वमित्या हतदिति ॥ कदाचिद्यागादौ प्रवृत्तिः कदाचिदन्यत्रेत्यनवस्थितत्वमित्याह ॥
 चां वल्येन सहेति ॥ न त्सहिताचितै काग्रस्य विष्ठ न तेतियोगविद्यो घ इत्यर्थः ॥ रात्रे
 हत्यादिवाक्येस्मिन्मित्रराद्येन कुर्याते ॥ प्राणस्याहंशानिमानि देवः स च रामस्तु नः ॥ १२१ ॥
 शंभुः सुखरुदसा क मिति स बन्धियो ज्यतां ॥ रात्रेऽप्या न ह ते श्व वरुणश्चानिमानवान् ॥ १२२ ॥
 अर्धमा रविर्विंशस्य च क्षुब्धश्चानिमानवान् ॥ इंदो बलस्य वाको श्व गरुडो मृगहस्यति ॥ १२३ ॥
 विष्णुपादानिमाना स्यात्स च विस्तीर्णपादवान् ॥ यद्वा प्राणादिक्रान्तेषु मित्रादे रानिमानिनः ॥ १२४ ॥
 उक्तत्वात्सर्वदेहस्य विराट्स्यादनिमानवान् ॥ उक्तक्रमपदेनात्र विराट्देवो जिधीयते ॥ १२५ ॥

८

८

बु धा ननु क्खानं नाशो येगुहिणो महार ॥ एषदे वादिभिः सर्वे न हि वाक्यमि किं हि तु ॥ ३० ॥ अर्थमननु
क्खानं रोगालस्यादिना तु यत् ॥ नासा वा त्वं त्रिके नाशो यतः पश्चात्कुरिष्यति ॥ ३१ ॥ मा भूत्सर्व
त्वहानिर्नो ब्रह्म याथात्म्यविद्यया ॥ इति देवादयो विद्या प्रतिबध्नं त्रियम् नरतिव ॥ ३२ ॥ ब्रह्मज्ञस्य
नरात्माः स्युर्मुक्तौ विद्याय देवताः ॥ आत्मैतत्सर्वदेवतां स्वात्मानं धोहिने व्यते ॥ ३३ ॥ अतस्ते
स्य हनेत्यादे रयमर्थे विसीयते ॥ अन्येषां विध्य कर्तारिस्तस्मा देवा मि ति क्रतेः ॥ ३४ ॥ तस्मात्कु
यसि विद्यानां संभवा तन्निवृत्तये ॥ आद्यानुवाके साहित्या जप्यो मंडीर्यते ॥ ३५ ॥ आदौ तु ब्र
ह्मकां उस्य नायं मंत्र उदा रितः ॥ विद्यानाय रणा देवैः कर्मणो ये क्षित त्वतः ॥ ३६ ॥ यज्ञदाना
क्षिति विद्यो विद्यायां शास्य ताति चेत् ॥ तन्मंत्रजपना रपच भवेद्विद्यां तं रं नृणां ॥ ३७ ॥ अतस्ते
नि विद्यायां महापापानि कुर्वते ॥ रुच्यत्वादक्य हा धे स्तेषां भवति नादानं ॥ ३८ ॥ अतस्ते विमिति ॥
महापापवतां नृणां ज्ञानयसो नरोचते ॥ प्रमुनतानयसक्त प्रदेष्य भवति स्वतश्चिपुसाणे के रि

x ३६

७

रित्यर्थः॥ तेषां विविदिषास्माया रुचेर्जनकताश्चैतेः॥ सैसारिककलत्रेपियशादेः काम्यकर्मणि
॥ ईशादित्यस्यादेवपापनाशकता स्मृतेः॥ लिंगे विषयवैराग्यं तस्य पापक्षयस्य च श्रुतेः
॥ तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादेरित्यर्थः॥ स्मृतेरिति॥ ब्रह्मण्याद्ययकर्मणि त्यादेरित्यर्थः
लिंगमिति॥ शुद्धमानं तु तच्चित्तमाश्वरापितकर्मणि॥ वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्तयथा
सुनिर्मलमिति नैष मयि सिद्धावुक्तत्वादिति भावः॥ यागादिभिर्विनष्टेपि विद्वेहाना
रुचिप्रदे॥ ऐकाग्र्यहेतुपास्तारव्ययोगविधौ भवेति हि व्याधिरूपानेति सूत्रेण तेपतैजिलि
नोदिताः॥ शं न हत्यादिभ्यो मंत्रो जपव्यस्तन्निवृत्तये॥ २०॥ व्याधीनि॥ व्याधिरूपानसंज्ञावप्र
मादा लस्या विरति भ्रांति रश्ना लक्ष्मणिके तानवस्थितवानि चित्तविक्षेपायोगांत
रायाः॥ तिसूत्रेणेत्यर्थः॥ व्याधिश्च तद्विषयः॥ ताचनमसोपास्यार्थसंदिग्धतावोपास्यस्म
रणा लसत्त्वसहितं वैराग्यं सेवजनं॥ भ्रांतिस्तानमुपास्यवस्तु नितदेकाग्र्यस्य किं

५५ च सु राघ नु मेयत्वा त्रसा दासाक्षिणेक्ष्यते ॥ प्राणस्व व्यवधानेन सा क्षिवेद्योऽवेद्यं ॥ श्लोकः सन्निहितश्चातः प्रत्यक्षोऽयं
 विवक्षितः ॥ प्राणजालात्पीताभ्यां शरीरादिकं हृत्प्राणम् ॥ अस्मत्पुष्टमस्मात्तः स्मृतिवैयो विवक्षितः ॥ ५५ ॥
 श्रुते ॥ वाय्वात्मकब्रह्मनते नमो ब्रह्मण इत्येतः ॥ सिद्धे वा दुस्तरं वा क्ये व्यर्थमित्यत्र श्रुते ॥ ५६ ॥
 सूत्रस्यादौ परोक्षत्वा नमस्कारः प्रकीर्तितः ॥ प्रत्यक्षत्वेन निर्देशो वायुशब्देन संनवेत् ॥ ५७ ॥
 सत्यदिनिर्देशोऽस्मिन् प्रत्यक्षता ॥ प्रत्यक्षता हि प्राणस्य ततो न पुन रुक्तता ॥ ५८ ॥
 ५५ ४ त्वमेवेत्यादिवाक्यं तात्पर्यमथ कथ्यते ॥ सूत्रात्मना परोक्षोऽपि त्वं वा यो प्राणरूपतः ॥ ५९ ॥ प्रत्य
 क्षोऽस्य तात्पर्यं वाक्ये स्मृतिवैयो विवक्षितः ॥ प्राणेन हि कृतं ज्ञेयं नराणां मशितादिर्वा ॥ ६० ॥ त्वमे
 ५५ ६ वेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं त्वं कथ्यते ॥ यथा रावणं लोकाधिराजं दौ वारिबुं प्रति ॥ ६१ ॥ कश्चित्
 मेव राजेति वक्तुं ब्रह्मोक्तं कथ्यते ॥ तद्विषयं ह्येव प्राणं तद्विषयं ॥ ६२ ॥ त्वमेवेत्या
 ५५ ७ ध्रुवदेवस्य साक्षात् साक्षिणो ॥ तस्मात्तद्विषयं मित्रा मेवेत्यस्य संस्मृतिरिति ॥ अनुप्राणः ॥
 आतोक्तिर्मनसा धर्मे विद्यमानस्य चिंतनं ॥ वचसोऽप्यारण्यत्वात् तत्पश्यन् वदन् स्मृतं ॥ ६३ ॥
 यद्वक्ष्यमाणं प्रत्यक्षं ब्रह्मविष्यं गुरुं च मे ॥ विद्याग्रहणकाले तद्विप्रनाशेन रक्षतु ॥ ६४ ॥ शि
 ष्यं मामिति शेषः ॥ तद्विषयं ह्येव प्राणं तद्विषयं ॥ यद्विषयं चोपदे शो च सामर्थ्यस्य प्रदानतः ॥ रक्षति

८

नि विवर्तित्वा भूयोप्यवतु मामिति ॥ ४८ ॥ अवतु मां अवतु वक्ता रयिते पुनरुच्यत इत्यर्थः ॥ इत्थं
वाद्यात्मकं ब्रह्म प्रत्यक्षं प्रार्थनाधुना ॥ अंतर्गम्यात्मकं ब्रह्म परोक्षं प्रणवेन तु ॥ ४९ ॥ तत्रोपक्रमेण
संस्मृत्य प्रार्थ्यते विघ्ननाशनं ॥ आध्यात्मिकाज्यराद्यास्तु शौरव्याघ्राद्युपद्रवाः ॥ ५० ॥ आधितोति
कविद्यास्तु स्थायसाद्युपद्रवाः ॥ सुराधिदेविकास्तेषां त्रयाणामुपशान्तये ॥ त्रिसंतिः पठि
तेत्येव मनुको कोयमादिम ॥ उक्तमंत्रं जपतो नष्ट प्रसूत संतते ॥ ५० ॥ उपास्त्यै ब्रह्मविद्यै च व
क्तव्यं ग्रंथ संचयः ॥ विनिरुतिः ॥ अस्तित्वं प्रधानत्वात्पादो दासीन्यहा नये ॥ अनु वाक्नेदि
ताये त्रिशोधाध्यायो निधायते ॥ ५१ ॥ अस्तौ दासीन्यमिति चेदनर्थः स्यात्तथा सति ॥ मंत्रो
हीनः स्वररत्नादिवचनादित्यर्थः ॥ कर्मक्रांतेष्वयं काव्य इति चेत्सत्यमेव तत्र ॥ ५२ ॥ क्रांतिद्वितय
शेषत्वात्तन्मध्ये निहितोऽयं ॥ प्रयोजनाधिक्यवशाद्विद्याक्रांते तु कीर्तितः ॥ ५३ ॥ कर्मक्रांते स्वरादा
नां व्यत्ययेन यथाविधि ॥ अथ स्यान्नवकोऽपि प्रायश्चित्तेन शक्यते ॥ ५४ ॥ अनुष्ठानस्यैकैक्यं

परिहर्तुमनोद्ययं ॥ अनास्तानं यदास्तानमिति संवत्तदीयते ॥ ५५ ॥ यथेति ॥ यथा शास्त्रमर्थानि
व बोधेऽप्यनुष्ठानवैकल्यं परिहर्तुं शक्यत इत्युच्यते ॥ विद्याकांडे यथा शास्त्रमर्थानि व गतौ पु
नः ॥ वैकल्यस्य समाधानं क्रियते न हि कुत्रचित् नान्यथा न व गतिः प्रायश्चित्ते न वायेत ॥
रज्जुसर्पादिकभ्रान्तेर्जपाद्यैरनिवारणत्वात् ॥ ५६ ॥ अतएव हि विद्यायां कर्मलीनप्रकृतिर्नितं ॥ वै
कल्यपरिहाराय प्रायश्चित्तं न विन्यत ॥ ५७ ॥ प्रसुताभ्यस्यते विद्यां प्रसक्ते सति पातके ॥ प्रा
यश्चित्तस्य विरहः स्मर्यते योगशालिनः ॥ ५८ ॥ यदि स्थाप्यातं कुर्वि विद्ये गी कुर्यात्प्रमादतः ॥ यो
गमेव निषेवेत नान्यं ॥ संवत्तद्वदचनेति स्मृतेरित्यर्थः ॥ विद्या वैकल्यहानाय प्रत्येतुं च यथा
विधि ॥ कर्तुं चोपनिषत्पाठे प्रयत्नातिशयं नृणां ॥ ५९ ॥ शिक्षाध्यायो यमत्रैव ततः समुपपद्य
ते ॥ वेद्यत्वेनोपदिश्यते यत्र वर्णस्वरादयः ॥ ६० ॥ शिक्षा इति शिक्षा स्यादीकारकं दसः क
नो ॥ ६१ ॥ शिक्षासंज्ञ इत्यस्यार्थो वेद्यत्वेनेत्यादि ॥ शिक्षाविद्योपादानशतधातुः ॥ कर्मव्युत्पत्तिः

५ विष्णु

ब्रह्मोऽदेहवत्त्वेन सर्वव्याप्त्या लुप्तकर्मः ॥ ८५ ॥ वेनाशो न सुखहेतुतया सुराः ॥ ८६ ॥ प्राथितिः
प्रेरकं तेषां परं ब्रह्म प्राणम्यते ॥ वायुमूर्तिरिह सूत्रं यत् ज्ञानशक्त्या दिसंयुते ॥ ८७ ॥ तदात्मना
परं ब्रह्म विधादकर्मपीष्यते ॥ वायुश्चातो न मस्कार्यः संबोध्य च भवेदयं ॥ ८८ ॥ वायु-
प्राणसूत्रस्य त्वं प्रत्यक्षं संभवति ॥ अतस्त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति प्राणम्यते ॥ ८९ ॥ अं-
तर्यामी न संबोध्यः परोक्षत्वेन हेतुना ॥ सर्वं शास्त्रानुमानान्यामंत्रयाम्यवगम्यते ॥ ९० ॥ एवार्थ-
श्चोऽन्यामित्यनेन योन्यः ॥ वायुपाधियुतं ब्रह्म प्रत्यक्षं भवतीत्यतः ॥ त्वामेव वक्ष्यमाणेषूपति-
वाक्येषु मारुत ॥ ९१ ॥ प्रत्यक्षं ब्रह्म वक्ष्यामि ब्रह्मसोपाधिकं तु यत् ॥ येन येन प्रकारेण पास्य-
ते तेन तेन तत् ॥ ९२ ॥ चिरान्यासेन मुत्पन्ने साक्षात्कृतं हि शक्यते ॥ अत एवा न्यशाखायां देवो भू-
त्वेति संश्रुतं ॥ ९३ ॥ देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुतिमित्यर्थः ॥ मरणं त्वं मे बहु साक्षात्कृत्य
ततः परं ॥ ९४ ॥ देवत्वं समवाप्नोतीत्यस्यार्थः परिकीर्तितं ॥ तस्मादृते वदिष्यामि वक्ष्यमाणं व-
चः स्वहं ॥ ९५ ॥ ब्रह्म प्रत्यक्षमित्येव वदिष्यामि नवानृतं ॥ अथवा त्रिककारीया व्याख्या काचित्प्रद-

७५ *धा१

*ध२

जितासेभस्तत्वेदने॥ प्रतिबैपुतुयर्थमदृष्टोपयोगिता॥ अनुवाके वितीये स्मिरदृष्टा दृष्टोप
कारिका॥७६॥ विहितापाठनियतिरथोपास्तिः प्रवर्तते॥ मंगलाचरणार्थेयंतत्रादौमेत्रुच्य
ते॥७७॥ प्रकर्षः प्रार्थनेनेन विद्यायास्तत्फलस्यच॥ अनेनमंत्रेणेत्यर्थः॥ गुरुणासम्यगुक्तैयं शिष्य
एननुष्ठितेति॥ यशोविद्यानिमित्तं तत्फलस्तु गुरुशिष्ययोः॥७८॥ वैकल्येनेति विद्यायाउक्त
मोनेनकीर्तिते॥ ह्यनाध्ययनजंयस्यानेजस्तद्वद्विचर्यसं॥७९॥ श्रुतिस्मृत्युक्तकारित्वं वृत्तमि
त्यभिधीयते॥ प्रजादेर्वक्ष्यमाणस्य फलस्याप्युपलक्षणं॥८०॥ शिष्यस्यफलसंपत्तेर्गुरुस्यतोष
कृत्यतः॥ अथवचः प्रवृत्तिर्गुरोवप्युपचर्यते॥८१॥ इत्येवंप्रार्थनारूपं मंगलाचरणकृतं
शिष्येणजप्यस्तमंत्रः कृतार्थोहिगुरुस्त्वितः॥८२॥ यदर्थंमंगलंसेवाविद्याप्रसूयतेधुनः॥
श्रागुक्तोच्चारणभ्यासोयस्तस्मानेतरेयतः॥८३॥ तद्वासनायुतस्तस्मादिन्त्यर्थोयंप्राप्तये॥८४॥ प्रा
मिति॥ पूर्वनिवाकविहितवर्णदिपुक्तोच्चारणभ्यासइत्यर्थः॥ मानसंवेदपाठेनचिरभ्यासे

*नि२

ॐ अधिष्ठत्यविषयीकृत्येत्यर्थः ॥ संहिता वयं त्रैलोक्योक्तः पूर्वोत्तरौ तयोः ॥ एवमेव स्वस्वरूपं तु एवमिदं विचिंतयेत् ॥ ५९

न वासितं ॥ न प्रवेशयितुं शक्यं केवलं पासनं तु तं ॥ तस्मात्तद्योगिनी मे व व्यास्यमउपासना ॥ अन्योन्य
मतिसामाप्यं वर्णनां संहिता मता ॥ सामाप्येन प्रजायस्यां निषस्य ॥ न वतीत्यतः ॥ न वेदुपनिषद्
यादुपास्तिः परिकर्तिता ॥ उपास्या संहिता सेयमाश्रयेषु च पंचसु ॥ ६७ ॥ व्यास्यस्य ते न चोपास्ते
नेदि आश्रयने दतः ॥ पंचाश्रयेषु चैव प्रतिज्ञाता ॥ उपासनं ॥ लोको ज्योतिष्य विद्या च प्रजा ॥ मा
पंचचाश्रया ॥ अधिष्ठत्यष्टिव्यादीन् लोकां न वतं त इत्यतः ॥ अधिलोकमिति ज्ञेयमेव मग्रेपि
मन्यतां ॥ लोकाद्याश्रयजिज्ञासां स्यात्प्रकृतं प्रकृतं ॥ ६८ ॥ लोकादिविषयोक्तं एव दृष्ट्या ध्यातव्यं
नाम ॥ लोकादिविषयोपास्ते प्रतिज्ञासमनंतरे ॥ ६९ ॥ यत्रोक्तमधिष्ठत्यस्या तदुपासनमुच्यते
उत्तरस्य स्वरूपं तु द्युदेवत्वेन विचिंतयेत् ॥ संधिस्तयोर्मध्ये देशो द्युभूमध्यस्थस्त्वम् ॥ वर्तमानं तयो
र्मध्ये संधानं वायुदेवता ॥ इत्येवं लोकविषयं संहिता ध्यानाधीनं ॥ इत्येत्वेत्यत्र चैकारः षकारोप
रिसंस्थितः ॥ ७० ॥ एषिवी देवतारूपस्तक्रारस्तुतदग्निसः ॥ ७१ ॥ द्यौस्तयोर्वर्णयोर्मध्ये देशो वायु
देवता ॥ द्विर्वावेनागतोऽन्यस्तक्रारः सप्तमीरणः ॥ ७२ ॥ उपास्या वयं वेषे व मुतरेषु विचिंतयेत् ॥

५९ वदंत्युपासकाः प्राज्ञास्ता महासंहिता इति ॥

५९ लोकेति संहितानामित्यर्थः ॥ ५९

४ × वागिन्द्रियं मुखस्थानमिति चेत्सत्यमीरितं ॥ केठतालुरदादिभ्यां मुखमेवेति साधकः ॥ ११४४

अधिज्योतिषमेवेदमधिज्योतिषमुच्यते ॥ ६॥ वैद्युतो विद्युदेवस्याद्यत्पयश्चादसः क्रतौ ॥
गुरुपदेभ्यः शिष्येण पठ्यो विद्योति क्रीत्ते ॥ ७॥ अथ दत्तिशेषः ॥ उत्पत्तिः स्यात्प्रजननं पुत्रपौत्र
दिकंप्रजा ॥ ८॥ देहं द्रियादिः साक्ष्यतः संघातस्वात्मशब्दितः ॥ वाक्यशब्देनैन्द्रियं प्रोक्तं कंठदि
स्थानं संस्थितं ॥ ९॥ फलहेतुतयोपास्तिविहिता लैरुपरिग्रहात् ॥ यएवमिति वाक्येन विदिधा
तूपलक्षिता ॥ १०॥ तामहमसंहिता अत्र विशेषः कश्चनेरितः ॥ आनंदज्ञानयतिना वाक्कि
कोत्पनुसारिणी ॥ ११॥ तामहमसंहिता इत्याचक्षते इत्यादावित्यर्थः ॥ कर्तव्यास्मादिति ज्ञेय उत्प
त्तिविधिरत्र ॥ १२॥ अनुष्ठेयवद्वत्त्वेन कर्तुं रेकत्वतोपि न ॥ आवश्यक्के क्रमेतत्र हृदयाद्य
वदानवत् ॥ १३॥ विशेषनियमायाः स्फुरथशब्दा अभीमता ॥ एथि कीत्यादिवाक्येन विनियो
गविधिः स्मृतः ॥ १४॥ एथिवी सर्वरूपमित्यादिनेत्यर्थः ॥ यएवमेता इत्यत्र लघुधिकारविधिः स्मृतः
॥ संहितोपासनमिदं निःक्रामानुष्ठितं यदि ॥ १५॥ ब्रह्मविद्यार्थमेव स्याद न्यथान्यफलं

३ × चिंत्यमेतत्तदेक्यात्ते स्तद्वज्रस्य हानतः ॥ संहितोपासनैकायमित्युक्तं विधिस्तद्वत् ॥ १६॥

रेवात्रेयात्यानाद्यादृशीपुनः ॥ १३ ॥ यस्या दृष्ट रक्षाणामित्यादिलेक्षणबोधकं ॥ शास्त्रं तु सिद्धमन्यत्रे
त्याहानंदयतीश्वरः ॥ १४ ॥ नात्येति ॥ शायते वर्णद्युच्चारणं ययेत्यादिरित्यर्थः ॥ व्याख्यादेशविशिष्ट
स्य चक्षुषोरूपमिष्यते ॥ १५ ॥ नख्याधातोः सोपसर्गो नख्याधातुः प्रयुज्यते ॥ इति श्रीभाष्यटिपत्तौ
प्रकटार्थकृतोदितः ॥ १६ ॥ अकारादिभवेद्वर्ण उदात्तादिः स्वरस्तथा ॥ कृत्स्नीर्ध्रुता मात्राः प्रयत्नश्च
बलं स्मृतं ॥ १७ ॥ स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वेनित्यादिर्यलु उच्यते ॥ विलंबितत्वमत्यंतमतीव दृढतामपि ॥ १८ ॥
त्यक्तायस्य चयः कालस्तत्काले तस्य कीर्तिने ॥ साम्यंतदेवसामेति पदेन परिकीर्त्यते ॥ १९ ॥ वर्ण
नामधिसानिध्यं संतानः संहितोच्यते ॥ वर्णदयष्य उच्येते तनूस्तत्सल लक्षिताः ॥ २० ॥ शिक्षणी
या उवं तीति शिक्षाध्याय उदाहरितः ॥ षडेव शिक्षणीयाः स्फुरः शिक्षणी योनो नो परः ॥ २१ ॥ इति द्योतयि
तुं चेदमुपसंहरणं कृतं ॥ २२ ॥ अध्यायोपसंहरण इत्यर्थः ॥ अत्र शिक्षादिशब्दानामेकश्रुत्यादि
नूतनतः ॥ प्रकृत्यादिस्वरोच्चारितिनवव्याकरणोदितः ॥ २३ ॥ नवभातीत्यर्थः ॥ तथाप्यन्यसनीयः स्या
संप्रदायागतस्वरः ॥ स्वरोदृष्टोपयोगीस्यात्तु साध्यायविधानतः ॥ २४ ॥ उपसितुस्तथास्तौ च

॥ ब्रह्म दृष्ट्या धवा यत्र संस्कृतोपास्यते तथा ॥ अनो ब्रह्म त्रुपासीने तत्र त संस्कृतं मनः ॥ ११ ॥ तथा प्रतीक
विषयमित्यर्थः ॥ १२ ॥ उपास्यमिति शेषः ॥ १३ ॥

प्रतीकोपासनमित्यर्थः ॥ तत्र हि तद्देवता दृष्ट्या संस्कृतं सर्ववर्णस्वरूपमुपास्यं तत्रोक्तं दृष्टिं
प्रत्यालंबनत्वात् प्रतीकमिदमुच्यते तस्मिन् ग्रहो नेत्यर्थः ॥ उपासिना प्रतीकं तस्मात् तत्रैव नैव गृह्य
ता ॥ ब्रह्मजस्य प्रतीकस्य ब्रह्माभेदे न रस्य वा ॥ १३ ॥ ब्रह्मातिव्रतया चैक्यात् प्रतीकादिति चेन्न तत्र ॥ ब्र
ह्मेक्यात् ॥ चने तस्य तत्स्वरूपे लयो न वेत् ॥ १४ ॥ घटस्य मृत्स्वरूपेण जेदे विलय इति न त ॥ यद्ये
क्यमवलोक्येत जीवस्य ब्रह्मण सह ॥ १५ ॥ ततोपासकता नस्या ज्ञीवत्वा विरहे सति ॥ यद्येकां
वलोक्येत तदा त्वं तद्विनिर्गम्योः ॥ १६ ॥ नैकत्वयोग्यता तस्मात् प्रतीकेनास्य ग्रहः ॥ यद्येकां न त्रि ॥ उ
पास्योपासकस्वरूपलो जेन कार्यहेतुं कं जीव ब्रह्मेकं च न पर्या लो ज्ये तेत्यर्थः ॥ अत्यंतं ॥ प्र
तीकोपासकयो रिति शेषः ॥ जीवं ध्यानं प्रकर्षेण साक्षात्कृत्यैव देवतां ॥ मृतो देवत्वमतीति श्रु
तिः साक्षात्कृतिः फलं ॥ अहं ग्रहाणं सर्वेषां तत्रैकोपासने न च ॥ अस्मिन् साक्षात्कृतौ सत्या व्ययमि
त्युपासनं ॥ १७ ॥ सर्वसाक्षात्कृतं चैव विज्ञेयं प्रसंगतः ॥ एकोपासनमेव स्यादनुष्ठेयं न चेत्

१३

एत ॥ १८ ॥ प्रतीकोपासनानां तु तत्फलं विज्ञेयतः ॥ नान्यानर्थक्यमस्य त्र न विज्ञेयो मना गपि ॥ १९ ॥
कंचित्कालमुपास्येकं प्रतीकं समयांतरे ॥ प्रतीकांतरचिंतायां एवोपासनं जंतुं यत् ॥ २० ॥ अथैव
तस्य नैवास्ति नाशस्तस्माद्यथा सुखं ॥ एकमेव ब्रह्म नृयदा समुच्चित्यविचिंत्यतो ॥ २१ ॥ य एवमि
ति वाक्ये हि विदिकर्म नयोदिता ॥ संहितोपास्यतां स हिः ॥ २२ ॥ धियादि क दृष्टितः ॥ अधिलो क्ति
निश्चेत दृष्टिगोचरता धर्तुं ॥ यत्र यद्देवता दृष्टि विहिता तद्विचिंतयेत् ॥ २३ ॥ तद्देवतानि मानोज
या वत्स्या तावदेव हि ॥ २४ ॥ यच्छंदसा मिति श्रुत्या प्रणवोपासने परं ॥ अधि कृत्य जपो लिंगात्मने
इति कथ्यते ॥ २५ ॥ मेधाधि नो धनार्थं तु ततो म इति लिंगतः ॥ आवहंतीति कथितो होमः सर्वानुवा
कतः ॥ २६ ॥ समेद्र इति लिंगादित्यन्यः ॥ तत इति ॥ ततो मे श्रियमावहेति लिंगादित्यर्थः ॥ मेघये
वात्मधीलाभा दिद्यार्थो जप उच्यते ॥ श्रिया या गाद्यनुष्ठाने चित्तमुच्छादिसंनवात् ॥ २७ ॥
होमोपि असंविद्याया मुपयोगी ॥ तिकीर्त्यते ॥ वेदत्रय प्रधानत्वा दृष्टव्यः प्रणवः स्मृतः ॥ २८ ॥

यत्र निमित्तं स्याद मृतादिति श्रुतः ॥ आडर्जवे निमित्तं स्यात्प्राणवस्यो मृतपरं ॥ १०॥ आडर्जतो हि मो
क्षार्थं तारत्यर्थ इति ॥

तद्यथा शं कु ने त्यादिश्रुतेः सवस्मि कृततः ॥ विश्वरूपश्च सभवेदिति प्राणवसे स्तुतिः ॥ ११॥
एतैः शब्दैः स्तुतिर्या व्यातस्योपास्ये चकारणात् ॥ अमृते चो सौ वेदेभ्यः प्रतिज्ञातः प्रजापतेः ॥ १२॥
अंकारस्य हि वित्यत्वात् जसो ल्यति रिप्रते ॥ १३॥ अयं शब्देन सामानाधिकरण्यतः ॥ १४॥ अमृ
तादिति शब्दो यं वेदार्थत्वेन योजितः ॥ श्रुतेऽपि स वचनं वेति पदे ज न नवा चिनि ॥ १५॥ लोका न्य
तय द्रव्ये त्यादिश्रुतिवशादिह ॥ श्रेष्ठत्वेनावगम्यत्वं नित्यत्वादस्य वर्णितं ॥ १६॥ पर्यालोचितवान्
ब्रह्मा लोका नसार जिघृक्षया ॥ तेभ्यः सारवत्या सम्यक् प्रत्यमानेन ॥ १७॥ अहं त्वां ब्रह्म
त्येभ्यः अंकारः प्रत्यगादिति ॥ लोका वेद व्याहृतिभ्यः सा रिष्ठं प्राप्नुमि कृतः ॥ १८॥ तदस्य तो ब्रह्मणे
यमोंकारः सारवत्या ॥ प्रत्यगादिति हि श्रुत्या स्पष्टमेवोपादितं ॥ १९॥ इति श्रुत्येति ॥ प्रजाप
तिलोका न्यतयादित्यादिश्रुत्येत्यर्थः ॥ २०॥ अंकारः सर्वकामेशः स ईश्वरः परमेश्वरः ॥ मेधया प्रज्ञ
यामासः स्थला तु प्राणयति ॥ २१॥ प्राणयति न्यर्थकं स्थला तु पदमित्यर्थः ॥ येथार्थधार

१४

१०॥ अदिपदाप्राण ॥
विद्यायां लोका न्यतया ॥ २२॥ अहं त्वां ब्रह्म
प्रदयिती ॥ आमुष्मि कृतं नित्यत प्रजादेः स्वर्ग व नहि ॥ २३॥ विद्यायाग जपश्चादेः सति च प्रति
बंधके ॥ यथा मुष्मि कृतं नो चे दैहिक त्वं तथा स्य च ॥ २४॥ उद्गीथ विद्या न्यायेन तैत्तिरीये तरेय
योः ॥ स हि तो पसना नैहो वेद्यने देन सं भवेत् ॥ २५॥ अत्र लोका रिष्टं वेद्यं वा साधन्यत्र कृतिरिति ॥ उद्गी
थेति ॥ २६॥ अहं त्वां साम नक्ति विशेष स्योद्गीथस्या वयवो यं अंकारः स एव प्राण दृष्टोपासनीयः ॥
कारववेदे तु कृतोद्गीथ उक्ते योगिता वागिन्द्रियप्रे रकः प्राणः स उद्गीथत्वेनोपास्य इति वेद्य
लेदः ॥ अत्र तैत्तिरीयके ॥ वाय्वादीति ॥ वायुश्चाकाशाश्चेत्यधिदैव तमध्यात्मं वाक्पूर्वस्य
पंमन उत्तररूपमिति वेद्यमेतरे यदे कथितमित्यर्थः ॥ अहं गृह्यता नीति प्रतीक विषयाति च ॥
उपासना नि द्विविधान्यात्मायेषु गुणान्वितः ॥ उपास्यस्ता न्हं बुद्ध्या युक्तान्यन्येषु सानाहि ॥ प्र
तीकोपासने ब्रह्म बुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ उक्ते देवता बुद्ध्योपास्यते यत्र लोके द्वैतं ॥ २७॥ प्रती
कविषयं तस्याऽष्टविधं रवमित्यदं उदाहरति ॥ २८॥ अष्टविधं रूपमित्येत
रामय इति वाक्यस्यार्थः ॥ मनोमयत्वादियुक्तं उपास्यः परमात्मा हि मित्ययमहं सत्यवः ॥ २९॥

था ६

२५५ ब्रह्मध्यानाय कोशे सितद्वदा लंबनात्मकः ॥ कोशो मे विवतारो हि जस्य ध्यानस्य रसकः ॥ २५६

तस्मात्कोशस्त्वमुच्यते ॥ २५५ ॥ नोपासते सर्वद्वितीये दयिमे वचः ॥ लौकिकप्रज्ञया यस्यान्वेषया
पिहितस्ततः ॥ २५६ ॥ नोपासते पराक्रितास्त्वादेव मृतप्रदः ॥ विषयास्त्रिनिवेशो न मेधाशब्देन
कीर्तितः ॥ २५७ ॥ स एव लौकिकप्रज्ञावार्तिके परिकीर्त्यते ॥ व्याघोधारणशक्तेति श्रुत्यर्थमाध
वोजगो ॥ २५८ ॥ तस्मिन् न्यक्षे तु तद्व्याघः कोशो सीत्यन्वयः श्रुतौ ॥ यद्यश्रुते मे गोपायेत्यनेनास्यान्व
यो न वेद ॥ २५९ ॥ रागद्वेषादिहेतुभ्यः श्रुतं गोपायमेव प्रज्ञा ॥ येन श्रुतेन संपन्नस्त्वा मेव प्रविश
म्यते ॥ २६० ॥ कुर्वतः श्रवणादि प्रज्ञानस्य प्रतिबंधकः ॥ रागादिकं यथानस्यात्तथैव क्रियतां
स्वया ॥ २६१ ॥ एवं न पार्थव्याख्याता मेत्रा हो मर्थकास्त्वथ ॥ अजा विक्राद्युपेतत्वं लोमहात्मि
होच्यते ॥ २६२ ॥ वासोगोत्रे न पानेषु सर्वदेति पदान्वयः ॥ वासांसि गांश्च पात्रे प्रापयंती सदा मम
३२ ॥ विस्तारयंती कुर्वणा मात्मने मे चिरं यथा ॥ न नष्टानि तथैतां निष्ठापयंती पञ्चादिदैः ॥ ३३ ॥
अथैश्वर्यश्रुतिर्युक्तां श्रियमा वह सत्वरं ॥ मेत्रां तत्तापनाथी यस्वाहाकारो यमुच्यते ॥ ३४ ॥
२५६ तादृश एव बोधो राहा हि विस्मृति नाशकः ॥ २५७

१५

३५३

उत्तरे अपि मंत्रेषु स्वाहाकारो न वेदयः ॥ मेत्रां तत्तापनाथी यस्वाहाकारो यमुच्यते ॥ ३५ ॥ मेत्रां तत्तापनाथी
स्य स्वाहाकारेण संनवात् ॥ तादृक् क्लीदाय देवाय घृतादिकं मिदं हविः ॥ ३६ ॥ कुत मस्त्विति मेत्रां तः
स्वहाथः परिकीर्तितः ॥ देवेन मां धेने ववितेना मुत्र कैहिकी ॥ ३७ ॥ कर्मकर्तुं मलयस्मात्कार्यते ते
न तद्वयं ॥ ३८ ॥ देवं विते न वेत्ता न मां पुषं वनकादिर्द्वं ॥ आबहन्ति यमित्ये तद्ज्ञानस्याप्युपलक्षणं
३९ ॥ शिष्यसाधक होमार्थाः पंचमंत्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥ आमायं लिखिते तेषामप्ययमर्थो लिखीयते
आयं तु दिश्यमां सर्वे अधानि श्रवणादिभिः ॥ ४१ ॥ विशद्वि विधा प्रोक्ता स्वर्गमोक्षादिकामि ॥ प्र
शोधकवि विद्याया ग्रहणे स्यात्प्रशदतः ॥ ४२ ॥ दमित्यनेन दांतिः स्यादव्ययं तत्प्रदे मते ॥ सा का हि
द्विती चत्वारो मंत्राः शास्त्रोत्तरे स्तिताः ॥ ४३ ॥ इत्यनेन प्रायतः केचिन्नपठंति मनीषिणः ॥ सन्त्येकोटि
शब्दैव मां वायां तु सत्वरः ॥ ४४ ॥ इत्यथोवाति क्रान्त्यर्थः समायं लिखितं वलिंति ॥ ४५ ॥ इति ॥ इति वा
क्यस्येत्यर्थः ॥ समायं लिखितं वाक्यं च पठंति पश्चात्स्वित्तः ॥ बहवो यदि गृहीतुमर्हन्ति विद्यां तदा लभन्ते ॥ ४६ ॥

विद्वत्तन्नायो नूयासं ख्यातिमानित्युदीरिते॥ यशोजनरति श्रुत्या बहूनां ब्रह्मचारिणाम्॥ ४६॥ समाम
मप्राथनायाः फलमित्यवगम्यते॥ वसीयसः सकाराश्चैष्टः स्यांसकुलेरहं॥ ७॥ वसीयसो व
स्यसस्यादी लोपच्छांदसो भवेत्॥ अथवा वसितुः पुंस उतर चायमीयसुन्॥ ४८॥ यद्वा प्रभवतो य
स्यान्न धातो रूपरि स्मृतः॥ ४९॥ गुणश्चेष्टतया यः स्यात्स जातीयस्ततः पुनर्हं॥ विकक्षितत्वाच्चै ह्य
स्यप्रत्ययस्तेन युज्यते॥ ५०॥ यद्वा निवासवचनाच्चातो राच्छादनार्थात्॥ वसेरूपप्रत्ययस्तेन तच्छी
लो वसुरुच्यते॥ ५१॥ तदाधि॥ को वसीयान्न स्यात् वसुमान्न वाचल्यते॥ वसुधादेन तेन स्याञ्चेष्ट
हं वसुमन्तरात्॥ ५२॥ बहुलं वसुयस्य स्याद्ध सुमावृत्ततो धिव्रुः॥ वसीयान्न ता दशाच्चाहं चैष्ट
स्यापि विवस्तुतः॥ ५३॥ वर्णागमप्राथनायाः फलमेतच्च कीर्तिते॥ ब्रह्मणः कोशभूतं त्वां न गवन्न प्र
विशाम्यहं॥ ५४॥ सो वसर्वसि ज्ञावेन प्रविशेश प्रसीद मे॥ ऐकात्म्यमावयोरस्तु नेदहेतुं विनाश
य॥ ५५॥ अविद्वत्तादात्म्याख्यो जगन्नि सदेषर॥ स्वत्वमो प्रविशेशेन वसन्न स्यान्न विद्व
यशःश्रेयस्त्वं हेतुर्यस्तं वदंति वयेषुनः॥ तत्वेत्याद्या त्वयो मंत्रात्ता मंत्री-कथयत्यथ॥ ५६

२५ मंत्रो मेधा प्रदः प्रोक्तस्ततो रोगादिनाशकः ॥ मंत्रं शरीरपिपादिर्नोपायेत्यतस्तु ॥ २४ ॥
 २६ एवमेव कुप्यंथवाधिर्यं नास्त्येति विना ॥ २७ ॥
 २८ रोगदुःखापहारेण विद्यायोग्यतदस्तु ॥ २५ ॥
 २९ मोक्षार्थकामनोत्पावतदेतुं यथलक्षणम् ॥ २६ ॥
 एतन्मिमेधाप्रज्ञातुतक्वा ॥ वलय ॥ विनिर्वाचः स्यात्सृष्टेतेः परि कीर्तितः ॥ १४॥ प्रार्थ्यते यत्नतः प्र
 ज्ञाबलं हीत्याह ज्ञाप्य कृत ॥ अमृतत्वं कहेतोऽस्यामात्मज्ञानस्य धारणः ॥ १५॥ विचक्षणं च मे नू
 याच्छरीरं देवसर्वदा ॥ अमृतस्येति शब्देनामृतत्वं जनकग्रहः ॥ १६॥ संबोधयते सो देवेति ब्रह्माज्ञे
 दविवक्षया ॥ श्रवणादौ योग्यतां शरीरपदुतार्थ्यते ॥ १७॥ मेधाप्रलस्यज्ञानस्य न सिद्धिस्तदेता
 वतः ॥ मनः प्रकाश ॥ दिनीमे स्याज्जिह्वा मधुरा नाघिणी ॥ १८॥ कर्णयोश्चैव वेदार्थं निर्दिष्टिष्टुण्यो
 प्रजो ॥ परुषोक्तौ व्याख्येयत यदि वाग्मिंद्रियं प्रम ॥ १९॥ तदा तत्संज्ञवात्कुद्धे गुरावपि न भवेत् ॥
 ज्ञानं तस्मात्प्रियोक्तिश्च प्रार्थ्यते न मुमुक्षुणा ॥ २०॥ ब्रह्मणश्चासिद्धो रास्त्वमसे रिव परात्मनः ॥ २१॥
 पविद्धेषणयस्मात्तपि पश्यंति तत्परं ॥ २२॥ मेधादिदाने सामर्थ्यं सिद्धं नास्ति धेयता ॥ २३॥
 स्यात्वेतनस्यास्य नेति प्राप्ते निधायते ॥ २४॥ ब्रह्मोपलक्षिष्ठान्तां ब्रह्मणः सन्निकर्षितः ॥ सर्वमेव
 पपन्नं स्यादोक्तं यस्य यथोदितं त्वं यीति सप्तमी श्लोके निमित्तार्थो भवेदियं ॥ त्वमेव हेतुतो यासि न
 २५ कृतानि पितृत्वामेव ब्रह्म परं पितृसाधवः ॥ अनिधानप्रतीकत्वादेरेण स्योपलक्ष्यते ॥ २६ ॥

अंस्वस्वपद्यस्येति शेषः ॥ अथ विद्या गुरुत्वेन प्रख्यातं कुरुमां प्रज्ञे ॥ तदर्थं मां प्रपद्यस्वा नुग्रहा
वेति माधवः ॥ १६७ ॥ ॐ कारुणाक्ष वाच्यो त्वत्प्रतीकं तयाथवा ॥ अथ लोभेयता प्रोक्ता जयते
माधवित्रकाः ॥ १७ ॥ व्याख्याता अधुना अहो पासने सं प्रकाशयते ॥ अंगनो अरणः वष्टे लुकावेतुज
विषयति ॥ १८ ॥ उपास्तिरंगदेवानां च चमेन प्रवर्तते ॥ आक्रियते प्रयुज्यते विविधैकमणी न्यतः ॥ शेषा
या हतयस्तासां तस्य योग प्रसिद्धतां ॥ वैशद्यो वक्ति वेदे च तन्प्रयोगः प्रसिध्यति ॥ १९ ॥ दर्शमर्णमा
सोचातुर्मास्या न्यालभमान एतादृश्या हती लिहो व्यासादयेदिति क्रते रित्यर्थः ॥ महाचमस
गोत्रत्वा जो नार्थ स्तद्धि तो न वेत् ॥ महाचमस्योतः सा आन्म हो वेद यते परा ॥ २० ॥ उपासनांग
नार्थाय मुनिना मप्रहो न वेत् ॥ रुषिस्मरण सेयुक्त माये कार्य मुपासन ॥ २१ ॥ लुयव्या हतिरूपे
यत्र हति विहितयेत् ॥ तूर्य व्या हतिरूपे यन्महद्वक्तमत्रसः ॥ २२ ॥ देहमध्यस्थ आस्मिति म
हत्वा देवकोर्त्यते ॥ हलादि संहारां गानि चान्या व्या हति देवताः ॥ २३ ॥ रति स्थित्याम हो रूप अस्मणे

७४१ तद्व्यानस्य प्रतीकं तु व्या हति त्रयमुच्यते ॥
५२ प्रतीकत्वेन तत्र च व्या हत्यंतरमुच्यते ॥

३४ सोमया गेपु वहु सुखितला अमसो महान् ॥ सयस्य वर्तते सोयं महाचमस इति ॥ महाचमस्यस्तस्य स्यादप

परि कालि ॥ ७७ ॥ ध्यानोपपत्तिरिति पातौ ॥ अस्मिन्नुपपत्तिरिति पातौ ॥ अस्मिन्नुपपत्तिरिति पातौ ॥ अस्मिन्नुपपत्तिरिति पातौ ॥

२४ लोकादि हस्तिरुका ॥ अदितीया दिने अते ॥ आदित्यनासि ता लोकाः ॥ स्याव्यवहृति समाः ॥ यने तो महत्त्वस्य युक्तादित्यस्वरूपता ॥ २५ ॥ उ
लवती निजानि रम्यानि नोति हि ॥ २६ ॥ कारुणाक्षि पूज्यते सर्व वेदाङ्गादयः ॥ वेद न कीर्तनं कुरुः संतः प्रणवपूर्वकं ॥ उक्तं नात्र नृप्यंति प्रा
ण लोको भेदो स्य च ॥ ता वा एता इति क्रत्या ज्वेतु पसं हतिः ॥ यो अत्रो व्या हतयो ररित्या दय इति ता ॥ लोकादि हस्ति संयुक्ता स्मो अतु
प्रकीर्तना ॥ योग ब्रह्मालि मिः ॥ यद्वा महः प्रशस्ये त रजाया वा वरुत्ततः ॥ २७ ॥ अथ अस्वरूपेण स्मृति युक्ता त एव हि ॥
११ चतुर्विध देहो गे यो यथा मेव मितर व्या हति अजात ॥ तूर्य व्या हतिरुक्ता ह्यनुवर्तीत्यवगम्यता ॥ २८ ॥ अथवा त्रि
लोकप्रत्येकं क कारादि प्रक्रियात्र प्रदर्शयते ॥ आदित्य चंद्र अहो ज्ञानूते न व्यापिना यतः ॥ २९ ॥ लोका देवा दयो व्या
सा आस्माते नम हो न वेत् ॥ गृहीता हि व्या हतयः प्रवृत्त्या तेन हेतुना ॥ ३० ॥ तस्या नेनोदितं अहो नरो हति
मति ततः ॥ व्या हत्य वयवं अहो ध्येय मंत ॥ हं दीप्यते ॥ ३१ ॥ कर्तव्यां गि अहो हस्ति म हल व्यापक ततः ॥
चतुर्थ व्या हता वन्या स्रदंगत्वेन कल्पिता ॥ ३२ ॥ आद्या पादो द्वितीयो तु भुजा वन्या शिरो भवेत् ॥ व्या हत्य
वयवं अहो पासनेति विधीयते ॥ ३३ ॥ महाये ते यतः सर्व आदित्या व्यासना परे ॥ महद्व्यवमुक्तेन
स्मादास्मानवे नम ॥ ३४ ॥ लोकादि हस्ति हेतुत्वा दधुना सत्वमुच्यते ॥ चतुर्थ व्या हते पूर्व व्यापकत्वेन
का तिते ॥ ३५ ॥ अंगनां हस्ति हेतुत्वा देवदत्तस्य मध्यमः ॥ राग आस्मा यथा तद्वद्व्यापको मध्यमः स
तः ॥ ३६ ॥ लोकादि हस्ति हेतुत्वा दास्यो लोका दिह पिणः ॥ महद्विशेष ॥ अथ लोको मिर्श्वेदः
वा क्यतः ॥ ३७ ॥

प्राणश्चेति चतुर्विधा ॥ भरिति व्याहृति तेषां तथैवान्या यथाक्रमं ॥ १२४ ॥ अंतरिक्षं च वायुश्च साम
 वापान एव च ॥ चतुर्धा तु ब्रह्मविद्या द्वितीया व्याहृतिर्मता ॥ यैरुदितो यजुश्चेति व्यानश्चेति चतुर्विधा ॥
 चतीया सुवरित्येषा चतुर्थ्या पि चतुर्विधा ॥ १२५ ॥ आदित्यं चंद्रं ब्रह्मा ब्रह्मरूपं परिकीर्तनात् ॥ भरि
 तीत्यादिकं श्रोतवाक्यं ब्रह्मराष्टकं ॥ १२६ ॥ अणवः कथितः शब्दप्रक्रमेण दितिगम्यतां ॥ उपनिषद्विधि
 तुक्तः प्रागधुनाग विधिर्न वेत्ता ॥ १२७ ॥ चतुर्विधत्वं प्रत्येकं व्याहृतीनां पुरो दितं ॥ तावा एता इति श्रु
 त्या उवेदत्रोपसंहृतिः ॥ १२८ ॥ ~~व्याहृतिर्न वेत्ता ॥ तावा एता इति श्रु~~
~~त्या उवेदत्रोपसंहृतिः ॥ १२९ ॥~~ चतुर्विधत्वं प्रत्येकमुपास्तिर्नियमिष्यते ॥ उपास्यः कोऽत्रादित्यः पुमा
 नत्रेति सेत्स्यति ॥ १३० ॥ विशेषार्थं ताप कृत्वा दधिद्रोक्ते रिरुक्तौ ॥ नातश्च तस्मिन् रत्यादेर्वाक्यस्य व्यर्थ
 ता उवेत्ता ॥ १३१ ॥ ता यो वेदेति वाक्येस्मिन् अधिकारविधिः स्मृतः ॥ तद्वत्सेत्यादिवाक्येन तस्य व्याहृतिः स
 पतः ॥ १३२ ॥ ~~उक्तत्वाद्ब्रह्मणेनापि निर्देशो यं दृष्टेति चेत् ॥ अनुवाकद्वयेनैवं~~

१६

२४० मोक्षोपायानि श्रुतेरप्येवामतः ॥ तत्तं सेवनमेव स्याद्देवो हेतुर्न चेतनम् ॥ २४१

२४२ वक्राक्षिष्यप्रदोमंत्रो दृष्टो तोत्पाद्यप्यतो ॥ २४३

अनेन
 देवो च यो वनिष्ठजे तुष्टु तंतनः ॥ युस्मात्त्वदात्मभूतोस्मि तस्मात्पापक्षयो मम ॥ २४४ ॥ न वक्रि
 मिन्न एव स्यान्निमित्रा यहि समम ॥ नमो वक्राक्षे पर्यायो नमो वक्राक्षः श्रुतो मतः ॥ २४५ ॥ दुर्तमापा
 यथायंति निमित्रे नमो वक्राक्षे ॥ तथैवायं तु मां सर्वे समंताद्ब्रह्मचारिणः ॥ २४६ ॥ अहो न्ये तत्र वि
 न्यस्मि नित्यं हर्जं उच्यते ॥ अहं रे यथा मां सायंति संवत्सरात्मनि ॥ २४७ ॥ जलवत्तरणोपेता मा
 सवच्छानति क्रमे ॥ कुर्वन्तः सर्वदेवान्मा मायां तु ब्रह्मचारिणः ॥ २४८ ॥ होममंता तु दक्षिणं पश्चिमं
 कान्तं च ॥ २४९ ॥ आसं ब्रह्महृष्यो मः प्रतिवेश इहोच्यते ॥ २५० ॥ प्रतिवेश इवास्ति सर्वदुःखाप
 नोदकं ॥ प्रतिप्राणि प्रवेशः ॥ द्वा प्रतिवेश इतीत्युच्यते ॥ २५१ ॥ मां प्रत्यतः प्रभातित्वं प्रमापद्यत्
 वां जसा ॥ इत्युपस्थानमंत्रार्थो वाक्त्रिंशत्वार्यवर्तितः ॥ २५२ ॥ सर्वगोवात्स्वरूपं मां प्रति त्वं प्रका
 शय ॥ रसविद्धं लोहमिव त्वं मयं कुरु मां प्रभो ॥ २५३ ॥ इत्येतस्यो ग्राह्यं सप्तदीयस्यार्थ इति

इत्यादिकं सुरेशीयं माधवीयं तु कथ्यते ॥ उपाधिपंचमै गानोषष्ठे तु ब्रह्मलोकं गिनः ॥ सद्य इत्यादि तत्रोपाधये स्वयं पंतु
नोच्यते ॥ ५९ ॥

पस्य ब्रह्मलोकानामार्गयो ॥ गुणानां चापि सिद्धार्थस्य इत्यादिरुच्यते ॥ ५९ ॥ स्यो शुद्धमित आकाशे
वर्तते हृदयांतरे ॥ हृदयं मांससंखंडोयधुर्द्धनालोप्यधोमुखः ॥ पशो विशास्यमानेयः प्रसिद्ध उपल
भ्यते ॥ इह सावीप्यवादितास्तय एष इति श्रुतः ॥ ५५ ॥ योगशास्त्रे प्रसिद्ध आसन्नं कृत्ये तरेष्यत
तस्मिन्नेव पुरुषोऽस्य सर्वगत्ये व्युपास्तये ॥ ५६ ॥ उपलभ्ये च स्थाने हृदये हि स मा धिना ॥ नि
रुद्धं मन एकाग्रं योग्यं स्यादात्मदर्शने ॥ ५७ ॥ तस्मादात्मनियोग्यत्वे मयं कावेन कीर्त्यते ॥ इह
दिकविद्या सुष्ठत एव हृदुच्यते ॥ ५८ ॥ आकाशस्तस्य मध्ये यो बुद्धेरायतनं सदा ॥ तस्मिन् सुष्ठु रक्षा
तेय इत्युक्तं वार्तिकेऽप्युतः ॥ ५९ ॥ शयनात्पुनरिष्टं तादृशं वापुरुषः स्मृतः ॥ पूर्णं चरादयो लोका
येनासौ पुरुषोऽथवा ॥ ५० ॥ पूर्वमेव स्थितो जेने पुरुषः कीर्तितोऽथवा ॥ पूर्वमेव बाह्यमिहासमिति तत्पु
रुषत्वमिति श्रुतेरिति कावः ॥ शशि स्वरं वत्सादात्मनस्यैवोपलभ्यते ॥ मनुते तानि वाचित्वान्म
नो मय इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ विषयान्मनुते ननेत्यनेः करणमुच्यते ॥ मनस्तदतिमानित्वा न्मनो मय
५२ ॥ स्तान्निति स्मृतं ॥ ज्ञानात्कृत्वा परिणते ॥ ५३ ॥ मनस्यैवोपलभ्यते ॥ ध्यानं च तैरिति तानो मनो ॥ ५४ ॥

अस्य मार्गविशेषा क्रि रंतरेणेति वाक्यतः ॥ इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ४
५५ ॥ वस्तुतो मनसोपात्त्यो इह वस्तुमनोमयः ॥ ५६ ॥

इति स्मृतः ॥ अथ वा यमिह ज्ञेयस्तद्धिं गत्वान्मनोमयः ॥ मनसा ते न किं गेन ॥ गम्यस्त्राहिं गडुच्य
ते ॥ अहं मनसो हृदयांतरे ति च नुमायते ॥ हिरण्यगर्भी प्रसिद्धा ततस्तद्धिं गता स्मृता ॥ इति विष्णु
एकं प्राह तद्धिं गेवेति लाप्यतः ॥ अमृतो मृतहीनः स्याद्विरलं ज्योतिरुच्यते ॥ ५५ ॥ अमृतत्वादिरूपेण
ब्रह्मध्यायेदुपासकः ॥ पुरुषमध्ये रसज्ञायामूलस्योपरि यो स्थितो ॥ ५६ ॥ वा मदक्षिणभागतौ तालुके
इति कीर्तिते ॥ तयोर्मध्ये ॥ मांससंखंडो यो वेत्ता तनवस्थितः ॥ ५७ ॥ ॥ योगशास्त्रे प्रसिद्ध आसन्नं कृत्ये तरेष्यत
शुद्धं रितः ॥ योगिनिष्ठा यः संस्पृशत्यस्यैव चक्षुषेव च ॥ ५८ ॥ प्रत्यक्षत्वात्पुनारवेतत्यदमित्यवगम्यतां
तस्यां प्रविष्टमेकाग्रं सच्चित्तं ब्रह्मदर्शने ॥ ५९ ॥ योग्यं स्यादिति स्थानाडी परेशस्थानमुच्यते ॥ ६० ॥ ए
काग्रं सदिति छंदः ॥ सुष्ठु मणुपरे लीना विराजा ब्रह्मरूपिणी ॥ इति छतिका मेन पिंगलाद
क्षिणे नतु ॥ ६१ ॥ तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ कुरिको पतिषद्येव मज्जि ज्ञेय हि पशु
नो ॥ ६२ ॥ मार्गत्वात्तस्मिन् ब्रह्मलोकानामिति तीर्थते ॥ तन्मागत्विमपि योक्तं शतं वेत्यादि वाक्यतः ॥ ६३ ॥

५४ ॥ स्थानं परमेशस्य शाखा यैर्बुधनया कवेत् ॥ अये हि स्वसमीपस्था सुष्ठु मणुपरे कस्येव ॥ ५५ ॥

सावित्रिद्य कपाले द्वे शिरो वा मदीक्षे ॥ यत्र मूर्ध्नि प्रवेशे स्ति देशांत सत्रवर्तते ॥ ६५ ॥ विशेषेण सु
 पुत्रो यं मूलं स्यादंत श्रुतिं ॥ अग्नस्यो परिकेशा नो मन्ना वाद तता यथा ॥ ६६ ॥ मूला दधोपि देशो
 नामन्ना वादंतता तथा ॥ केशा वस्त्रा नं केशा तो विनागे नै ववर्तते ॥ ६७ ॥ विवर्तते यत्र मूर्ध्नी त्या दिक् न
 व्यक्तं ज्ञेयं ॥ दक्षं फलस्य प्राप्य धर्मं निर्गमद्वारमी रितं ॥ ६८ ॥ अथोच्यते फलं नूरि त्र्यम्बा वित्यादि
 वाक्यतः ॥ व्या हति त्रितय ध्याना दग्यादौ प्रति तिष्ठति ॥ ६९ ॥ अग्न्यादी नो यदैश्वर्यं तस्मै प्राप्नोत्युपा
 सनः ॥ चतुर्थ व्या हति ध्याना दैश्वर्यं ब्रह्मण स्तथा ॥ ७० ॥ स्वाराज्या दिक् वा ॥ केचन देवेदं प्रपश्यं
 ते ॥ स्वयमेवां गदे वा नां राजा स्यादंत एव हि ॥ ७१ ॥ यच्छंति वलि मित्युक्ते किंच स्वाराज्यमेव न ॥ चितु
 स वलि कृत्वे न स वै क्षिप्रं न स स्पृति ॥ ७२ ॥ तत्पत्नित्वे मवाप्नोति तन्मनो धिपतिर्न वै तं मनश्चरणं च
 तपोक्तं वित्तो नं कर्तुं शक्तेत ॥ ७३ ॥ एक देहस्तु विना देहं दधिपतिः पुरा ॥ विराज्येत्यादि मानं तु विद्यया
 सकला धिप ॥ ७४ ॥ स्वाराज्यं स्वां गजुता नो देवता नापि होच्यते ॥ जगत्सु स्यादिकैश्वर्यं नेत्याह प्रकटा

२०

॥ सर्ववागा ॥ यधिपतिः सर्वप्राप्ता सकलं ॥

विवक्षितमुपासनं ॥ इति प्रवक्तुं मुक्तस्यानुवादे नहि दुष्यति ॥ सय एषां तदित्यादि वक्ष्यमाणानुवाक
 गे ॥ ७२ ॥ वस्तुपास्यमिहैवेति सवेदेति पुनर्वचः ॥ एक वाक्यत्वमेतस्माद्द्वयोरप्यनुवाकयोः ॥ ब्रह्मवे
 दनमत्रोक्तं न फलत्वेन किंतु तत् ॥ वक्ष्यमाणानुवाकेन गुणविध्यर्थमुच्यते ॥ ७४ ॥ व्याहृत्य वयवं ब्रह्मो
 पास्यं चेत्तदुपासितुं ॥ आद्य व्या हति नृपा ग्नौ प्रतिष्ठोक्तिश्च युज्यते ॥ ७५ ॥ व्याहृत्यात्मक देवाग्नेः कथनं
 लिंगमिष्यते ॥ उपासनैक्य इत्यादि वार्त्तिकार्थो दिश्रुतिः ॥ ७६ ॥ बलि मत्स्ये प्रपृच्छंति सर्वे दं द्रव्यः सुरा ॥
 प्रजापुपासका येति फलमेतदुपासितुः ॥ ७७ ॥ प्रतीकोपासकस्यास्य ब्रह्म प्राप्नोति वातः ॥ सर्व देवतस्य
 ज्यत्वं न शुक्तमिति चेन्न तत् ॥ ७८ ॥ यस्तावेदसंतु ब्रह्म वक्ष्यमाणानुवाकं ॥ वेदोपासके प्रधानं स्याद्ब्रह्मोपा
 सनं मेव हि ॥ तस्या ब्रह्मणि संप्राप्ते सर्वविः प्रपृज्यते ॥ यस्य पारमि यो त्या हो क्तु निष्पत्त्या वतः ॥ ७९ ॥
 पारतामंतरा तस्या फलं गत्येच्छते सति ॥ फलाकांक्षो दयात्ता वा स्यात्फल स्यार्थ वादता ॥ विना तु व्या
 हति ध्यानं ब्रह्मोपासनं सिद्धितः ॥ फलाये ब्रह्म हतीनां ध्यान मित्यवगम्यतां ॥ ८० ॥ महो व्या हतिरु

४२ उपासनाधेः सोपाधेः स्यात् नो मयतादिर्होदि वदत्प्राणशरीरगुहः ॥ ४४

७५ मर्यादाधाररूपप्रतिपुपाधिस्थतयात्मना। सोपाधिके विद्युत्प्रेतेनिरुद्धावनावनः ७५

मनोमयोऽपुरुषो ज्योतिर्विज्ञेयं पूर्णं स्याद्वितत्यदोऽपुंरिते तथेत्यर्थः जीवः स्यादिति चेन्न तत्र ॥
तथावेदिति वाक्येन प्रकाशं तत्त्वात्परात्मनः ॥ आकाशदेहं ब्रह्मेति तस्यांते चोपसंहृतेः ॥ तस्मात्पुरु
षराद्योक्तः परमात्मा विशिष्यते ॥ मनोमयपदेनात्र यथात्मवज्जगत् ॥ ९८ ॥ वाङ्मयवित्यवच
ने तत्पदेन तथेह च ॥ हिरण्यमयपदं चान्न ब्रह्माथमवसीयते ॥ ९९ ॥ सत्यात्मत्वामृतत्वादिब्रह्म
लिंगस्य सत्त्वतः ॥ छादोग्योपनिषद्भिर्हिरण्यमयपदं यथा ॥ १०० ॥ सार्वात्म्यादिब्रह्मलिंगाद्ब्रह्म
र्थं तद्वदत्र च ॥ छादोग्येति ॥ अथ य एषां तत्रादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिवाक्ये
त्यर्थः ॥ तस्मान्मनोमयत्वाद्यैर्युक्तैर्गोविन्दित्यतः ॥ वेद्यस्य प्रत्यक्षिज्ञानाद्यथोक्तगुणशक्ति
नः ॥ १०१ ॥ राखात्रेदेपि विद्ये क्यं चेत्वाग्निन्यायतो भवेत् ॥ गुणाः राखात्रे न्योन्ये योज्या विद्ये
क्यसिद्धिः ॥ १०२ ॥ राखेति ॥ छादोग्ये मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्याद्याः ॥ बृहदारण्यके
तु मनोमयोयं पुरुषोऽर्ह इत्याद्याः ॥ नीसर्वगुणोऽप्येते यावत्तादात्म्यमाप्नुताः ॥ नावदावर्तनं कु
र्यादुपास्तेत्यो गिसत्तमः ॥ १०३ ॥ अंत्यप्रत्ययतो जन्मलाव्यतस्तत्त्वमसि द्रव्ये ॥ आह निरामृते

(Faint handwritten text at the bottom of the page)

अक्षर ॥ १५ ॥ ततः सकलरूपस्य विराजः प्राप्य ततः ॥ उत्पन्नब्रह्मबोधः सन्तः शानादज्ञा न हा
 नतः ॥ १६ ॥ अतः तत्स्वरूपं तत्त्वाकारो त्यादिना च ते ॥ आकाशवत्तमूतिहीनं स्वरूपं यस्य
 तत्तथा ॥ १७ ॥ यदाकाशः स्वरूपस्याब्रह्मणे यस्य तत्तथा ॥ नामरूपाख्यजगः खे सच्चिदादिश्च
 दृश्यते ॥ १८ ॥ आद्यस्य कल्पितत्वेनाब्रह्मत्वेऽप्युत्तरस्य तु ॥ अधिष्ठानस्य सत्यत्वाद्ब्रह्मत्वमुपप
 द्यते ॥ १९ ॥ इदमेवाजिसंधाय सत्यात्मैति प्रकीर्त्यते ॥ यस्याबाध्यं स्वरूपं तत्सत्यात्मब्रह्म
 र्त्यते ॥ २० ॥ प्राणस्यो राम उपनिर्व्यापरो यन्न तत्तथा ॥ आनंदो मनसो यस्मिन्न तत्तथा ब्रह्म
 र्तिते ॥ २१ ॥ मनसो विषयास्त्यक्त्यात्मावेवो मनसुख ॥ चित्तविद्धे पराहित्यं शान्तिः शान्तिया च त
 त् ॥ २२ ॥ आनंदोऽस्मिन् मनस्य विज्ञेयो मनसो न हि ॥ साक्षादीव परां शान्तिं प्राप्नोतीति हि सा आ
 ता ॥ २३ ॥ तस्मान्मनसं यावां त्यास्य च मथवा तया ॥ स्वनिष्ठयेव पूर्णं स्यात्कूटस्थत्वात्परास
 तः ॥ २४ ॥ न हि विक्रीयते ब्रह्ममायावज्जगदस्य नः ॥ प्राणस्य देहान्निष्क्रान्तिर्मरणं तेन वर्जितं ॥ २५ ॥

विदुषापि च ॥ मूर्धन्यनाडाध्यातुत्तये वासौ ब्रजे न्युनेः ॥ इतं चेत्यादिक्रमत्वा चायमर्थः स्फुट
 कृतः ॥ २२ ॥ इति द्रियाणामनसि हस्तिमात्रे लयोऽस्य च ॥ आले प्राणस्य जीवेनेत्येषा वृत्ति लयात्मि
 का ॥ २३ ॥ मार्गेषु क्रमपर्यंतास्या दुःक्रान्तिः समाविष्टा ॥ धर्माधर्मप्रवृत्ते चोपासकैस्तत्वेदिनि ॥
 २४ ॥ यज्जीवविलयाधारं भूतपंचकं मस्तिनर ॥ असत्त्वानन्ति तस्य परे वृत्ते वलीयते ॥ २५ ॥ भू
 तपंचकं रूपस्य लिंगस्य विलये सति ॥ हर्षजन्मसमाप्तं स्याद्यहोपासनशालि ॥ नः ॥ मूर्धन्यना
 डानिः क्रान्तिर्ब्रह्मलोकात्तयेतदा ॥ शिरः कपालपर्यंतादंतरे लेनिवाक्यतः ॥ २६ ॥ कथिता साव
 मार्गस्य प्राण्यां तस्योपलक्षणं ॥ अचिराद्यध्वना लोको ब्रह्मणः प्राप्यते च तं ॥ २७ ॥ विज्ञानपतिरि
 त्यत्रा हरि त्वमाविति शक्तिः प्रपंचयति तत्प्राप्तौ समष्टि व्यष्टिमात्रिता ॥ २८ ॥ स्यात्तयोर्व्यष्टिमा
 नेन प्राप्य वक्राद्य निन्नतां ॥ वक्राद्यैश्चर्यमाप्नोति स समष्टि निमानतः ॥ २९ ॥ यद्ब्रह्मलोकाद्यधि
 ष्टादब्रह्मतद्ब्रह्मभूतः ॥ स्वराज्यमेति तद्वोके सति निर्गुणवेदने ॥ ३० ॥ ब्रह्मलोकावसानेव प
 रं केवल्यमश्नुते ॥ एतत्तद्वृत्तिः क्रमत्वा चायमर्थः स्फुट कृतः ॥ कार्यस्य ब्रह्मलोकावस्थप्रलये सत्य
 ॥ ३१ ॥ अथ यत्रैति दित्यादिक्रमत्वादिष्यस्परिभक्तिः ॥ संमध्यउक्तो मूर्धन्यनाडी निष्क्रान्तो गतिः ॥ रात्रौ मृतस्य तस्यास्ति तस्या
 प्रिरिति चेन्न तत् ॥ नाडी तद्विषययोगस्य यावदेहस्ति तत्ततः ॥ वर्तने रश्मि संक्रान्ति रात्रा वदिमणी प्रियं ॥ अर्थेति ॥
 अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुक्तमर्थेनैव रश्मिच्छेदं मूर्धनाक्रमत इति क्रमत्वाचायमर्थः ॥ ३२ ॥

योपासनस्य न्याविना ॥ नाविजन्म प्रदोहं तत् प्रत्ययो न विविद्यति ॥ अथवा ह गीतायां येमेवा
 पातिका वः ॥ कर्मणा गतः स्वर्गं कर्मजा पूर्वतो त्यधीः ॥ उपास्ति जनिता पूर्वदिं त्यधी ॥ इति चेन्न
 तद् ॥ ११ ॥ त्याज्या निरंतरां वृत्तिं हृदये पायः कथं ततः ॥ अन्यथा न जनाद्युद्यो हृदये यत्नो विस्तृत्य
 तां ॥ १२ ॥ सर्वस्य सुखदुःखादेर पूर्वजनि तत्ततः ॥ तस्मादा वृत्तिं मा प्रत्यो हृदये पायतया चरेत् ॥ १३ ॥
 मार्गेऽपि क्रमपर्यंतं तदुक्तातिः समा न्यतः ॥ नाडीनिःक्रमणं मार्गेऽपि क्रमः परिकल्पितः ॥ १४ ॥ न
 तु मार्गेऽपि क्रमेऽपि तुल्या न विवृतमिति ॥ हृदयेऽपि तनतो ल्यस्य श्रुतत्वात् तस्य हेतुतः ॥ १५ ॥ तस्य हेतुस्य
 हृदयस्येत्यादि श्रुत्येत्यर्थः ॥ यदा शक्त्यवशेषो लिंगं लीयेत जीवयुक् ॥ तदा समाप्तं प्राजन्म
 ततो जन्मांतराप्तये ॥ १६ ॥ हृदि प्रादुर्भवे लिंगं हृदग्रस्थं च ॥ नाविजन्मालोचनात्मा प्रद्योतः
 संप्रवर्तते ॥ १७ ॥ लोके न्यप्रत्ययत्वेन ख्यातौ यत्नेन संयुतः ॥ नाडीभ्यो निःक्रमेण च सर्वेषां तु
 ल्यमेव हि ॥ १८ ॥ तस्माद्विशेषो नान्येभ्यो न वेदस्येति चेन्नतरां सगुणं ब्रह्म विद्यायाः सामर्थ्या

३५ आत्मा सप्तद्विरूपो न विराट्पिंडोदीर्यते ॥२३॥

५५ देहसंयगतस्यैव वायोः प्राणदि वृत्तयः

पंक्त्या न पुनात्ता मध्य प्रस्थाधिकारिणः ॥ विनाद्युपाधिकोपास्तिः किंचित्स्वस्मार्थद्वि
न ॥ २ ॥ संस्थाधिकारिण इत्यनुवर्गः ॥ दिगंतलोका योऽङ्गस्या न्नसन्नोतं च देवते ॥ इयं पंच
मासास्तमित्येतत्पंचव्रजयः ॥ ३ ॥ एतद्यादानीं भूतानि समाश्रित्य अवर्तते ॥ इदं प्रत्ययगम्या
नीत्यधिभूतमुदाहरितं ॥ ४ ॥ उपास्तिर्नूतविषया कथितेत्यर्थः इति ॥ यस्मिंदेहादिसंघातेह
बुद्धिर्लौकिकस्य हि ॥ ५ ॥ अधिभूततमासानमथोपासनमुच्यते ॥ उपासितव्यं ज्ञेयं न जगत्तोष
धिनायुते ॥ ६ ॥ यदुपास्यस्वरूपंतत्तदधिवात्यादिकं मुनिः ॥ अधीत्यधिपयौयः साक्षात्काराव
सानता ॥ ७ ॥ तस्मात्साक्षात्पर्यंतमुपास्यस्वानुभूतितः ॥ विराट्त्वं प्राप्य न सिद्धमर्थं शिष्येभ्योऽक्तं
वाक् ॥ ८ ॥ एतदधीत्यादेरर्थमाहायदुपास्येति ॥ मुनिः तत्सिद्धं स्वानुभवसिद्धमर्थं शिष्येभ्योऽक्तं
वाक् इत्यर्थः ॥ किंतु दित्यत आह दंपाङ्गं वेत्यादिवाक्यतः ॥ विराडुपमिदं सर्वं पंडितैः छंदः स
मेतवेत् ॥ ९ ॥ प्रसिद्धं स्यात्पाङ्गं प्रसिद्धार्थं हि वैपदं ॥ पंचाक्षरपंडितिरिति कृत्यतस्मात्पंचाक्षरा
२४

५ अर्थवारमाहेनदधीत्यादिकवाक्यतः ॥१५॥

ननु ॥१०॥ पंचवीरुता निभूतानि तत्कार्यं च विराडिति ॥ दृष्टे रदी रितत्वेन पंच संख्या युतं जगत् ॥
पंडि. छंदः समत्वस्य सत्त्वात्पादुः जगत्तत् ॥ दृष्ट्या व्युपासनं नैतत्पंच कैरचित्तत्वनः ॥११॥ पादुः
तेनैव पादुः न विराडुपं समं भूते ॥ तदा सिद्धमदत्येतदुपासीतेति कृत्यते ॥१२॥ नत्यासौ तव
धीकारा मुक्तिं प्राप्नोत्युपासकः ॥ वार्तिकानंदयत्युक्तं मन्त्रं किंचित्पदश्यते ॥१३॥ पंच नियतजो
रधं जगत्पादुः मतो न वेत् ॥ यहा ल्लोको भवेदेव पादुः यज्ञरतिश्रुतिः ॥१४॥ पादुः स्तत्रं जगद्भूतं
पंच भूतो ह वै त्वतः ॥ पत्न्या च यजमानेन पुत्रेण सो प्रजायते ॥१५॥ दैवमा च पावना न्यामतो
यत्तस्य पादुः ॥ इति पंच निरित्यादेर्वा त्रिंशस्यार्थ इति ॥१६॥ पादुः स्रक्त यज्ञ रूप प्रजापतिवि
भावनः ॥ प्रजापतिर्भवेदेव दृढोपास्ति बलादयमिति च ॥१७॥ उक्तमस्योच्यते पुंसः शुद्धं ब्रह्म
विचिंतनं ॥ अर्थानि रनिवृत्त्यर्थमिति वा दः प्रकाशितं ॥१८॥ ॐ मत्प्रेन त्पदेनैव बोध्यं यत्तदुपा
स्यतां ॥ नृस्यादिर्मन आदिकानोपाधिरुचिंत्यतां ॥१९॥ ॐ कारं कीर्तयन् ब्रह्मोपासीत तदु

ननु ॥१०॥ पंचवी कृता निभूतानि तत्कार्यं च विराडिति ॥ एतद्देवस्य रितत्वेन पंचसंख्या युतं जगत् ॥
पंचि. छंदः समत्वस्य सत्त्वात्पादं जगत्तत् ॥ ११ ॥ अथ पासनं चैतत्पंच कैरचित्तत्वेन ॥ १२ ॥ पादं
तेनैव पादं न विराडूपं समं भूते ॥ तदा सिद्धमदत्ते तदुपासीतेति कृत्यते ॥ १३ ॥ ननु साक्षी तव
धीकारा मुक्तिं प्राप्नोत्युपासकः ॥ वार्तिकानंदयत्युक्तं मन्त्रं किंचित्पदस्येते ॥ १४ ॥ पंच नियतं ओ
रधं जगत्पादं मतोऽवकाशः ॥ यथा ह्यसौ भवेदेवं पादो यत्तदिति श्रुतिः ॥ १५ ॥ पादं स्वर्गं जगदुप
पंच भूतोऽवत्वेन ॥ पत्न्या च यजमानेन पुत्रेण सोऽप्रजायते ॥ १६ ॥ देवमाहुषा विज्ञान्यामतो
यत्तस्य पादं तत् ॥ इति पंचतिरित्यादेर्वा त्रिंशस्यार्थ इति ॥ १७ ॥ पादोऽत्युक्तं यज्ञरूपं प्रजापतिवि
भावनात् ॥ प्रजापतिर्भवेदेव दृढोपास्तिबलादयमिति च ॥ १८ ॥ उक्तं मन्त्रोच्यते पुंसः शुद्धं ब्रह्म
विचिंतयं ॥ अथंतिदं निवृत्त्यर्थमिति वा दः प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥ ॐ मन्त्रेण त्पदेनैव बोध्यं यत्तदुपा
स्यतां ॥ नृस्यादिर्मन आदिकानोपाधिरिति चिंत्यतां ॥ २० ॥ ॐ कारं कर्तव्यं नृब्रह्मोपासीततदु

सिद्धिदो तदा श्रामगाः ॥ ओं नारायणसाहचर्यमोकारे प्रथितं त्विति ॥ ५६ ॥ अपिः समुच्चयाद्यर्थेयं व
क्ष्यमाणेन कर्तव्यं ॥ कथं तद्योत क्वमिष्यत आह ॥ ओं नारायणेति ॥ अपिरिति ॥ वक्ष्यमाणे
नोदाहरणेन समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ ओं नारायणो यो ओं नारायणे नैवा ध्वर्युवो विहि ॥ आश्रावयंति
स्वामानि गायंति विवस्वाम गाः ॥ ५७ ॥ प्रणवो जीव रसर्व हि सा मगानं प्रकुर्वते ॥ प्रणवो वारणे नैव
शोशदो वारणे न च ॥ ५८ ॥ निःकैवल्यादि शस्त्राणि पठंति विव वद्धुः ॥ शस्त्रं सं सनपं जस्य
त्यंते प्रण ईरित ॥ ५९ ॥ आदौ शोमिति शब्दश्चेत्युच्यते दृश्यते नतः ॥ ओं शोमित्यादि क्वं वा क्यं पद्य
ते त्रेति मन्त्रता ॥ ६० ॥ अधर्यो किं वयं कुर्मः शंसनं संप्रतीत्यतः ॥ याचंते शंसना नु हां होतारो ध
नु सं ह कं ॥ ६१ ॥ अधर्यो शो सा बोमिति मंत्रमर्थतः पठति ॥ अधर्यो इति ॥ इत्यतः ॥ इति मंत्रेणेत्य
र्थः ॥ ओसाह द्योतकः शो होतुः शंसनकारिणः ॥ अधर्यु वारि तौ यो सो ज वेत्यतिगरो मतः ॥
६२ ॥ उवाच रयति तं शब्दमोमित्यधर्यु सं तितः ॥ रतुपात्रमिति स्मृत्या तदेन त्वष्ट मारित ॥ ६३ ॥

५५६

५५

मनोऽय

उपात्रं धारयमाणः सदा विलेप्रत्यङ्गि एव प्रतिगृह्णाति ॥ प्रको वोथामो दद्वेस्य च चो वो प्यामो
दद्वेस्य वसाने पु प्रणव एवांत इत्या पस्त्रं वस्त्रं त्रेणे त्यर्थः ॥ समाप्ते मति र्वा क्यं शस्त्रं मध्ये दृष्टवः
स्मृता ॥ ओषामो दद्वेस्येते प्रयुक्ते ध्वर्युमिति ॥ होतृ संबोधनार्थे यमो कारो धपदे नतु ॥ ६४ ॥ अ
र्द्धं च शंसनं यस्या तदानेतर्य मारितं ॥ हर्ष एवोदितो स्या क मित्यर्थस्तस्य कर्तव्यं ॥ ६५ ॥ रसो वसा
नेतस्यादौ प्रणवः सव ॥ शंसना गी कृतौ ज्ञेयः शस्त्रस्य सकलस्य तु ॥ ६६ ॥ अंते गीकार वचनः प्रयो
क्तव्यः स एव च ॥ अतः प्रतिगरेष्ये प्रणवो नुगतो जवेत् ॥ ६७ ॥ स्त्रार्थमाह ॥ समाप्ते मतीत्यादिना ॥
तस्यादौ प्रतिगरस्यादौ ॥ चर्या गान प्रयोगज्ञः स्या दत्तिं स्त्र संहित ॥ रस्त्रिज प्रेरयत्यन्यान् शो
लादौ यदा तदा ॥ ६८ ॥ ओं प्राप्तेत्येवमोकारमुच्चर्येयत्यसौ ॥ होम इत्यात्मकं चो रंत्यात्रा अन्यथा
न के ॥ ६९ ॥ यन्माले सुवते ध्वर्यु रनये तर्हिया वते ॥ ओमु त्रेष्या मिदे त्रेजो हव्यमित्यादि मंत्रतः ॥
७० ॥ अनुज्ञाय जमानस्य सवोकारेण यच्छति ॥ आह वोमु त्रेयेत्यादि स्रजका आरोत एव हि ॥ ७१ ॥

५५ रसो वसाने मति ॥ ५५ ॥

वेति॥ अग्नि होत्र होम इति शेषः॥ तस्मिन् अध्वर्यु रग्नि होत्र हवर्णा नाम के पात्रे यदा स्युर्वेणो जयति॥
 तर्हिते दानी मो मुनेष्वामि हव्ये देवेभ्य इत्यादि मंत्रेणानुसोम्या चत इत्यन्वयः॥ सवय जमाने अं का
 रेणानुसोम्यप्रयच्छति॥ अतएव सूत्रकार ओमुभयत्यनुमानातीत्याह चेत्यर्थः॥ तथा प्रवचना रथो
 यो ब्रह्मयतो मितं तं द्विजः॥ विवीक्षन् ब्रह्मय शब्दो प्रयुक्ते प्रणवेषरे ॥३२॥ तदिदं ब्रह्मयज्ञस्य
 प्रक्रमे श्रूयते स्फुटं॥ इक्षिणे तरोपाणी पादौ कृत्वा स पवित्रावो मिति प्रतिपद्यत इति वाक्ये श्रूय
 त इत्यर्थः॥ अतो प्रतिपद्यत इति ब्रह्मयज्ञं प्रारभत इत्यर्थः॥ एवं वै दिक् दृष्टां तैरोंकारव्याप्ति
 रिति॥ आह तं तेन तस्यार्द्धं ब्रह्मोपास्ति विधीयते ॥३३॥ ओमित्येतदनु कृती त्पारम्य प्रवक्ष्य
 आह तं तेन संदर्शेणेत्यर्थः॥ यो ब्रह्मप्राजवासी तिका मये त समानवः॥ ओमित्यनेन बोध्यं त
 द्ब्रह्मोपासी तं तेन व ॥३४॥ प्राज्ञोत्येवोपासनेन ब्रह्मेत्यर्थः प्रकीर्तितः॥ अनेन शब्देनेति शेषः
 तेन उपोपासनेनेत्यन्वयः॥ ओंकारस्य त्रयी कृत्या दिशो वा दर्शने सति सामवेदगतस्येत्य

१ उद्गीथन्यायतो वस्याहोकारस्तद्विशेषणं॥ किमध्यासोपवाधाधरे क्यवाध विज्ञेयता॥ अक्षरो जी ध्योने कं नियतं हेत
 कावतः॥ सामानाधिकरण्या हि नाम ब्रह्मेति संस्कृतं॥ अध्यासाय ब्रह्म दृष्टेर्ना विनाधादिके पितृ यश्चोक्तः स्थान
 रित्यत्रस्याचोरस्य प्रवाधानं॥ योजीवस्त्यरं ब्रह्मेत्यत्र वैकल्यमीरितं॥ यत्री लभ्यते तस्यादित्यत्र तु विशेष्यतो
 अतो ह्यस्य सं देह निष्पन्नो नति चेन्न तदा॥ वैदेषु व्यामं कार उद्गीथे न विरोप्यते॥ अध्यासादोपलब्धे कल्पे संविरो

तस्य कुरो तरोंकारव्याहृत्यर्थे विज्ञे
 तस्य कुरो तरोंकारव्याहृत्यर्थे विज्ञे
 तस्य कुरो तरोंकारव्याहृत्यर्थे विज्ञे
 तस्य कुरो तरोंकारव्याहृत्यर्थे विज्ञे

नावित्यर्थः॥ सर्वात्मिकत्वादोंकारो योग्यस्तद्रूपदर्शने॥ एतस्य सर्वसंबंधोपुदाहृत्यप्रदर्शने॥
 अध्वर्यवो यदा ग्रीधं प्रेषमंत्रं प्रयुजते॥ आश्वेवयेति तत्काले पठंत्यो आश्वेवयेति तं ॥३५॥ आ ग्रीधं
 प्रथ्या आवयेति प्रेषमंत्रमित्यन्वयः॥ तं मंत्रमित्यर्थः॥ आपस्त्रवो त एवाहा काराद्या दिविकल्पता॥
 आश्ववयो आश्वयो मा आश्वय आश्वयेति वा ॥३६॥ आकार आदिर्यस्य मंत्रस्य स आकारादि॥ स आ
 दिर्यस्य स आकारादिः॥ तं मंत्रं आकारादि मो कारादि मो कारादि केवलं वेत्यर्थः॥ ओंकारादि द्वि
 तीयात्र पक्षः कृत्या दहृतः॥ तं बोधनाथ ओंकारं विज्ञेयो मंत्रं संस्मृतः ॥३७॥ अत्र एषु पक्षेष्वित्यर्थः॥
 हविः प्रदानावसरं आश्वया ग्रीध देवताः॥ इत्यर्थस्तस्य मंत्रं तस्मिन् ओंकारोच्चारणं सिद्धं ॥३८॥ ओमि
 त्येतदनु कृतिः प्रणवे यो मकारतः॥ एवं शिबू प ओंकारस्तस्यानुकरणं स्रक्तं ॥३९॥ साम्यसम्पादनं य
 स्मिं स्तत्रे वा परिकीर्तितं॥ प्रणवे य इति मकारात्पूर्वत्राग रूपो य ओंकारस्तस्यानुकरणं स्रक्तं
 साहचर्यसम्पादनं यस्मिन्नुच्चारणे तत्रथा॥ तदोमित्यनु कृतीत्यर्थः॥ हस्मवै श्रुतिनिर्दिष्टाः प्र

२७५

अस्य अध्व
 र्यवद्वेनेन
 अन्वयः॥

सस्य नरु म सु॥ अथ सस्याधिकारस्या दस्यधा सोऽपु पासितुः॥ समाधने कर्त्तव्यादेशिना॥
 अग्निहोत्रादिकं स्यात्पुनस्तु विद्वेषकारि वेत्ता॥ शमादिर्न तु न स्याज्यमुपासीतानु कूल्यतः॥
 १५॥ अतएव प्रवृत्तं स्यादुपासक नरं प्रति॥ योगशास्त्रं यमादीनां धर्माणां प्रतिपादकं॥ १६॥
 शमादेशिहोत्रादेः पुंविशेषानुसारतः॥ विद्वत्पुत्रेण वरं स्यात्कार्यमध्ययनादिर्न॥ १७॥ समा
 हितमनस्त्वेन कर्त्तव्यं स्यात्कृमादिर्न॥ यथादितु न दत्तेन कात्या मध्ययनं सदा॥ १८॥ कार्यं प्रवचनं
 चैत द्वयं स्याज्यं न जातु चित्॥ १९॥ अथ निप्रत्यनस्यात्र पौनपुन्येन कीर्तने॥ २०॥ कर्मणा तेन तेनास्य
 समुच्चयविधिसया॥ अध्ययनादीत्यादिपदेन प्रवचनं ग्रहः॥ २१॥ संन्यासिनोपि सर्वेषु वेदेष्वपि
 दिनोदितं॥ वेदां नोध्ययने कार्यं वेदां नोध्ययने न था॥ २२॥ स्वाधीनोऽप्यारणं कृत्वा यथाशास्त्रं वि
 चित्ताः॥ सातार्थकं वा सातार्थं प्राक्याज्ञाकारनसदा॥ २३॥ आवर्तयेत्स्वयं चास्य परेषां कृतिमस्त
 कं॥ अथावेदनतोऽप्यसंकुर्वादावर्तनेन वै॥ आरण्यकेपि संन्यासप्रवर्ग्यादिकं बोधकं॥ अह्मा
 २४॥ स्वाध्यायो न हि संन्यासस्तत्प्रागेष्टव्यः॥ यो न धीत्य हि ज्ञो वेदानां च न कुरुते श्रमः॥ स जीवन्नेव
 नृ इव मातु गच्छति सान्ध्यायनं स्मृतिः॥ २५॥

२५॥ वेत्ते पुनरासुरादिकं स्यात्प्रति॥ अंकारस्य त्रयीं स्तुत्यादित्यादिना॥ २६॥

यो जीयो विशेषणं॥ ओमित्येतदक्षरमुजीयमुपासीतेत्यत्रेति शेषः॥ तथा मनो मय साद्यैर्गुणैः
 पृथ्यादिकैर्गुणैः॥ अहं चेति त्रयप्राप्तौ नैर्गुणैर्ब्रह्मलक्ष्ये॥ २७॥ ओमिति ब्रह्मवाक्ये स्मिन्नो
 कारस्तद्विशेषणं॥ २८॥ ओमित्यत्रेति वाक्यस्य
 र्थः॥ ओ॥ उजीथा वयवोकारो यथैवोपास्यते तथा॥ ओ॥ कारेणैव बोध्यं यदुच्यते तदुच्यते
 तो॥ २९॥ प्रतीकोपासिपक्षे व ब्रह्मलोकास्तथा वाच्यं॥ तत्र ब्रह्मास्य जावेन प्रकृतं वाक्यं प्रवाध्य
 ते॥ ३०॥ तस्यान्विगुणमो वेदं ध्येयमित्याह माधवः॥ तत्र वेत्तेति कर्माख्ये नयस्ते नैव योजितः॥
 ३१॥ प्रतीकोपासिपक्षे यमस्मान्निसमर्थितः॥ समन्वयनया वत्या मिति नेह वितन्यते॥ ३२॥
 उजीथा वयवेति॥ उजीथशब्दस्य लक्ष्मणं किं वाच्यं तत्र॥ द वयवोकारस्य विशेषणत्वमि
 त्थं मुजीयशब्देन तदंशं लक्षणं वाः स्वीकार्यं तत्र अन्यथा अक्षरमुजीयमिति सामाना
 धिकरणानुपपत्तेः॥ अध्यासपक्षो विशेष इति चेत्॥ यथा विस्तुशब्दः स्वार्थं त्यक्त्वा

ब्रह्मोपास्यासमुच्चित्पुत्रमनुष्ठानमभिरितं ॥ उत्तमं तप इत्युक्तं ब्रह्मयज्ञः प्रसंगतः ॥ प्रज्ञाप्रोधा
दिनायस्कवेदाध्ययनहानतः ॥ ब्रह्मयज्ञासमर्थः स्यात्तस्य तत्फलं सिद्धये ॥ १२ ॥ वराहमेखुवावे
स्मिन्नुप्यो मेवः प्रदर्शयते ॥ इत्युक्तं माथवे नाथवातिकोद्युक्तमुच्यते ॥ १३ ॥ विशुद्धमनसा यस्या
सम्यक्ज्ञानोदयोऽवेतः ॥ मंत्राभ्यायो यमारब्ध एतस्मिन् चारणात्परः ॥ १४ ॥ जपार्थो मंत्रपाठो
यं विद्याप्रकरणेऽनतः ॥ अत्यादिमानमन्याथेन स्यात्ति विनियोजकः ॥ १५ ॥ नवाक्षितमसीत्या
दिवदुपासनशेषता ॥ वाच्यायतः स्यात्प्रक्रांतो ज्ञानहेतुक्रियविधिः ॥ १६ ॥ कृषिनिशंकुपंचस्य
पंडितः तुं दस्तदेवता ॥ परेशो ब्रह्मविद्या ॥ ये विनियोगे स्यको नितिरति ॥ अहंमुमुक्षुर्हस्यये
ती नैराग्यशस्त्रतः ॥ शिधातो हिंसायामिति स्मृतेः ॥ १७ ॥ इतो ह्यतस्तु नपा
संसारार्थकृदप्यते ॥ रेखाप्रेरको हस्यामेतर्था मितयेति तु ॥ १८ ॥ श्रीमहाभ्यक्तुक्ताथे ज्ञानको
स्वीतिवातिके ॥ सर्वमप्युपपन्नं स्यादनेका र्था हि धातवः ॥ १९ ॥ गिरेः पृष्टमिव स्यान्मेका र्तिः ससा

30

॥ ४० ॥ योग्यरति ॥ ४१ ॥

रं नारातः ॥ अत्यंतमुन्नताकांतिर्देवलोकेऽपि गच्छति ॥ पुरुषार्थविहंतुं मे नरु मेधुराजिवाजीग
तियुतः सूर्यः सह वेगे नयच्छति ॥ अमृतं विद्यते तस्मिन् छांदोग्ये प्रथितं हिनरु ॥ ४२ ॥ सहाति ॥ यो
जना नो सहस्रे दे दे शते दे च योजने ॥ एकेन निमिषाद्धनं कममा एनमो स्मृते इत्युक्ता दितिका
वः ॥ मधुविद्याया मादित्यमं उलस्य मधुरूपत्वं ॥ तस्यागादिनामे पुरुषवेदादिशोक्तं मधिरूप
पाणि लोहितशुक्लवर्णनियुक्तं यमनानि चोक्ता तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजाव चीत्या
दिना तेषा ममृतानो ब्रह्माद्युपजीव्य नोक्तेरिति भावः ॥ तन्मंडले यथा बुद्धमस्य तममृतं तथा
उक्तं ए बुद्धिर्यस्यास्ति सस्यो मूर्ध पवित्रकः ॥ ४३ ॥ अत्यंतशुद्धमित्यवयः ॥ वाजं मन्मथिति प्रा
कृत्तद्धतीवादिवाक्ये ॥ स्मृतं बुद्धेशु नं ब्रह्म नवाधीतिसुरेश्वरः ॥ ४४ ॥ ज्ञानमस्तु ब्रह्मोपेतं स
र्वसंसारघातकं ॥ यथोक्तमेधया युक्तो ब्रह्मो नंदरसो दितः ॥ ४५ ॥ सवितस्तद्रसेन स्यामित्ययं
मेव इति ॥ त्रिशंको मुनिवर्यस्य वेदा उवच नंमते ॥ ४६ ॥ गुरुत्वाध्यामं न वेदो यः स्यात्त
॥ ४७ ॥ त्रिशंको मन्मथवयः ॥ ४८ ॥

मनुकी त्रिनं ॥ स्याद्ब्रह्मस्य ज्ञानाध्याय जप इत्यर्थ इति ॥ अथ किं चित्तुरेशा धैर्यं कृत्याख्या न
 पुच्यते ॥ अक्षितो ह्येण रूपः स्याद्देवानुवचनं त्विदं ॥ त्रिंशो को ब्रह्म कृतस्य ह्यारुपे दर्शन पर
 षड्भावे विज्ञाया भावो ही ए रूपत्वे मुच्यते ॥ १७ ॥ ब्रह्म जावं गतस्या स्य ब्रह्म शा नाभ्युनेतरा ॥ य
 दासी पदं शाने तत्तस्यापक मिदे वचः ॥ १८ ॥ इति पादत्रयस्या र्थ स्तानंदय तिकाति तः ॥
 ॥ अमृतो मने हीनः स्यादक्षितो ही ए उच्यते ॥ यद्वा मृतो ह्यत एते समस्त मिति
 भाष्ये कदा कृतार्थ ता ज्ञापना यद्यास नो वा मदे व वत् ॥ आर्षदश नदृष्टो य मं वा ध्याय त्ति
 शं कु ना ॥ १९ ॥ विद्या द्या न कृत्या कु र्ज म व द्वा ध्या कारिणः ॥ कृतं च वेद मित्ये तत्कर्म बोध्य नु वा क
 यो ॥ २० ॥ मध्ये जपार्थो मंत्रो जपस्या स्ति हि कर्मता ॥ तस्मा जप क्रिया काया ब्रह्म विज्ञाने सिद्ध
 यो ॥ २१ ॥ पुत्रु ह्यो सत्य रस्ये व म्रो तस्मान्ने पुकर्मसु ॥ आरुपे प्राति जे ज्ञानमा विर्जु वति मोक्षदं
 न केवलं जपस्येव ब्रह्म ज्ञानं प्रलं स्मृतं ॥ किंतु सर्व क्रिया णां च फल मेतदुदीरितं ॥ २२ ॥ कि

त्स बोधको न्यासः स्यादित्युपनिषत्सु दे ॥ अभ्यास स्त्वादराधः स्याद्ब्र तावा व त्तयेदिनि ॥ वेदा ता व र्तने
 यो हि स न्यासः पतिनो न्यथा ॥ इत्या कुरादर स्यार्थ वि धारण्य मु नी श्वराः ॥ २३ ॥ सर्वं बुवेदं धरुणमा
 व र्तयेदु पनिष दमा व र्तयेदु पनिष दमा व र्तये दिति श्रुत्यर्थ माहा ॥ स्वाधी ने नि ॥ अतिम स्तु क्मा
 व र्तयेदित्यन्वेयः ॥ स्वय मिति ॥ स्वयं चास्या व र्तने न परेषां चाध वेदने न सदा न्या सै कु र्यादित्यर्थः
 सत्य मे र सदा वाक् स्थित र मुनेः मुनः ॥ अतः सत्य व चा नाम तस्य दे प रि को त्ति ॥ सत्य मे के त म क्म
 त्मे वं व क्तिस स सत्युतिः ॥ पु रि शि ह्य स्य त न यो नि य त स्त प सी त्यतः ॥ त पो नि त्य इ ति ह्ये त च स्य नाम प्र
 की र्ति तं ॥ स ल भ त्या वा दाना दि क्मै बो ज म म ज्ञ वी त् ॥ २४ ॥ ॥ अमु म
 ध्या य ना ह्ये वे त्या ह मु क्त ल सं भवः ॥ स्वा ध्या या दि क्तु ह्यः स त् दुः ख ही नो य त स्त तः ॥ ना क ह्यस्य
 ना मे त स्मो क्त स्य प्र का र्ति तं ॥ २५ ॥ आदि श द्वा दे प्र व च न गृहः ॥ स्वा ध्या यस्य प्र व च ने त पो हि दं
 त स्म दा ॥ कृतं वे द नित ह्यी ति वा क्यार्थो वा त्तिको दितः ॥ २६ ॥ तद्धित प इति वा क्यार्थ इत्यर्थः ॥
 धी णां मत जे दो स्त्वा त यो र त्या दरः कृतः ॥ अध्याप ना ध्या य न यो र त्या ह ने द स द्य ति ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥
 ॥ ये स्वा ध्या य प्र व च ने त द बु ध्वा न मे व हि ॥ त पो त स्त स्य रा स्त स्या दि ति त ह्यी ति की र्ति तं ॥ त न्मु ख्यं त प
 रत्ये व म न्या सः व रि को त्ति तः ॥ त स्मा द न श ना दे स्या दित दे वो त म त पः ॥ २९ ॥
 ॥ इत्ये वं यो त्पि तु मित्यर्थः ॥

३५ अकलाधर्मजितासो न निवृत्तिगुरोर्गृहादा कर्तव्या धीतवेदेनेत्ये तदत्रा वगम्यतां ॥ यदुक्तं मनुना
स्तीति संग्रहे तु इत्यने ॥ ५२ चोदनालक्षणे धीहि धर्मजे मनीकृतिः ॥ अतो धर्मपि देनोक्तो तं क्रमेति
समीपे वसवसीत्यंते वासीनि गच्छते ॥ तदिति वेदग्रहण इधमि त्यर्थः ॥ आचार्येति ॥ उपन
यतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ॥ सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते इत्युक्तं लक्षण इ
त्यर्थः ॥ सदेति ॥ छायास्तोप रित्यागानि स मे व वसेज्जुराविति स्मृते रित्यर्थः ॥ अहिंसा सत्यमि
त्यादि स्मृत्युक्तं सकल ग्रहः ॥ सत्यं स दनं धर्मो न्या प्रत्यक्षं कृति बोधि ताः ॥ अग्नि होत्रा दयः
श्रोक्ताः श्रोतं स्मार्तं च कर्म यत् ॥ तत्समस्तं मनुष्यमित्यर्थो वाक्ययोरिह ॥ सकलं कृतं इति
न्याया द्धुति स्मृत्युक्तं कर्मणः ॥ सकलं कृतानां त्यागो न प्रमादः स निब्रिध्यते ॥ ५३ श्रोतं स्मार्तं
च सकलं त्वं यं स्वाध्याय श इति ॥ मुख्यं ह्यस्या च वेदोपि स्वाध्यायोक्तो वगृह्यते ॥ प्रमादो वि
स्मृतिस्सास्यं निब्रिहा स्मृति श्रवणात् ॥ पुत्रादितं तु विस्तारस्तु द्विष्टे देवं मा कुरु ॥ ५४ स्वाध्या
यान्मा प्रमद ह्यस्या दिवा क्यार्थमाह ॥ सकल इति ॥ सकलं कृतं ते कृतं वा स्वार्थं इति न्यायादित्यर्थः ॥
स्मृतीति ॥ ब्रह्म हत्या समं शेष मधी तस्य च लोभ न मित्र कलादित्यर्थः ॥ शर्वेको सत्य धर्मो यो

तयोर्जलननुष्ठितिः॥ प्रमादः सनकृत्तयः दोषहेतुस्तकथ्यते॥१३॥ कुरालोक्त्या वेदसिद्धौ लो
किकथ्येति सद्धिः॥ आयुरादिप्रदस्त्याद्यस्त्रिकित्तादिस्तथापरः॥१४॥ आयुर्मादीति॥ योज्यागा
मयावी स्याद्योवाकामयेतसर्वमायुर्यमिति तस्या एतामिष्टिं निर्वपेदित्यादिनायुरारोग्यप्र
दः क्रियाविशेष इत्यर्थः॥ ऐश्वर्यहेतुर्नृत्तुक्त्या द्विविधः सनकीत्यते॥ वायव्येष्टेतमित्यु
क्तौ वैदिकः परिकीर्तितः॥१५॥ प्रतिग्रहोदितो कोक्तस्तत्प्रमारे निरस्यते॥ दौमनूतिकराभावे
कृमन्नुष्ठित्यसंज्ञात्॥१५॥ मुक्तिप्रयोजकं कर्मपिद्येकमपिदादिह॥ स्वाध्यायस्य गृहीतस्य वि
स्मृतिवीरितायुरा॥१६॥ अध्यायनीयः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च यस्तयोः॥ अननुष्ठानरूपोयः
प्रमादस्तान्नवाप्यते॥१७॥ मात्रादौ नरता बुद्धेस्त्यागतो देवबुद्धितः॥ इजाविधीयते क्रत्यामाह
देवो न वेत्यतः॥१८॥ इत्यतः इत्यादि क्रत्या देवतानुष्ठ्या इजाविधीयत इत्यर्थः॥ माते वसत्यो
देवोऽस्य माह देवः सङ्गिरितः॥ अथ यान्यनवद्यान्त्यादि क्रत्यर्थ उच्यते॥१९॥ द्विविधं चरितं दे
५॥ निंदिता निंदितत्वेन सौमैश्वर्यं चरं द्विधा॥ नकार्यं मात्रादौ चरितं निंदितं नरकप्रदं॥ आयुष्कामेष्टिमु
ख्यां तु सेवनीयमभिंदितं॥ शिष्टाचारस्य मानत्वात् सर्वं सेव्यं तवेति चेत् शंकरे॥ अहंति ४५॥

वमासुरं चेति गीयते ॥ तत्रा न्यादिकं देवं देवाद्यासुरमुच्यते ॥ अत्रयं सस्व संशुद्धिरित्याद्युक्ता
 हरातिनं ॥ अस्मद्देवानां कार्याणि न देवाद्यासुराण्यपि ॥ जमदग्नी ज्ञयामाता निहते तौ दिव्य
 मलि ॥ पित्रा सापालं न कार्यं न तु मातृवधादिकं ॥ ३२ ॥ शिष्टा चारेषु सवत्रि साधु कर्म वसेव्य
 तां ॥ यत्र स्यात् ॥ सुवर्तिता तिसा देवर्षिमात्रेण कर्तव्यं ॥ समा अहीनाः श्रेयां शिष्ये स्मृत
 स्तथोदिताः ॥ प्रथमः श्रान्ति हानं स्यात् सनादिदानतः ॥ यदोपवेशने तेषां सभायां च ब्रह्मा
 चन ॥ प्रथमोऽपि न कर्तव्यस्तदुक्त्या हि लो वतु ॥ ३३ ॥ नान्यं न किंच वक्तव्यं त्वया पंडितमानि
 ना ॥ अहये ववशतम मश्रद्धा जनेषु पि ॥ ३४ ॥ अश्रद्धया च देयं स्यात्तदश्रद्धा निषेधतः ॥
 अश्रद्धया दुर्तं दत्तमित्यादि श्री हरि स्मृतेः ॥ ३५ ॥ अथवा अश्रद्धया युक्तः प्रयत्नं तियथा तथा ॥ अ
 श्रद्धया पिता न व्यंशते सादि फलानि ॥ ३६ ॥ तत्ता विक्रमता नो वः श्री कृष्णोक्तो त एव तत् ॥ द
 नमिति यद्दानमित्यादि विविधं स्मृतं ॥ ३७ ॥ श्रियेत्यादिकं वा को न विविधं तत्प्रपंच्यते ॥ दासा

यासुकामहीनस्य परेशयेति सर्वदा मातापत्येण प्रवृत्तस्य कुद्विनाधिकारिणः ॥ यथार्थ
 मु कवेदानं मुपदेशानयेत् ॥ न वेदा रूपमित्येतद्वा त्रिके छांदसं पदं ॥ ३८ ॥ प्राप्तिर्न नि
 रपेक्षं स्यात्तावेवाधिवर्तिनमिति ॥ ३९ ॥ अथ यत्प्रतिनिधिर्ज्ञेयो मंत्र उदीरितः ॥ सुब्रह्म
 यज्ञो हि मे ६ बुद्धेस्तदा भवेत् ॥ ४० ॥ न मातृ स्यात्पुत्रं चेति वा को स ब्रह्म कर्मणि ॥ उपास्त्यास हसं यो
 गः कर्म मुक्ति करः स्तुतः ॥ ४१ ॥ कर्मणां केवलानां च मुक्तिरुक्तानि संश्रितः ॥ एकादशे बुवा के ववि
 दधात्यनुशासनं ॥ ४२ ॥ मुक्तीति विविदिषो त्यादनं चारे ले त्रिनेत्रः ॥ अत्रानंदयतिः प्राक्वा त्रिक
 र्थविचक्षणः ॥ कर्मणि वरप कार्याणि पुरा तान समुद्रवात् ॥ ४३ ॥ पुरैव तानि कार्याणि त्वेते तानि
 यमो मतो ॥ आरंभे वेद मित्यादिने यमद्वयसिद्धये ॥ ४४ ॥ प्रथमो नियमस्मिद्धे तमे तमिति वाक्य
 तः ॥ ताने समुदिते मुक्ते स्मिद्धे र्ज्ञानोत्तरं नहि ॥ ४५ ॥ कर्मणि मस्त्यतो युक्तो द्वितीयो नियमोऽप्यय
 मिति ॥ अनूपनयनं वेद मध्याप्य तदनंतरं कर्तव्यं र्गमित्यर्थमाचार्यो ते निवासिने ॥ ४६ ॥ सदा

४२ अरुताः को धरुताः यदा ग्रहविवर्जिताः ॥ धर्मनिवसदहं ति धर्मकामा स्मृताः ॥ एवमेव
जा न पूजा दि नि रा सः ॥ ४४

विशेषः संमशदिगुणा चिताः ॥ वर्ते रस्त न सं दिग्धे यथा तद्वत्समा चरा ॥ सम्यक् शास्त्रार्थ
कुशलाः संमशदिगुणा चिताः ॥ रागद्वेषोत्पु कला दे की न संमथ त्क मुच्यते ॥ स्वये प्रवृत्ताः यु
क्ताः स्थिते नै मितिके धलं ॥ ४५ ॥ सम्यगे वा चरिष्या मो वै कल्प्य रहित एतः ॥ इत्येवमभियुक्तं च मा
युक्तं प्रवृत्तिं ॥ ४६ ॥ अज्याख्याता निं दितो स्फः पातका दिक शं कया ॥ तेषाम व्यवहार्ये तेषा
णो पाय उच्यते ॥ अचे त्याद्य मिम ग्रंथे तद्वा ॥ रम्या एवं बद्ध वेत्ता ॥ ओतो विधिः स्या दादेशो यथा
राजा उदे तथा ॥ ४७ ॥ विधिरा दिशति ओ तो ॥ नुष्ठा तारं च मानवं ॥ उपदेशो विधिः स्या न्नुत्त
मा पश्चित्तत्वं ॥ ४८ ॥ स्मृतीनां वेदमूल ता तस्मिन् पश्चतामता ॥ परोक्ष क्रतिमूला स्वपेव मे
को पल्यते ॥ ४९ ॥ सत्ये वदेत्या दिरर्थ सत्ता तस्यो पदना ॥ सत्ये वदेत्युक्ते को सार हस्य क्रते
न वेत्ता ॥ ५० ॥ सारना गो विधिर्वे दे विध्या दिने तयात्मके ॥ ओतस्मा ती विधिप्रो क्तं रहस्यं स
कलं प्रो ते ॥ ५१ ॥ आ शास्त्रे च देवस्य यस्मान्मा ध्यो दितं ॥ अनुष्ठा तं यमखिल मा दराधे पु
न सत्यं वदेत्या दित्युक्ता वदनु शासनं ॥ इशा शा रूप मखिल मीरो नेव तथे क्ति तः ॥ क्रति स्मृती म
मे वा हो दये व मी चरे ले को कला दित्यर्थः ॥ ५२

४२ नमस्तस्मिन् का को नयशा दे ती न दे तुता ॥ लाने को सा दन कारा विधाना हुरंगत ॥ सिद्धे दा श्रमधर्मो पिज्ञानाया
नुष्ठिते न च ॥ न प्रयोजनं न दे उ दिशतु हान मिष्यते ॥ नित्यं च विच कल्प्यं य हा दे व च ना वयादा ॥ ओत रत्या दि सको न
शो ता दि वि
हतत्वं ॥ नर्वचः ॥ तदनुष्ठेपने वे तिस्या देवार्थ मुचेत्यर्थः ॥ उचे त्य यमेव कारार्थ मित्यर्थः ॥ अतएवादेरं
दे ह्य कर्म लं मुक्ते हेतुतां ॥ आता वदंति के चितु युक्त यो हा न कर्म लो ॥ ५३ ॥ कर्म लो मा श्रमो क
नां विज्ञान जनकत्वतः ॥ विधुरस्मात्त का दी नां न लान मिति चे न्नत वा ॥ ५४ ॥ स्यादना श्रमिणे स्ता
नं शुद्धि हेतु जपा दितः ॥ जप्ये नै व तु सं ति ध्वे द्वा लो ना य सं रा य ॥ इत्या दि - स्मृतिं सत्य ता
न हेतु व सं न ना ॥ कृता सं व ग विद्या या रे क स्या प्यधि का रिता ॥ ५५ ॥ अनाश्रमी हि रे का रव्यो वि
वा हा र्थ ता या न वे रा ॥ वे द ध्या ति रा या धत्ता धर्मा ना श्रम स्य च ॥ ५६ ॥ अनुशा सन मुक्त स्या दि
प्य प्रतिगुरोः पुरा भावता ब्रह्म विद्या या वै हुरंगा न्युपा स्तयः ॥ ५७ ॥ सति कर्मो लो ने ये न हा
न मने तु की त्ये ते ॥ न कृ प पठ ना द्यं ते ज्ञा यः शांति म न्न कः ॥ ५८ ॥ वा हि रंग सा धना नी त्यर्थः ॥ ५९
ठ ना दी सा दि पदा त्त दर्थ ला न्त दनुष्ठा ने गृह्ये ने ॥ स्वाधे दि ॥ प्राप्ये वा दि प्रहा न स्य प्राग वल्लि ति
की र्ति ने ॥ तन्मा प्रा वी रि ति प्रो क्तं मते तस्य कृतं सतः ॥ ६० ॥ पुनस्तस्य परामर्शः कृतं प्रवृत्ति

२२ अस्य लोभः कितः सर्वविद्यामिति वीक्षितः ॥ अने तु पूर्वमुक्तवादादिष्वपि नोक्तिः ॥ २३

निरुद्धये ॥ अहं धेने इति दृष्ट्वा कृतघ्नेनास्ति निष्पत्तिः ॥ एतस्मिन्नेकं तत्रैवं पुनः पुनः भवति
युज्यते ॥ कृतघ्नेनाधनेनेन दोषेण प्रतिबंधतः ॥ कृतस्य प्रतिबंधः स्यात्समाभूदिति संस्प
तिः ॥ उपकारस्य मित्रायेः कृतस्यैव गम्यते ॥ १० ॥ ॥ इति श्रीमत्सुरेन्द्रोक्त विद्यारण्यो
क्तसंग्रहे ॥ तेनैव यद्वसाराधसि रसंग्रहनामने ॥ ११ ॥ सां हि तु पतिष्य द्या स्यादुत्तममि
धितः ॥ मा नमनापराधो न स्यात्तु धसंतमे ॥ १२ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिच्छा जगद्वा
र्य श्रीशिकामानंदतीर्थ विष्णु पुरुषोत्तमानंदतीर्थ विरचिते तेनैवैव यद्वसाराधसि रसंग्रह
ग्रहे सां हि तु पतिष्य द्या स्यादुत्तममिधितः ॥ १३ ॥ साधनं ब्रह्मविद्या याः सां हि त्यागीति
नं स्फुटं ॥ कृतस्य पतिष्य द्या स्यादुत्तममिधितः ॥ १४ ॥ परस्य रात्रि कृतस्य सिद्धये गुरुदि
ष्टयाः ॥ प्रातिकूल्य हरो जप्ते मंत्रोयं सहनाविति ॥ १५ ॥ गुरुविद्या बुदीयेते तत्रनाविति श
ब्दतः ॥ जानाविदिद्या यस्य प्रागेह कृतकर्मणि ॥ १६ ॥ सां हि तु पतिष्य द्या स्यादुत्तममिधितः ॥

३५

द्याः स्वं यथातद्वि प्राश्नापहरति तत्र ॥ इत्येवमवजानानः करोति श्रीनिमित्ततः ॥ कुर्वन्ति म
समादानमिति लज्जानिमित्ततः ॥ १७ ॥ यद्वा न किं यते तस्या नाम संराजसं क्रमान् ॥ शास्त्रे
ण विहितं न यद्वा वैद्विगादये ॥ १८ ॥ तद्वा न करणे पापमिति जीत्या तु सा विद्वं ॥ अंधधृमु
ख्या अवारस्ते पु सं प्रणदं ज्ञेया ॥ १९ ॥ प्रतिप्रस्थात्तु मुख्यास्तु समर्पिते तदर्थकं ॥ उन्नेवाद्या
अतुयोरामिति संविद्विद्वेधधीः ॥ २० ॥ तद्युक्तः सा विद्वो दद्याद्य द्या सर्वतुला विद्वं ॥ वित्तशा
द्ये न कुर्वीत कुर्याद्विज्ञानु सारतः ॥ २१ ॥ प्रज्ञेयं स्वल्पं दानेन लक्ष्म्या दिति तद्युतः ॥ वक्र इव
प्रदद्यादित्येवं तस्यार्थ इति ॥ २२ ॥ कर्मश्रोताग्निहोत्रादिसंध्यादिस्मार्तमुच्यते ॥ उदिता उ
दितो त्यावतत्र संशय संशयः ॥ २३ ॥ संध्यादेवः पुमान् स्त्रीवेत्येवं स्मार्तं पिसंशयः ॥ इतं कुलग
ताचारो लोकि कः परिकीर्तितः ॥ २४ ॥ यन्मातुल सुतो दाह मस्य मासा दिप्रक्षालं ॥ तत्रावि प्रति
पत्या वन्दनं स्यादेव संशयः ॥ २५ ॥ यस्मिन् देवो न कालो वा कुले यस्मिन् स्वयं स्तितः ॥ तद्देवादि

१
अथः॥ काम्यकर्मफलपेक्षो त्यक्त्वा ब्रह्मविबुद्धये॥ १॥ गुरुपसन्ने कुरुते सशिष्योऽत्र विवक्षितः॥ क
नेति॥ नित्यमेवेति कर्मकर्मनिरित्यर्थः॥ वेदशास्त्रार्थवित्त्वेन कुशलं ब्रह्म बोधने॥ बहिर्मुखत्वं
रहितो ब्रह्मनिष्ठतया गुरुः॥ २॥ श्रीगुरोः कृतकृत्यत्वात् प्रार्थनीयविवर्जनात्॥ तेषां प्रार्थयिते
शिष्य उभयोः सहजाविति॥ ३॥ यथा गुरुः निरालसो वदेद्ब्रह्माम्यहं यथा॥ सम्यक्कृत्युपादेशा
र्थतया रक्षणमर्थते॥ ४॥ उक्ते काले न हूयं तु तदुक्तग्रहणमपि॥ यथा गुरुश्चानिवर्तते तन्निवृ
त्तिं विलोक्य च॥ ५॥ यथा वार्यश्च संतुष्टस्तथापालनमर्थते॥ नूनं किंति पदं चात्र पालनार्थकमि
ष्यते॥ ६॥ भुजो न वनइत्युक्त्वा परस्मैपदयोगतः॥ उक्तप्रयोजनार्थं च सामर्थ्यं करवावहे॥ ७॥ सा
मर्थ्यं करलोपायः प्रार्थते गुरुमवाक्यतः॥ आवयो यदि धीतं तन्ने जस्यस्ति तियोजना॥ ८॥ अथ
ज्ञानसमर्थस्यादिति तस्या धर् इति॥ गुरुः सम्यक् वक्ताति शिष्यस्यापरितोषणं॥ ९॥ साधु
शुश्रूषणं नेति गुरोश्च द्वेष्ट उच्यते॥ उक्तापरितोषणमेव तयोर्द्वेष्ट इत्यर्थः॥ गुरोः प्रसन्ने शिष्य

ले० सं०

स्य द्वेषादिरहितस्य हि । विज्ञानसफलं तस्मान्मियो द्वेषो न संगतः । गुरोरीश्वररूपत्वात्कुर्यो दा
राधनं सदा ॥ स ह नाविति वैकः स्याद्ब्रह्म विद्गुरित्युक्तौ ॥ १४ ॥ कुरुष्वपनिषत्वेवमनुवाक
त्रयमितिका ॥ आरहा जस्य स त्रेपिजप्यत्वेन समीरितो ॥ १५ ॥ मुमुक्षुर्दिक्षि लोकं पुनः को ब्र
ह्मवादिनः ॥ ब्रह्मविदा न्नोति परं ॥ नृगुर्वै ब्रह्मणी रित्येता वनुवाको ब्रह्मविदादित्येन कर्णेन
पतौ युक्तमित्यर्थः ॥ अतो ब्रह्मविदिन्यादेरेकस्यैवानुवाकता ॥ येषां न वा अनुवाकत्वं स्येकवक्ष्य
तितैः सती ॥ १६ ॥ तैरपि ब्रह्मवक्ष्यतीति तस्या व्यवहृतत्वं तः ॥ उगवङ्काप्यकारश्चा
नंदवक्ष्यतीति कति ॥ १७ ॥ आद्ये द्वेषादिरूपस्य विद्यस्य विनिवृत्तये ॥ जप्यं मे त्रं समाम्नायानु
वाकस्यापरस्य वा ॥ आदौ कृत्स्नोपनिषदस्मात्पथं सूच्यते धुना ॥ साक्षात्करोति मनसा
ब्रह्मेति ब्रह्मविद्भवेत् ॥ १८ ॥ मनसैवेति वचनात्तेनैव ब्रह्म दृश्यते ॥ रूपादिक विविधं तद्दीप्य
ते स्यादियोगिना ॥ १९ ॥ मुहुं तु मनसैवेक्ष्यं का क्यमात्रमेवेक्ष्यते ॥ ब्रह्मबोधकशास्त्रे यत्तद
३४ दृष्टिवा विवृहे ह्येतो ब्रह्मशब्दो भवेदप्ये ॥ २० ॥ अत्रानतिशयावृद्धिर्नियुक्तादिक
सा एव ॥ सा बलसा एवाको ये विज्ञादी कीयते रुशः ॥ अनेकदेशयोगित्वयोग्यत्वं युगपत्तिति ॥ श्रीमन्नत्ववि
वेकादेन सहस्रं मङ्गाति ॥ २१ ॥

यदिदं पुनः सतदतिशयः ॥ नतिविद्यते

॥ सर्वे ॥

* विनमोत्पत्ति
 कसिंसेवंध
 स्तीतिवेत
 द्विप्रयेकाग्र
 बुद्धिबिज्ञाव
 छिन्नसाक्षि
 संबंधएव
 जानप्रकाज
 कइतिअव
 * ४

* नवविषयसंबंधादेववृत्तेस्तदाकारत्वेवाक्यं यथामिति शंकां ब्रह्मप्रत्यगात्मनिमितिनेदभ्रमस्य
 वाक्यापोचत्वादि साहुन ॥ १४ ॥
 नापरोक्षा कथं भवेत् ॥ प्रत्यग्ब्रह्मैक्यविषयावृत्तिर्नेदापवादतः ॥ १५ ॥ वाक्यजाप्यपरोक्षास्य
 दर्थसंबंधसंभवा ॥ बहिर्मुखस्य यस्यापिमनोवृत्तिर्नयुज्यते ॥ १७ ॥ साक्षिणस्येतररुत्तेन त
 स्येयं संप्रजायते ॥ शब्दशक्तिनएवेति परोक्षाधर्मबुद्धिर्वेत् ॥ १८ ॥ नेति ॥ साक्षिणनसंबंध्य
 त इत्यर्थं न च वाक्यापराधोस्ति तस्मात्साक्षात्कृत्यसंभवे ॥ पराङ्मुखस्वरूपोयमपराधो नरस्य
 हि ॥ १९ ॥ चक्षुर्दृष्टो न कल्प्यते हेतुत्वेन यथा तथा ॥ हेतुत्वेन न कल्प्येतेत्यन्वयः ॥ ब्रह्मध्याना
 यदैकाग्र्यं वृत्तिमापादयत्युमान् ॥ तदा सा वात्मसंबंधादात्माकारासतीति दो ॥ २० ॥ विनाश
 यंतीधीवृत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कृतिर्न वेत् ॥ वाक्यप्रवणतः पूर्वसंशुण्णोपासनेन वा ॥ २१ ॥ ब्रह्मध्या
 नेन वापश्चात्कश्चिद्योतमुखः पुमान् ॥ साक्षिणं चाप्यनुत्तरेण देहादिभ्योविवेकतः ॥ २२ ॥ अवांत
 एव चो जात ब्रह्मतत्त्वविनिश्चयः ॥ मुख्याधिकारिणस्य महावाक्येन जायते ॥ २३ ॥ ब्रह्माप
 रोक्षधारेव तदुक्तं नाप्यकारिणि ॥ प्रत्यग्बोधोय आत्माति सोऽद्वयानंदलक्षणः ॥ २४ ॥ अद्वया
 * पश्चिमस्थितरूपस्या दृष्टिनिप्राङ्मुखस्य हि ॥ २५ ॥

संतो

शोधपत्र

अथ यथासापहतमाप्तेत्यादिसाविशेषत्वश्रुतिः। सयथासंधवधनोनेतरो ब्राह्मकृतो रस
 धन एव वेवाअरेपपासा नेतरो ब्राह्मः कृतः प्रशानधन एवेति निर्विशेषत्व श्रुतिः। क्रमेण युगपदस्य
 साविशेषाविशेषते। विरुद्धत्वात्कलनेदा द्यवस्था श्रुतयोः सयोः॥ मुक्ता मुक्तद्वयोर्जेदा द्यवस्था
 सेरवेसति। अविरुद्धयोगपद्यमश्रोतं कम्पकल्पनं॥ मुक्त दृष्टानिर्विशेषत्वमेव। ब्रह्मदृष्ट्या तु मु
 क्तस्वरूपे ब्रह्म सर्वज्ञत्वादियुगलं जगद्वेतुत्वेन असते॥ नहि मुक्ताः कदाचिदपि सर्वज्ञत्वादियुगल
 का वयमिति मन्यन्ते॥ तद्वत्त्वविद्या नाशात् ब्रह्मस्य अविद्या युक्ताः निर्विशेष सर्वज्ञत्वादियुगलं
 ल्ययति॥ तस्माद्युगपदेवमविशेषत्वनिर्विशेषत्वे इत्यर्थः॥ साहि सा लोक्यसारूप्यसमीपत्व
 विज्ञेदतः॥ ब्रह्मलोक्यथा तदनुक्तिः सातिशयेति चेत्॥ चतुर्मुखसमैश्वर्यं साहिर्नामनिगद्यते॥
 ब्रह्मेवमुक्तिर्न ब्रह्मकृत्सातिशयः॥ अतएकविधामुक्तिः वेधसोमनुजस्य वा॥ सारूपादि
 विशेषस्या दुपास्ते स्मरतम्यतः॥ एवं सत्त्वो रितो ज्ञानमोक्षो हेतुकलात्मके॥ अथ संतो पतः सूत्राख्या
 काविदुग्यतः॥ तत्रोस्मिन् सूत्रगीताथेनेदमिवाय बुद्धये॥ अगम्युक्तावस्थमाणा समनंतरमेव वा अस्मि
 तः कथिता सर्वः सूत्रभावः स्फुटो ग्रहः॥ ब्रह्मद्वैतमित्युक्ते वतुर्लः कथ्यते पदेः॥ तत्स्वरूपमिति शेषः॥

संज्ञा

॥ व्याख्या नरूपेत्यर्थः ॥ २ ॥
 ॥ आसर्वभुक्ते मुक्तस्य मुद्विन्मात्रो नहि॥ इत्यादिपररीत्योक्तं रत्नावल्यां मतांतरं ॥ १५ ॥

शोधपत्रं अष्टात्रिंशति रं च ८४ स्तं

संज्ञा

आसन्नो देहो न च त्वं सा वाक्यमिह त्रितः॥ अवर्तकत्वात्कर्मो गमासधारिते चेन्नतरं तथा ब्रह्मसिद्धास्त
 तत्त्वधीर्न प्रवर्तिका॥ नाद्वैतधीः कर्महेतुर्हति प्रत्युत कर्मसा॥ तत्त्वज्ञेन जनका द्या च प्रवृत्ताः कर्मसाति चे
 तः॥ लोकसंयतल्लग्नो हितस्वरूपेनेमुक्तये॥ श्रुतिः किं प्रजयेत्याद्या पुज्येत कथमन्यथा॥ के प्रजया ब्रह्मि
 ष्या मोक्षेण नाथमात्मा य लो कुरत्यास्तत्त्व रूपस्य लो कुर्या परोक्षसत्यनात्म लो कुर्याधन प्रजाया वैय
 धीं श्रुयते॥ एवं किमर्था वयमधोष्ठा महे॥ किमर्था वयं यद्विष्यामह इत्यादि श्रुतिः॥ तस्मान्न त्वत्ता
 नं स्वर्तत्र पुरस्कारे साधने॥ ज्ञानस्यो त्यक्तिकालश्च रत्नावल्यां स्फुटीकृतः॥ ग्रंथविस्तरजीत्या वपुनेनेह
 वितन्यते॥ सूर्यन्या आनिष्क्राम्य सगुणे पासको यथा॥ प्राप्ते नि ब्रह्मणे लोकं न तथा ब्रह्म वित्परे॥
 न तस्येत्यादिक श्रुत्या प्राणे जातिनि षेधतः॥ सर्वज्ञतास्य न तस्येत्यादिक श्रुतिरपि च॥ प्राणादे
 हे विधीयते वक्ति निश्चितो यवत्॥ तत्रोयं यातिना न्यत्र न वक्तो दृश्यते पितु॥ लीयते त्रस्वरूपेण तथैवे
 हवेदिनः॥ देहप्राणस्थितौ लिंगं देहस्यो क्तु नैव हि॥ देहादुक्तम्यजीवेन सह प्राणस्थितायदि॥ तदा देहात्
 तपत्तौ स्यात्मुक्तिर्नोत्सवेदिनः॥ तस्माद्देहादनु क्तिं प्रणना नह जीवतः॥ जीवद्वितीयः॥ सर्वेति सर्व भूतात्मना
 तस्य सम्यग्ज्ञानातिपत्तयः॥ देवापि मार्गे मुख्यमिह पदस्य पुद्विण इति स्मृतिः॥ सर्वेषां मात्स्य ज्ञानस्य
 सवर्तिप्रोक्तः सम्यक्पत्तयः॥ देवापि मार्गे मुख्यमिह पदस्य पुद्विण इति स्मृतिः॥ सर्वेषां मात्स्य ज्ञानस्य

॥ सात्त्विके न
 = देवापि मार्गे मुख्यमिह पदस्य पुद्विण इति स्मृतिः ॥

३२ तयो रन्यो न्यता ॥ स्मो नाखंडे करसा लता ॥ नीलमुखला मेत्य त्रगुण द्रव्यविद्वय ॥ आत्मता ब्रह्मतायत
 जे हो विद्या लोचने वेत् ॥ अन्यो न्या वलि वा रिता दे कार्ये सत्य खंडता ॥ तडं ॥ आत्मता ब्रह्म लोचने ब्रह्म
 ता नात्मनो न्यतः ॥ नादात्म्य मुक्तयो सत्त्वा नीलोत्पल विलक्षण मिति ॥ २३
 नंदरूप प्रत्यग्बोधैक लक्षणः ॥ इत्यमन्योन्यता दास्य प्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ॥ अब्रह्मत्वं
 मध्यस्थ व्यावर्तते तदेव हि ॥ तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किंततः श्रुत्वा ॥ २४ ॥ स एव नंदैक रूपे
 ए प्रत्यग्बोधिष्ठित इति ॥ वस्त्वेकमेव ब्रह्मेति शास्त्रगम्यतयोच्यते ॥ अहमित्यपरोक्षवादा
 स्मेति व्यपदिश्यते ॥ २५ ॥ जगत्कारणतादीनां पारोक्ष्याच्छास्त्रसिद्धितः ॥ तन्मम्य ब्रह्मलोप्येवं
 स्यात्परोक्षविश्रमः ॥ २६ ॥ अब्रह्मत्वाच्छरीरादेरहमित्यवभासिनः ॥ विदात्मन्यपि लोकानाम्
 ब्रह्मत्वत्रमो भवेत् ॥ २७ ॥ व्यावर्तयौ स्यो जेदा उपयुक्तं पदद्वयं ॥ अयमात्मा ब्रह्मेत्यावित्यर्थः ॥ २८ ॥
 ॥ अतो रत्नं तापरोक्षे स्मिन्वाक्यात्त्यादपरोक्षधीः ॥ ब्रह्मविष्णु इति निर्दिष्टस्तत्साक्षात्कारवान् ॥
 ३० ॥ आत्रातिसपरं ब्रह्मेत्यस्यार्थः परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्त्रये ब्रह्मलोके स मां ज्ञाते ब्रह्मणे ॥ इत्येतां चोक्तिं विद्वेत् स तदेवेत्यदि ॥
 वेद्येन यतो ब्रह्म प्राधान्येन विवक्षितं ॥ तस्माद्विद्वोऽप्यंतं ह्यंततो न्यस्याद्विशेषणं ॥

३२ अत्रोपपन्नद्वयवर्तते ॥ ३२ ॥

२४

मोहसिद्धेय
 रोक्षत्वमत्र
 सत्त्वं च यत्त
 यो ॥ २६

२८

यदा विशेषितं ब्रह्मसत्यादि विशेषणैः ॥ तदा व्यावर्जितं सिद्धे ब्रह्मसत्यजडादिकम् ॥ ३३ ॥
रक्तोत्पलादिव्यावृत्तस्य त्रीणादिविशेषणैः ॥ बाध्यब्रह्माद्यभावेन सत्यादेर्वर्धतेति चेत् ॥ ३४ ॥ अ
त्र लक्षणरूपं हि स्यात्सत्यादिविशेषणं ॥ अतः सत्यादिकं नैव न वेद्यर्थं विशेषणं ॥ ३५ ॥ व्यावर्ज
कं सजातीयात्स्यात्केवलविशेषणं ॥ स्वान्यव्यावर्तकं यस्यात्र दृष्टाव्यविशेषणं ॥ ३६ ॥ सजाती
यात्तन्मात्रादित्यर्थः ॥ स्वान्येति ॥ चेतसर्वेत्यर्थः ॥ तथा चाब्रह्मरूपं यस्यादसत्यजडादिकं ॥
न तो व्यावृत्तयेत्येयं सत्यादिकपदंबुद्धेः ॥ ३७ ॥ आकाशमवकाशः स्यादित्यस्मिन्मलक्षणं ॥ स
जातीयस्य विरहेऽप्यन्यथावर्धते यथा ॥ ३८ ॥ व्यावर्त्यस्यादसत्यादित्येवेति न दूषणं ॥ अन्त
र्नादिनिषेधेन सत्यादिनामुपक्षयात् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मणश्चाप्रसिद्धत्वात्प्रतिषेधार्थं चेद्वचो न तत् ॥ अ
धिष्ठानविहीनस्य च मस्या संतवत्वतः ॥ ४० ॥ सत्यादिवचनेनैव सत्याधिष्ठानबोधनात् ॥ ननु
लोके विशेष्यं हि मानांतरमितं मतं ॥ ४१ ॥ न ब्रह्म तु तथा तेन शून्यार्थे वचनं न वेत् ॥ पदमात्राप्र
* ब्रह्मशब्दः प्रसिद्धार्थेऽहृत्यर्थात्तु रक्षितः ॥ आत्मत्वाच्च प्रसिद्धं तदयमात्मेति संश्रुते ॥ अयमा
त्मा ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ अतः शून्यार्थता नावा ब्रह्मदायावादिषु ज्यते ॥ अन्यथा किं विशेष्ये
तकिं बालहृत्तवस्त्विति ॥ ४२ ॥

भाणत्यात्म्यादिपदसंहतेः॥ यादृशार्थपरत्वादित्याक्षेपो नैव युज्यते॥ सिद्धस्यैव विशेष्यत्वं व्य-
र्थमन्यद्विशेषणं॥ ४८॥ अधिष्ठा न त यो रोपे तस्य संज्ञा वितस्य हि॥ विशेषलक्षणायेदं सत्य-
दिष्वचनं न वेत्ति॥ ४९॥ सत्यं ब्रह्मेत्यादिशब्दास्तस्यादेर्ब्रह्मणो विच॥ तादात्म्यरूपः संबंधो जायते
हितथासति॥ ४९॥ अस्मिन् सत्यादिरूपं चेदसत्याद्यात्मकं कथं॥ इत्यर्थोपत्तितो सत्याद्ययो होत-
स्वते ततः॥ तस्या पूर्वत्वानुगो न शब्दार्थत्वम संगतं॥ अचिन्ते नु न वो न्येन नीलादेरुपजाय-
ते॥ ५०॥ अचिन्ते शक्ति बोधे सत्याकांक्षापुपपद्यते॥ न तु छा त्वेतु तुल्यस्य न केनाप्यन्यो-
जवेत्॥ ५१॥ तस्मादन्या चिन्ते शक्ति ग्रह सामर्थ्यतो जवेत्॥ सत्यादिवाक्ये सत्यार्थ शङ्को नैव मना-
गपि॥ ५२॥ अचिन्ते इति॥ अन्येन वदेनाचिन्तेथे अनुभव इत्यर्थः॥ पदार्थमात्रे शक्तिः स्यात्ता-
चिन्तेथेऽन्यस्य हि॥ आकांक्षा दिवशा त्सिद्धे इति चेदन्निधीयते॥ ५३॥ इति विना न शब्देन त-
त्प्रतीतिः प्रजायते॥ पदबोधस्य शाब्दे लाघवेन प्रयोजकं॥ ५४॥ इत्यापदप्रतीतत्वमन्य-

था लक्षणानि हि ॥ शब्दत्रय एव स्यात्तत्र त्रिमितियुक्तिः ॥ (शब्दोक्तिः) ॥ तत्र हेत्या प्रदत्ततीतत्वमित्य
 र्थः ॥ यदि ब्रूये लाघवात्तत्त्वच पप्रतियोगिनां ॥ शब्दतायां तत्र त्रिमितितीरादौ लक्षणं तदा ॥ प
 दबोधस्य शब्दत्वे तत्र लाघवादिता ॥ अन्वये वृत्तिसिद्धिः स्यादित्यस्मात्प्रिरुदीर्यते ॥ ५६ ॥
 स्याच्च तीरादिबोधोपितवाको सादि हेतुतः ॥ इयान् विशेषस्तीरत्वे प्रकाशोदये सते ॥ ५७ ॥ प्र
 गुपस्थितमात्रं हि नान्वयस्तदभावात् ॥ अपि च स्वप्नमेयार्थज्ञानोत्पादनशक्तिर्व ॥ ५८ ॥
 प्रमाणं तेन वाक्यस्य शक्तिरन्वयवेदने ॥ तदर्थप्रत्ययोत्पादानुक्कलौत्यतिको हियः ॥ ५९ ॥ स
 सामर्थ्यविशेषो यमभिधेसु च ते बुधेः ॥ अन्वितायज्ञानशक्तिरर्थज्ञानस्य कारणं ॥ ६० ॥ संब
 धत्वेन विज्ञातापदार्थेनेति संमता ॥ यथा स्वाभावे कृत्वेपि संबधस्याग्निधूमयोः ॥ ६१ ॥ संबध
 त्वेन धूमस्य धो हेतुर्वह्निवेदने ॥ ज्ञानोत्पादनशक्तैः स्यादर्थसंबधनायतः ॥ ६२ ॥ अतएव
 क्तमन्यत्र बुधेर्ज्ञानसिक्तिकंपदं ॥ नानुभावकमित्येतदपि संगठिते वचः ॥ ६३ ॥ अनुभावक

नायां च तीरसंबंधता पतेत् ॥ तच्छ्रुत्वा हि तीरस्य गंगाशब्दादिधेयता ॥ अतोऽर्थसंगतत्वेन
 सातासाथविवेचिका ॥ अतएव दार्थिकेन शक्तिः पृथगप्यते ॥ न चान्वयविशेषेऽपिशक्तिः
 रस्यपगम्यते ॥ तत्तदेषु सामान्यशक्तिरिस्तस्य लानतः ॥ विशेषविषयत्वं हि विनासा
 मान्यधीर्न च ॥ पयविस्पतितेनैकाशक्तिः सिध्यतिलाघवात् ॥ किंचान्वयविशेषस्य जिज्ञासा
 नियतामता ॥ एकैकपदयोगेऽपि सामान्यज्ञानपूर्विका ॥ शब्दादन्येन सामान्यज्ञानासंभवकार
 णत्वं ॥ शब्द एवावयवतीत्यनुपेयं बलादपि ॥ ननु प्रत्यक्षदृष्टेऽपि फले लिंगादस्य धीः ॥ सा
 मान्यतो यथा तद्वदिहाप्यनुपगम्यतां ॥ ७० ॥ पदार्थत्वात्सौ किंचिदन्वितः स्यादिति दृशात् ॥ सा
 मान्यतो न्वयज्ञानादनुमानादिहेति चेत् ॥ ७१ ॥ यद्यप्रतीयमानेन मध्येमानंतरेण च ॥ संसर्गधीः
 प्रकल्पेत तदाशब्दाप्रमाणात् ॥ व्याख्यादिज्ञानपूर्वत्वात्संसर्गप्रत्ययस्यते ॥ अनुमानात्मना
 मानं भवेच्छब्दः पृथक् च ॥ ७२ ॥ यत्तु कार्यान्वितेशक्तिरिति तत्र हियुज्यते ॥ अन्वितज्ञानमुद्धि

अप्रयोगात्प्रसंगे हेतुः ॥ यच्च सिद्धार्थवाक्येषु व्युत्पत्तेरग्रहात्पुनः ॥ कार्यव्युत्पत्तिवत्तत्का
 र्योच्चाहारुष्यते ॥ सिद्धार्थकप्रयोगेष्वित्येतदप्यसमंजसं ॥ पुत्रस्तेजातइत्यादिवाक्या
 व्युत्पत्ति संभवात् ॥ पुत्रपादोक्तिपटं गृहीत्वा गच्छतां सहाचार्यो हरेण दूरस्थ पितुर्देश
 मुपेयुषः ॥ ७ ॥ पुत्रोत्पत्तिं पश्यन्तश्च व्युत्पत्तिसौदृत्यवाक्यतः ॥ पितृवञ्च विक्रसादेः पुत्र
 जन्मविनिश्चितेः ॥ नन्विष्टस्मरणादेश्च तद्विक्रसादिसंभवात् ॥ कथं तत्परिशेषः स्यादिति चे
 तन्नयुज्यते ॥ ८ ॥ तद्विक्रसात्सोत्तरं नृपि निदानादिदशनिता ॥ आवापो हारतस्तत्तत्प्रदर्शकैश्च
 गृह्यते ॥ ९ ॥ तस्मात्कायान्विते शक्तिर्नास्ति किंचित्त्विते मता ॥ श्रीवाचस्पतिमिश्रीयलक्षणा
 राय उच्यते ॥ १० ॥ अचयेष्टस्य नावेहि वाक्यान्नतदुपस्थितिः ॥ आकांक्षादिसहायेन नाचय
 ज्ञानसम्भवः ॥ ११ ॥ प्रतिपादनदक्षम्यत्वाकांक्षादिसहायता ॥ शब्दस्यापि सामर्थ्येतिरेव
 नचेतरम् ॥ १२ ॥ नचात्रोपस्थिता एव पदार्थास्तस्य बोधकाः ॥ नपदानीति युक्तं स्याद्यतो व्याप

रूपतः ॥ ८५ ॥ वाक्यार्थ बोधकरणं न पदार्थमिति न वेत् ॥ मितिः प्रमितिः ॥ शब्दत्वेनान्वयज्ञा
ने वक्तुं शक्यं परैरिह ॥ शब्दोऽर्थज्ञानजत्वाच्छब्दत्वं न हियुज्यते ॥ ८५ ॥ वाक्यजन्यपरामर्श
संजाताऽनुपितेरपि ॥ शब्दत्वं स्यादतो ह्येत्याशब्दोऽर्थत्वेन शब्दता ॥ ८६ ॥ संसर्गे शक्तिरेवेति व
क्तुमत्र न युज्यते ॥ अनन्यलक्ष्य एव स्यादतिधाकथमन्यथा ॥ ८७ ॥ तीरादौ लक्षणसिद्धे
त्तैवेत्युक्तिसंज्ञात् ॥ संबंधादेरतावेन लक्षणनेति चेन्न तत् ॥ ८८ ॥ प्रत्येकपदशब्दार्थसंबंध
स्येह सत्वतः ॥ वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशप्रयोगानुपपत्तिः ॥ ८९ ॥ वाक्यार्थज्ञानतात्यर्थानुपपत्त्या
पि वा न वेत् ॥ मुख्यार्थानुपपत्तिस्तु न वेत्तत्राप्रयोजिका ॥ ९० ॥ नापि वैकप्रयोगे स्याद्विद्वयविर
द्धता ॥ अवच्छेदकत्वेन तद्वयस्याविरोधतः ॥ ९१ ॥ शक्तिः प्रत्येकरूपेण समुदायात्मना परा ॥ व
त्तिद्वये चाप्येकत्र परैरंगीकृतं क्वचित् ॥ ९२ ॥ संसर्गमात्रलक्ष्यत्वेन द्विशब्दोऽपि सिध्यति ॥ शक्ति
पक्षोक्तयुक्तैव नातस्तत्रापि लक्षणा ॥ ९३ ॥ अस्तु वाथ विशिष्टेऽपि संसर्गलक्षणा ततः ॥ मुख्या

र्थस्यापि लक्ष्ये विरोधोऽपि न विद्यते ॥ यथा ॥ अहं च स एवायं मुख्या र्थस्यापि लक्षणा ॥
 रूपान्तरेण तद्वच्च प्रकृतेषु पदमद्यते ॥ ८४ ॥ न चार्थेषु पृथक् शक्तिः पदानामनपेक्षिता ॥ आक्रोशो
 द्युपयोगार्थि प्रागुपस्थितये हि सा ॥ ८५ ॥ तस्मादुक्तैव शक्त्यर्थी बोधयन्त्यन्वितास्तथा ॥ पदानिल
 क्षणादृतेत्येतन्मिश्रमतं मतं ॥ ८६ ॥ गवादिपदशक्त्यर्थसंबंधस्य हलक्षणा ॥ शक्यसंबंधरू
 पेयं वाक्यार्थस्य न युज्यते ॥ ८७ ॥ न संबन्धो ह्यनेदः स्यादगत्यानेदकल्पनं ॥ न चात्राश्रयणीयं स्या
 दक्षपापितदुपस्थिते ॥ ८८ ॥ इति केचिद्वदंत्यत्र विदोऽकुर्वंतु तद्विधाः ॥ श्रीमद्विद्वत्पराचार्योक्त
 चेयं शक्यमूचिरे ॥ ८९ ॥ तस्मात्सिद्धाश्च ये ह्यत्रिस्सर्वथा साधुसंयताः ॥ प्रत्यक्षतो वसेयत्वादयं
 सर्वस्य वस्तुनः ॥ ९० ॥ नैव साध्यते तु शक्यं क्षणिकत्वं कथंचन ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणेन क्षणिकत्वं
 न सिद्ध्यति ॥ ९१ ॥ अज्ञातज्ञापवत्त्वं हि प्रत्यक्षादेरुपेयते ॥ न चावगतिकाले स्यादज्ञातत्वं विरो
 धतः ॥ ९२ ॥ ज्ञातताज्ञाततैवाभ्येवं स्थापनेन वस्तुनि ॥ न हि द्रष्टुरिति श्रुत्या दृष्टि लोपनिषे

धतः॥१०३॥ नित्यदृष्टिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽक्षिति कृतवतः॥ सत्यादिवचसो नैव क्षणिकार्थैर्कनि
ष्ठता॥१०४॥ नाशस्य दुर्निरूपता क्षणिकत्वं न वस्तुनः॥ सति वाऽसति वा नाशो घटे नाद्यो विरो
धतः॥१०५॥ तदा श्रयत्वं नाशस्य सत्त्वं न हित्युच्यते॥ आश्रया संनवा न्नाह्यो नै रर्थक्या च युज्य
ते॥१०६॥ यदि नाशो प्रवृत्ते पि नाशात् सर्वविदिष्यते॥ तदा श्रयतया कुं न स्त हि पूर्ववदेव हि॥१०७॥
कुं न स्य नाशाभावेन न विशेषो भवेद्वदे॥ नाशात् सर्वं ते हृद्धं वा ततो वस्तु स्ति रं न वेत्॥१०८॥ स
तिकुले प्रवृत्तः स्यान्नाशो यद्यप्यथा पिसः॥ स्वविरुद्धं घटे गतं सर्वं दृष्ट्वा विनश्यति॥१०९॥ इति चे
त्सामकः पक्षः कुं न स्यान्नाशो तेत्यर्थः॥ सिद्धे नाशे पि नाशस्य उवतां गी कृतवतः॥११०॥ क्रिया
खात्वा श्रयं कुं न नाशो नैव निवर्तयेत्॥ गमि क्रिया हि दृष्ट्वा स्यात्त्वाश्रयस्या निवर्तिका॥१११॥
तस्यात्सत्यादिवचनं ब्रह्म एव प्रतिष्ठितं॥ शून्यत्वं क्षणिकत्वं वा वाक्यार्थे न प्रसज्यते॥११२॥ यद्व
स्तु येन रूपेण निश्चितं तेन रूपतः॥ तच्चैव निवरे नैव तदा तत्सत्यं पुच्यते॥११३॥
रज्ज्वारो पितृस पस्यदक्षि चारा दसत्यता॥ मुक्तौ हि यत्ति चारि वा दनृ तं जगदुच्यते॥११४॥

२२ मायामात्रमिदं द्वैतमिति माहृक्वाव्यवि ॥ २१ ॥

अतएवविकारस्यमिथ्यात्वंसत्यतांमदः ॥ प्रकृतेरुच्यतेवेदेवाचारंरुणकाकृतः ॥ १५ ॥ सत्यत्वा
नृत्तिकावत्स्याज्जडमित्यतईरितं ॥ शानंविशेषणंअस्यपारमाथिकेसत्त्वतः ॥ १६ ॥ विदुषांमृत्ति
कायाश्चजडत्वमतयात्वतः ॥ शानत्वात्स्यात्परिछिन्नमित्यतो नंतमोतं ॥ १७ ॥ शायतेस्मृयतेने ॥ १८ ॥
नेत्येवंव्युत्पत्तिसंभवात् ॥ घटस्फुरणसंगस्यजुनिकावृत्तिरुच्यते ॥ शानोत्पासापरिछिन्नालो ॥ १९ ॥
केस्यालौतिकत्वतः ॥ उच्यतेनमयसोममनइत्येवहि ॥ मनसो नमयत्वेननृत्तिर्नैतिकामता ॥
अत्रस्फुरणमेवोक्तंज्ञानमितिस्थितेः ॥ तस्यचात्रौतिकत्वेनानंतत्वंब्रह्मणोभवेत् ॥ आकाशवत्स
वर्गतो नित्यश्चेतिश्रुतत्वतः ॥ २० ॥ देशतःकालतश्चास्यपरिछेदो न विद्यते ॥ ब्रह्मैवेदमिति श्रु
त्यासर्वविस्वात्मनोक्तिः ॥ २१ ॥ ब्रह्मान्यवस्त्वन्नावेनतपरिछिन्नतापिना ॥ अनृतत्वंजडत्वंचपरि
छेदइतित्रिलिः ॥ २२ ॥ विशिष्टानांत्रयाणांचब्रह्मणंसमवस्थितेः ॥ सजातीयोधिस्तद्भावात्सत्या
द्यस्तविशेषणं ॥ २३ ॥ तत्रलक्षणपक्षेनुविजातीयोपाधयः ॥ तेभ्योव्यावृत्तिसद्भावाध्वयतां

१२३५

४२

तै० सं० कोटस्थमेव सत्यत्वं सुरणं शानमिच्छते ॥ आनन्दमेकताचेति बोध्यते ब्रह्म तै० स्थितिः ॥ सत्यादिभि
 तयं चैतद्ब्रह्मणो लक्षणं स्मृतं ॥ विशेषणत्रयेणास्य ब्रह्मणो बोधसंज्ञात् ॥ ४५ ॥ यद्वातेषां त्रयाणां स्वा
 दैकेकं ब्रह्म लक्षणं ॥ अज्ञानस्य वकारस्य व्याहृतौ सत्यशब्दतः ॥ ४६ ॥ ब्रह्मेकमेव विशेषततथा सत्यपदेन
 वा ॥ उपलक्षणा क्रोधमः सत्यत्वात् निवर्तते ॥ यथा कलुषिते तोये प्रक्षिप्तं कातकं रजः ॥ निवर्तय
 च कलुषं स्वयं च विनिवर्तते ॥ ४७ ॥ सत्यत्वे पगते तस्य मिथ्यात्वमिति चेन्न तत् ॥ आदावेव निवृत्तत्वात् मिथ्या
 त्वं कथमुक्तं वेत् ॥ ४८ ॥ न वा कृतकं रेणो व निवृत्ते कलुषं पयः ॥ नाप्यजीर्णं हरेजीर्णे प्यन्नं स्याजीर्णं तापु
 नः ॥ ४९ ॥ सत्यता मिथ्यता हानौ ब्रह्मनिर्धर्मकं हि सत् ॥ लक्षितं ननु नास्तेव तादृग्वस्त्विति चेन्न तत् ॥ अ
 त्यासदात्मरूपत्वं ब्रह्मणो वगतं यतः ॥ अतो ब्रह्म सत्यशब्देन सद्रूपात्मा वगम्यते ॥ ५० ॥ तमस्य ते ज्ञसो य
 दस्ततो सत्तान युज्यते ॥ अत्येति ॥ सदेवेत्युपक्रम्य तत्सत्यं स आसेति अत्येत्यर्थः ॥ परस्परविरोधेन न
 प्रकारांतरास्त्विति ॥ इति न्यायेन राहित्यमुक्तयो नैति चेन्न तत् ॥ ५१ ॥ यथानुसङ्गं कथं तावतावः स्त्री

४३

त्वयुस्त्वयोः ॥ तथैतयो रजावस्था परस्परविरुद्धयोः ॥ ५२ ॥ अत्यक्षप्रमिता चेत्सा अत्या ब्रह्म प्रमीयता ॥
 अतिस्तस्यैव ब्रह्मेति सत्यशब्दा निधेयता ॥ ५३ ॥ अवेती सत्यता धर्ममिच्छतेति चेन्न तत् ॥ यतो वा
 चो निवर्तते इति वाच्यत्वात् कारणतः ॥ ५४ ॥ व्यावहारिकसत्यत्वं सत्यशब्दो वदत्ययं ॥ ब्रह्मणो रोपितं
 चैतत् सत्यत्वं सुपजीव्यत्वात् ॥ तद्विरुद्धं निराकुर्वन्मिथ्यात्वं ब्रह्म लक्षयेत् ॥ एतद्वा व्यावहारिकमित्यर्थः ॥
 तद्विरुद्धमिति ॥ घटादावविरोधस्तयो रिति चेत् ॥ सत्यं ॥ द्विविधं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यवहारान्य
 कालबाध्यत्वं सति व्यवहारकालाबाध्यत्वं ॥ तद्विरोधितं व्यवहारकालाबाध्यत्वं चेति ॥ आद्ये विरो
 धान्ना वेप्यन्ते विरोधः ॥ कालत्रयाबाध्यस्यापि व्यवहारकालाबाध्यत्वमस्तीति तस्य मिथ्यात्वविरोधात् ॥
 प्रकृते तस्यैव विवक्षितत्वादिसाह ॥ वस्तुतस्तु परेषां व्यावहारिकान्यत्पारमार्थिकं नेति तस्य मिथ्यात्व
 विरोधे स्येवेत्यप्युक्तं ॥ यथा पादतले लगे कंठकं कंठकांतरात् ॥ उद्धृत्य केवलं पादं कंठकं द्रव्यवर्जितं ॥ ५५ ॥
 नरो वशायते न ह ह्यलोक्तं द्रव्यवर्जितं ॥ तस्मान्निदुष्टमेवेदं सत्यं ब्रह्मेति लक्षणं ॥ ५६ ॥ अर्थः कर

तै० सं०

निष्कलं निष्कयवित्यादिभूतयेत्यर्थः ॥५०॥

एतथैवाज्ञानराशौ भूयेयते ॥ क्रियारूपलमाद्ये स्याद्भूतलो नोतिमो न वेत्ती ॥ तत्क्रिया करणत्वे स्यान्न के
न नेष्यते इयं ॥ क्रियामात्रं निषिद्धं हि निष्कलादिगिरिति चेत् ॥ ५१ ॥ तत्क्रियेति ज्ञानक्रियाकारणत्वमित्य
र्थः ॥ तत्तत्क्रियाज्ञानराशौ यं विज्ञेयसम्यक् राष्ट्रवत् ॥ धात्वर्थो बुद्धि वृत्तिः स्यात्तथैवाचार्यनाधितं ॥ ५२ ॥
तथैवेति ॥ आत्मानासक्तधी व्याप्ता धात्वर्थश्च धियः क्रिया ॥ उन्नयं वा विवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा
चेतन्यप्रतिबिंबेन व्याप्तो बोधो निजायते ॥ बुद्धेश्चादादिनिर्जासत्तेन मोमुच्यते जगदित्युपदेशसाह
स्र्यामित्यर्थः ॥ चेतन्यप्रतिबिंबेन व्याप्ता विषयनासिका ॥ या बुद्धि वृत्तिस्तदाचीज्ञानराष्ट्रः परा
मनि ॥ ५३ ॥ सर्वदृशा वन्नासित्वं कल्पितं जाड्यनुत्तये ॥ उपजाव्यायते नापिरहितं ब्रह्मलक्षणे ॥
५४ ॥ प्रत्यगात्मस्य रूपं धनित्यज्ञानं तदात्मकं ॥ अत्रास्वाद्यं सुरेवास्य वा त्रिकाम्यतमुत्तमं ॥ स्वरूप
मात्मनो ज्ञानं न तस्माद्यतिरिच्यते ॥ बुद्धेः प्रत्ययकारित्वात् तस्माद्विष्णु पचयते ॥ ५५ ॥ आत्मनो ज्ञा
नं कर्तृत्वं परोक्तं न हियुज्यते ॥ तत्रारोपितमेतस्या दृष्टिमुद्बुधुपाधिर्वा ॥ ५६ ॥ इत्युत्तरार्द्धे व्याचर्यते

५४

तद्विवर्जितं ॥ ५७ ॥ मिथ्यात्वादिरहितमित्यर्थः ॥ विशेषणत्वपक्षे च सत्यादिकपदत्रयं ॥ नियामकतया न्यो
नं मिलितं ब्रह्मबोधयेत् ॥ ५८ ॥ केवलविशेषणत्वपक्षे इत्यर्थः ॥ परस्परनियामकत्वेन मिलित्वेत्यर्थः ॥
अस्ति सत्यादिशब्दानो यद्यपि ब्रह्मण्यन्यः ॥ तथाप्यरुणयेत्यादिन्यायतः पार्थिवान्वयात् ॥ ५९ ॥ अन्यो
न्यदृष्टिर्नियमं कुर्वन्त्यन्योन्यसन्निधौ ॥ सत्यत्वं त्रिविधं वक्ति वाधाभावस्य वाचकः ॥ ६० ॥ सत्यं राष्ट्र
स्तथावायं त्रिषु प्रातीतिकादिषु ॥ स्थितः संज्ञानराष्ट्रदेना न तराष्ट्रं संयतः ॥ ६१ ॥ ब्रह्मण्येवावतिष्ठते
चित्तवानं तेन तद्दृश्यः ॥ संयतः नियमितः ॥ तदिति प्रातीतिक व्यावहारिक्योरित्यर्थः ॥ ज्ञानराष्ट्रः स्थि
तो वृत्तौ विवर्जित इति तथाप्ययं ॥ सत्यानंतपदोपेतो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ न ब्रह्मवदबाध्यावावृत्तिरंत
विवर्जिता ॥ देशतोयः पारिच्छेदस्तदा नेकोऽस्ति संस्थितः ॥ ६२ ॥ सर्वतोऽप्यपारिच्छित्वेन तत्राष्ट्रः परात्मनि
सत्यज्ञानपदोपेतो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ६३ ॥ पारमार्थिकसत्यत्वं स्फूर्तिर्वा नास्ति स्वस्य हि ॥ तस्मात्स
त्यादिकः राष्ट्रः संयतश्च परस्परं ॥ ६४ ॥ कूटस्थं चैवाचिरूपमध्यं ब्रह्मबोधयेत् ॥ तदुक्तं पूर्वाचार्यैः

हासंस्तु ब्रह्मत्वेनैव बुद्ध्यातो ॥ पाद द्वयेन सूत्रोक्ते व्याख्याने ब्रह्मवेदने ॥ अथोत्तराभ्यां पादाभ्यां ब्रह्म
 ग्रामि उदीर्यते ॥ व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ सर्व प्राणिगता नृजोगांस्तु द्विद्युगपदमुते ॥ सर्वं ब्रह्म रूपेण
 युक्तं तत्र च तृतीयया ॥ अज्ञानी जीवरूपेण च चुरादिव्यपेक्षया ॥ क्रमेण तु न वेदो गा नृजानी तु ब्रह्म
 पतः ॥ जीवत्वं न मनो नो नो न वत्य क्रमेण ता न ॥ ७ ॥ तदुक्तं ॥ अवगत्या खिलानुक्रमाने कदा क्रमश्च
 न्यया ॥ ब्रह्मज्ञानी सदावेति ततः सर्वं तद्विदित इति ॥ आद्यात्वेन तथा मध्ये धियो ने कशरी रगाः ॥ निर्विज्ञो
 वेद विद्याया अनन्यानुनवात्मनेति च ॥ ननु च बा सुपणेति मंत्रे दोषु रक्षो मृतौ ॥ देहमात्रगतो
 जोगो नो काजी वेन लभ्यते ॥ ८ ॥ सो पाधि प्रतिविंबेन ब्रह्मण खलु पाधिना ॥ प्रकाश्यते समस्त श्रु
 तोगः सर्वग साक्षिण ॥ ९ ॥ विदुषो विदुषश्चेतस्मानुमिति चेन्न तत् ॥ ब्रह्म मे वास्तवं रूपं सर्वजोग
 प्रकाशकं ॥ १० ॥ इति ज्ञात्वा प्रहृष्टः स्याद्विद्वान्मूढ स्थानाह ॥ ननु ब्रह्म विना दुःखं सुखं बहुधा
 ध्यते खिलं ॥ ११ ॥ तस्यास्या द्विदुषः केशः प्रसज्येते निचेन्न तत् ॥ सूर्यो यथा सर्वजं हृत्वा ह्येते न लि
 प्यते ॥ १२ ॥ इत्यादि कृतिस्तो ब्रह्मसाक्षी दुःखेन लिप्यते ॥ सुखेनापि न लेपा स्यादिति चेत्सत्यमीरिते ॥

४६

पद्यस्यानंदसद्यतिः ॥ वक्रिया मम यो यद्वद्विद्याकारस्य लिंगकान् ॥ १३ ॥ आत्म व्याप्तानया बुद्धिश्चै
 तन्या जास रूषिताः ॥ यतो नाना विधा हृत्तीः कुरुते तेन जासने ॥ १४ ॥ इत्युपाधिकं चैतन्यं कार्यं न न वस्तु
 तः ॥ चैतन्यं स्वचितान् दृष्ट्वा प्रत्यया बुद्धि कर्तृकान् ॥ १५ ॥ शो नं क्रियत इत्यज्ञाः कूटस्थ मयि मन्वते ॥
 आविर्भावतिरोभावो बुद्धेयत्वादि को नृण ॥ १६ ॥ ततो न्यं कंसमाश्रित्य साक्षि कर्तृत्वमुच्यते ॥ चैत
 न्यं बुद्ध्याभावेना बहिर्भ्रं प्राकृत दुर्लभात् ॥ १७ ॥ यथैकरूपमात्मा रव्यं तदभा वस्य साधकं ॥ न दुप्यत्रा
 वपितव्या स्यात्तदुपति साधकं ॥ १८ ॥ तदेकरूपमास्तेयं विशेषा उपलंभतः ॥ अतः कूटस्थ मास्ते
 यमनुभूतिबलेन तदिति ॥ त्रिविधो यः परिहरेदस्त निषेधा दनंततः ॥ तदभा वविशिष्टत्वादव
 उं ब्रह्मनेति चेत् ॥ १९ ॥ अनंततः अनंत शब्दे नेत्यर्थः ॥ वस्तुतः श्वा परिहरेदा द्ब्रह्मान्या जावत्तंग
 तः ॥ अविद्या कार्यमेवैवमभा वमुपजीव्य च ॥ २० ॥ परिहरेद निराकृत्य तमभा वं निरस्य च ॥ सदे
 कं लक्ष्यते तस्मात्तृतीयं लक्षणं वसत् ॥ २१ ॥ ब्रह्म न्यति ॥ पारमार्थिका भावस्यापि निषेधादित्यर्थः
 न हि द्विदुषि कृति फला सयभा संधेति च ॥ नित्यं चैतन्य रूपं सत् लक्ष्यत्वात्ता दरा स्य वा ॥ नि
 डं मेव च वति ज्ञानं ब्रह्मेति लक्षणं ॥ ता दरा स्येवैवार्थः ॥ ४६

स्मृतं॥ विद्या उपास्तयो ज्ञेयाः संहितोपसनादयः॥ येन हस्योपदेशाः स्युः स्नात्पनिर्दः स्मृताः॥
कास्तूह्य हरिष्यंते सत्त्वं ब्रह्मविदादिर्द॥२०४॥ ब्रह्मविदो मोति परमित्यादिकमित्यर्थः॥ अनुवा
ख्यानमेतस्यास्त्यं ज्ञानमिति रितं॥ ५॥ सत्त्वं सत्त्वं दत्तात्ययं कथ्यते तु क्रमादह॥ तस्मिन्नुत्तु
स्मृतो यो धस्ति स्य विस्पष्टमोरणं॥ ६॥ व्याख्यानं तत्रैतस्मादाख्यादौ तु प्रकथ्यते॥ तत्रत्यानस्य
सिद्धार्थं सत्त्वं चोपपादनात्॥ ७॥ परोक्षवाची तद्धो ब्रह्मवाकारवाचकः॥ प्रसिद्धार्थकवैशेष्य
तस्य शास्त्रप्रसिद्धता॥ ८॥ एतच्छब्दो परोक्षार्थस्ति कथं प्रत्यगात्मतां॥ वक्तोऽस्य ह्येते चैतदात्मश
दादथानयोः॥ ९॥ सामानाधिकरण्येन प्रत्यग्ब्रह्मैकमुच्यते॥ तन्नस्येति॥ प्रत्यक्षगम्यप्रत्यगात्मत्वा
कारणकीत्यर्थः॥ अनयोः॥ तस्मादेतस्मादिति पदयोरित्यर्थः॥ किंच ब्रह्मण्योऽत्मशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते
सच॥ आत्मत्वे ब्रह्मणो युक्तः प्रतीको न्यत्रने बहिः॥ १०॥ आत्मशब्दप्रयोगोऽस्ति तस्मादात्मेश्वरेकता॥
पंचमी प्रकृतौ ज्ञेया जनिर्कृतिरिति स्मृतं॥ ११॥ उत्पद्यते प्रकर्षेण लघनया कार्यमित्यतः॥ प्रकृतिः स्या

दुपादानं न निमित्तं विवक्षितं ॥ प्रकृष्टे निगमः कार्ये ह्युपादानस्य विद्यते ॥ माया तु प्रकृतिं विद्यादिति
 सा प्रकृतिर्ननु ॥ इति चेद्ब्रह्मशक्तित्वात्तस्याः स्यान्नस्वतंत्रता ॥ देवस्य शक्तिमित्यादिश्रुत्या शक्तिर्हि
 सामता ॥ १४ ॥ तस्या यत्प्रकृतिर्वस्यात्तदेव ब्रह्मणो मतं ॥ सर्वान्या विकार्ये किमकार्यकारणं परं ॥ १५ ॥
 ब्रह्मस्वभावमालंब्य सृष्टिर्वक्तुं न शक्यते ॥ ब्रह्मस्वभावमालंब्य न सृष्टिः प्रतिपाद्यते ॥ १६ ॥ किंतु हेतु
 नुरोधेनेत्येतदत्र न संगतं ॥ कारणं ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति नैवेति कथ्यतां ॥ १७ ॥ ब्रह्मस्मिन्नत्यंतः सर्वका
 र्यमेव विवक्षितं ॥ मूलहेतुरसिद्धस्यादिति नाद्यो न नापरः ॥ १८ ॥ कूटस्थस्यापि हेतुत्वमयस्कांतव
 देवचेत् ॥ ब्रह्मसन्निधिसा तस्या जगत्सृष्टिः सदा न वेत् ॥ १९ ॥ देशादौ जायते सर्वं न देशादितुदा न वेत् ॥
 देशस्य देशः कालस्य कालो वा न ह विद्यते ॥ २० ॥ न चावस्थांतरस्य द्वे दवस्थायां सत्थासति ॥ अन
 वस्थाप्रसज्ये तेत्यतः सगः सदा कथं ॥ २१ ॥ न त कालाद्यवच्छेद्या सृष्टिरेष्टं न शक्यते ॥ न त कालादि
 संगस्या न चात्मा ह्युः परात्मनः ॥ २२ ॥ किमसंज्ञायते सद्वा नाद्यः संबंधतानतः ॥ हेतुना भिद्वितीयः

स्यात्सर्वनिवास्य सत्त्वतः ॥ उत्पत्तिस्तथा सत्त्वस्य न ह्यस्यतिरा यस्ततः ॥ जन्मादीनां विकाराणां जन्मादी
 नाम संज्ञावा ॥ २४ ॥ कौटस्थ्या जगतः सृष्टिर्मायिका भूय गम्यतां ॥ जन्म नो यदि जन्म स्यादने
 वस्था प्रसज्यते ॥ २५ ॥ नाशादे रपि नाशादा वन वस्था प्रसज्यते ॥ २६ ॥ परिणामादिके चैवं परिणामा
 द्यसंज्ञावा ॥ २७ ॥ कौटस्थ्या चैवं तत्तस्मात् सृष्ट्या दिक्छित्तं ॥ कालकर्मधरादीनां मायिकत्वा
 त्र हेतुता ॥ २८ ॥ मायामयी जगत्सृष्टि विद्या कर्मवशादतः ॥ सृष्टिर्मायामयी चेत्स्यात्तदयमात्मनो
 व्यते ॥ २९ ॥ अकृत्या काशादिसंभूतिरिति चेदतिधीयते ॥ तस्मादाकाशोऽयं नो मायिनः परमात्मनः ॥
 २६ ॥ आकाशादिकरूपेण परमात्मैव भासते ॥ मायाविशिष्टं यद्वत्सत्तदुपादानकं न भवेत् ॥ ३० ॥
 आकाशोऽस्तीति वास्तव्यं ब्रह्माशो जाव भासते ॥ प्रतिबिंबो यथा जलिरवस्यति किं दपति ॥ ३१ ॥ आ
 श्रयस्वरूप आकाशः परब्रह्मणि भासते ॥ ऐन्द्रजालिकलिने नयतादिगिराण्यसि ॥ ३२ ॥ अत्राव्य
 करणत्वेन यथेवाश्रय रूपेण ॥ इति निमित्तिरवादेश्व जीवेना न्येन केन चित् ॥ ३३ ॥ विनिमित्तमशक्य

४८

सुखं हि ब्रह्मरूपं स्यात्सर्वविदां तद्योषतः ॥ अत्राव्यविषया लाना लिच्यते ॥ जातु पुण्यतः ॥ विषया
 मो नदिषाया निवृत्तौ समुदेति वा ॥ ३४ ॥ सात्त्विक्य तन्मुखी वृत्तिः परिकृजंतया सुखं ॥ ब्रह्मस्वरूपं मे
 वेदं विषयानंद उच्यते ॥ हृत्यवच्छिन्न परम ब्रह्मानंदं वात्मकः ॥ सर्वप्रालिगता ये स्वरूप विषया
 नंद संज्ञकाः ॥ सर्वान्कामानिति क्रत्या त एवात्र विवक्षिताः ॥ विषया तत्परिच्छेद बाधित्वा एव मि
 दयं ॥ ३५ ॥ सुखं ब्रह्मात्मना बुद्धा ब्रह्मवित्परितुष्यति ॥ परिनोषो यमेव स्याद्भवेन्मूढ विलक्षणः ॥
 ३६ ॥ तदेवं ब्रह्म तद्ज्ञानतद्भावनाः कीदृशेति ॥ ओं कां साया निवृत्त्यर्थं त्रयमेतन्निरूपितं ॥ ३७ ॥
 रूचंस्तस्याः समाख्यार्थमिति शब्दः प्रयुज्यते ॥ मंत्रब्राह्मण श्रौतं न द्विविधो वेद इति ॥ ३८ ॥ तत्र ब्राह्म
 ण संज्ञाता नवत्युपनिषत्स्थिताः ॥ ब्राह्मणं चाष्टधा नित्यमिति हासादि जेदतः ॥ ३९ ॥ इति हासपुराण
 च विद्योपनिषदस्तथा ॥ श्लोकाः सत्राण्यनुवाख्या व्याख्या नानीति चाष्टधा ॥ ४० ॥ आद्यं भृगुवैद
 त्यादिसंज्ञावा इति वापरं ॥ सा तो वा इमा नीत्यादि द्वितीयमित्यर्थः ॥ यत्रुसर्गादिकं वृत्तिनपुराणमिति

ते सं०

संसारस्त्रिनां प्राणिनां प्रभुः कृपया ॥ कुरुते महार्थसंहतिमेतेषामेव विश्रान्तये ॥ कर्मविपाच
नहेता पशुद्वयया पुनरपीह परमेशः ॥ स हि विधायते षोडशविपाचयति देहजतामिति ॥ मा
यायाश्चेश्वरस्यापि सर्वसाधारणत्वेन ॥ ईश्वरोपाधिराकाशोवायसाधारणोत्तः ॥ ४१ ॥ आ
काशाद्युरित्युक्तं तस्य शोभुष्कोप्यशीतल ॥ वायोरुणः स्यात्कृत्यं तु ब्यूहनं परिकीर्तितं ॥ ४२ ॥ यथा
वाकाशकृत्यं स्यादवकाशप्रदानता ॥ तस्मिन्कारणधर्मश्च सत्त्वादि रनुगच्छति ॥ ४३ ॥ अदृष्टत्वेन
वान्यत्र वस्तुभ्याश्चर्यलक्षणः ॥ वायोः स्वभावायस्तिष्ठेमायाधर्मः स ईशितः ॥ ४४ ॥ सिंधुनागादि
वरतो महतः पवनस्य यः ॥ आकाशधर्मः शब्दो सावेव मग्न्यादिकेषु पि ॥ ४५ ॥ अग्नेर्लविरूपं स्या
दुणः कार्यप्रकाशनं ॥ यदाश्चर्यं कुरुते स्याद्वैलक्ष्ण्येन सर्वतः ॥ ४६ ॥ मायाधर्मः स विज्ञेयश्चाक्षो
भुगुभुगुर्न वैत ॥ आकाशधर्मः स्य शोक्तवायुधर्मः प्रकीर्तितः ॥ ४७ ॥ खादेविलक्षणत्वेन शब्दादि
नसिते हि यः ॥ मायाप्रभुर्कृत् एव स्यात्सोप्याश्चर्यं कुरुते ॥ ४८ ॥ आपोप्याश्चर्यरूपाः सुविलक्ष

४६

२१ नीलपीतादिकं स्पृते ॥ रसः पृथिव्याविलसितो ॥ २

एतथान्यतः ॥ पाषाणप्रचुरे देशे शब्दबुल्लुल्लेख्यं ॥ ५० ॥ स्पृशश्चिरीतः श्वेतं रूपं गंधः स्यात्पृथिवी
गुणः ॥ शब्दः कटकटे ते वैमूर्तयोर्षिणा द्रुवेन ॥ ५१ ॥ स्पृशस्ति कठिणं रूपं मधुरास्त्राद्यनेकधा ॥ अ
न्यत्राप्युक्तं ॥ प्रतिध्वनिर्विप्लवो वायौ वाडिति शब्दनमित्यादि ॥ खादीनां पंचभूतानां सृष्टिरेवं सम
रिता ॥ औषध्यन्तु पुमांसस्तु नोतिकाः स्फुस्तु उक्तितः ॥ ५२ ॥ नदीगिरिसमुद्रादिसर्वजोतिकसर्जनं
उपलक्ष्यत इति शेषः ॥ यत्तु नूरेव देहस्यारंभकेति न तच्छुभं ॥ खेदादेर्दशनाद्वेदेषो च भौतिको मता ॥ ५३ ॥ रता ५
कार्यत्वादेव दत्तस्य शरीरं करकादिवत् ॥ प्रभुतत्वं विविदिष्टान्या समवेतत्वं वज्जितं ॥ ५४ ॥ एकसत्त्वं द्रव्यं
नेनियथैवं न वतुष्टयं ॥ अतो न्या समवेतत्वं दृष्टं ते स्ति तथा सति ॥ ५५ ॥ विशेषणस्य विरहादिश
ष्टविरहसति ॥ दृष्टं ते साध्यं सिद्धिः स्यात्तु न तथा न वेत् ॥ ५६ ॥ देवदेव शरीरं दृष्टिबी समवेत
त्वे सत्तु देवो समवेतत्वेन जो समवेतत्वं वा घसमवेतत्वं काकागसमवेतत्वं रहितं कार्यत्वात् करका
दिवदित्यनुमानमस्ति प्रेत्याह कार्यत्वादिति पक्षे विशेष्याना वप्रभुतं विविदिष्टं भावमादाय

साध्यपयविसानां त्रोयादिसमे वेतवसिद्धिरिति भावः ॥ श्रुतिः पृथिव्या इत्यादिरोषधीनां जनि
 क्रमो ॥ पंचीकृतानां भूतानां पंचानां पुद्गलस्ततः ॥ ५५ ॥ तदुत्पत्त्या विराजोपिता दृग्भूतशरीरिणः ॥
 उदयइत्यनुबं गः ॥ विराट्कारणभूतं तु सूत्रं चात्र विवक्षितं ॥ तदुत्पत्तेः पुरा कार्यमपि सूत्रं स्व
 हेतुना ॥ अस्मिन्नाद्यविचक्रे वा दति सूक्ष्मं हेतुना ॥ कार्यं व्यवहृते योग्यं न स्यादेव तदेव तु ॥ ५६ ॥
 विराडात्मानमुत्पाद्य मृदादीवध्यादिकं ॥ याति कार्यं व्यवहृते योग्यं स्थाप्य लानतः ॥ ५७ ॥ विरा
 ट्कारणमृदादेश्च घटादिद्वारतो यथा ॥ ननु पंचीकृतिर्नात्र भूतानां श्रुतिकोपतः ॥ ५८ ॥ त्रिहृत्करण
 विसृक्तं हि कांदोग्यइति चेन्न तत्र ॥ सृष्ट्वा कारां च वायुं च तत्रैजो सृजति त्वयं ॥ ५९ ॥ गुणोपसंहति
 न्यायाच्छोदोग्येष्टो हि निश्चितः ॥ इत्ययमर्थ इत्यन्वयः ॥ तत्रे मास्ति स्त्रइत्यादाविदेशो दिशानि
 हि ॥ पंचभूतानि तेषां च पंचीकरणमुच्यते ॥ त्रिहृत्करणमत्रत्यमन्यस्यास्युपलक्षणं ॥ अन्य
 ये मास्ति स्त्रइति तासां त्रिहृतमित्यपि ॥ इवेतिार्थपरमत्रिपिदज्ञाते विरुध्यते ॥ ओतृत्वाचौ

६६

५०

त्वात्रये वा श्रय रूपता ॥ आश्रय रूपता चेयं मायां शोचानुगच्छति ॥ आश्रयस्मिकता चेयं मायेति
 व्यपदिश्यते ॥ मायिगीर्णगृहादौ च मायेति व्यवहारतः ॥ ३५ ॥ आकाशभागे विलेयो लवका
 नाप्रदायता ॥ वस्तूनामवकाशादा नयोग्यस्वरूपमित्यर्थः ॥ एवं चास्याश्रय रूपमवकाशप्रदा
 मित्येवं ब्रह्माश्रयाणां शान्त्या मनुगतं खंजातीति भावः ॥ प्रतिध्वनिगृहादौ यः सोयं व्योमगुणः
 स्मृतः ॥ अवकाशप्रदस्यास्य शब्देकगुणशालिनः ॥ ३६ ॥ सर्जने कामसे कृत्यो साधनं मायि
 नोविद्योः ॥ स्रस्यमाकाशमित्येवं मिथो कामो महेश्वरः ॥ ३७ ॥ उक्तस्वरूप आकाशो जायतामिति
 भावना ॥ संकल्पस्तो महेशस्य माया इत्यात्मको मतौ ॥ ३८ ॥ स नोपि व्यवहारो स्यादित्यशक्तिबल
 कृतः ॥ ३९ ॥ अपालियादौ जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्स श्रुणोत्यकर्ण इति श्रुत्युक्त इत्यर्थः ॥
 तस्मिन् प्राणि क्रमाणि पूर्वस्थितौ कृतानि तु ॥ अपकानि पुरातानि प्रलये मायिनीश्वरे ॥ ४० ॥
 स्थित्वा शनैश्च पश्यन्ते पश्यिष्ये केषु केषु ॥ सृजेद्भोगप्रदानाय जगत्सर्वं महेश्वरः ॥ ४१ ॥ तदुक्तं

एतमेकप्रकृतिना न हि स्थूलारंजकता युक्ता स्थूलानामेव नान्यथा ॥ अतो ये चीरुतैस्स रसं
स्थूलं पंचीकृतं मृतं ॥ १०९ ॥ वायुवोष्णश्चाक्षुषत्वं च वेत्तं पंचीकृतं नैव ॥ ११० ॥ एधि व्यवनलात्म
मित्याद्युक्तेति चेन्न तत् ॥ १११ ॥ एधि व्यवनलात्मत्वं गगने पवने पिवेत् ॥ रूपवत्त्वमहत्वाभ्यां चाक्षुषत्वं
प्रसज्यत इति वचनेनेत्यर्थः ॥ अगाधिकात् एधिव्यादिव्यवहारो यथा न वेत् ॥ श्रीमद्भासेन
वेत्तोष्णं तद्वा दइति कीर्तनात् ॥ ११२ ॥ तथैव रूपवद्वागाधिकाश्चाक्षुषा मनो ॥ स्पर्शवद्वागभू
यत्त्वात्स्पर्शनित्वं च संभवेत् ॥ ११३ ॥ रूपस्य त्रीविहो जे यो नागस्य स्याधिकत्वतः ॥ अत्राक्षुषत्वमि
त्येन व्यवस्था समवस्थिते ॥ अन्यथा गुणसाक्यं तवापि स्यात्तथोदितं ॥ एधि व्यवनलात्म
त्वं एधिव्यादेः परस्परं ॥ ११४ ॥ यदि स्यात्स्नेहगंधादेस्साक्यं तेज आदिष्वित्युक्तं मित्यर्थः ॥ तस्मा
न्प्रमाणतः सिद्धं पंचीकृतमित्युक्तं ॥ अत्राक्षुषत्वं इत्युक्तं मयुक्तं न हि केवलं तत् ॥ ११५ ॥ अत्राक्षुष
तदुत्पत्तिरिति चेदलिधीयते ॥ जग्धा दन्ना इत्येवमिति चेन्नोहितं जायते रसात् ॥ ११६ ॥ जायते रसधिरा
२ यत्तु के परमाणुभ्यो जगत्स्यादिति चेन्न तत् ॥ सिसृक्षतः शिवः स्याद्यं कर्म स्यात्परमाणुभ्युत्पत्ति
तः संयोगासत्त्वेन धातुकादिकमाजगत् ॥ तत्कर्म निमित्तमिति चेन्न सर्वदा स्यात्कर्मत्वं वा प्रय
त्नो वा निमित्तो वा देहो सत्त्वः पुरा न हि नित्यं स्येन्न प्रयत्ने स्य न कश्चिन्न हेतुता ॥ अत
एव दायकर्म स्यादिति चेन्न न युज्यते ॥ तस्यात्मसमवेतस्य न स ॥ दोगः परमाणुभिः ॥

मांसं पेदमस्तु ततो भवः ॥ मेदसोऽस्तीति जायते मज्जाप्यस्ति समुत्तवा ॥ ततः शुक्लस्य निष्पत्ति
शुक्लं मानसं जायते ॥ नरस्योत्पत्तिर्वीजं स्यात्तदिदं स्पष्टमुच्यते ॥ ११७ ॥ तस्य योनौ निषिक्तस्य
कर्मादिव निमित्तं ॥ जायते कलावस्था ततो बुद्धिरूपिणी ॥ ११८ ॥ तस्य शुक्लस्य ॥ बुद्धिराज्जा
यते पेशी पेशी तौ जायते धनं ॥ धनादेहाभिनिर्व्यति केनो माणि देहतः ॥ ११९ ॥ धनं कृत्वा न कार्य
स्यात्येशा मांसं प्रकीर्तितं ॥ पूर्वदेहस्य हेतुर्यद्भूतं पंचकमिव्यते ॥ १२० ॥ तदेवास्वशरीरस्योपा
दानं करणमिव ॥ व्यज्यंते तद्भूतान्यस्मिन् अति संकीर्तितं तत् ॥ १२१ ॥ अतिरक्तं तद्यथा पेशास्त्वा
रीत्याद्यवगम्यता ॥ देहेयः स्थूलभागोऽस्ति सोऽनवच्छिन्नरूपिणः ॥ १२२ ॥ विराजः कामकर्मभ्यां संब
धान्मोहतो न वेत् ॥ एतावन्मात्रं रूपोऽस्मीत्यवच्छेदः प्रजायते ॥ १२३ ॥ यः समदशालिगारव्यः सत्त्वमत्रा
गोजवर्तते ॥ स समस्य दिरूपस्यावच्छेदः सत्त्वसंज्ञितः ॥ १२४ ॥ अवच्छेद इय स्यापि हेतुरव्यक्तमुच्य
ते ॥ तस्य सोऽप्युत्तरूपं तु देहवच्छेद इति ॥ १२५ ॥ तत्र तारव्यश्च दशासोयः शरीरे न वर्तते ॥
सकार्यकरणस्य स्यावच्छेदः परमात्मनः ॥ १२६ ॥ तत्र तत्र वापि मां विद्धीत्युक्तं तत्राज्जाव रश्चरः ॥ अ

वहेतानि यानि स्युस्तेषामुक्तवतामिहा ॥ जीवत्वे हेतु विधेय कारणं परिकीर्तितं ॥ आत्मैव न न्यबल
 तः सिद्धोऽस्मान् प्रमाणतः ॥ ८६ ॥ यथा दिने तमो बुद्धो लक्ष्म्यस्तानुभूतितः ॥ रात्रिर्न तितथैव
 यच्चिद्वेस्तानुभूतितः ॥ ८७ ॥ प्रमाणेन न यथा बुद्धो यो गविर्द्यो इष्टु मिच्छति ॥ दीपे नासौ भ्रवं
 पश्ये जुहाकुल्लिगते तमः ॥ ८८ ॥ विनात्मा छादनं रूपमविद्याया न विद्यते ॥ अत्रावत्वे त्ववि
 द्याया वस्त्वा छादकता कुतः ॥ ८९ ॥ अविद्येति न अस्तु हेतु इत्यत्र भ्रमते ॥ न अर्थस्तु द्विजिज्ञ
 खं न द्विरुक्तमेव वा ॥ ९० ॥ अमित्रादौ यथा तद्वत्त्वं तदभावात् ॥ तस्मादावरकत्वे सत्यवि
 द्ये सुपपद्यते ॥ ९१ ॥ नया संवीतविज्ञेयं त्यक्त्वा देहं पुरातनं ॥ लिङ्गात्मा प्रविशेद्यो निरुमादि
 मरुतेति ॥ ९२ ॥ चित्तं विवेकविज्ञानं लिङ्गात्मा जीव उच्यते ॥ अत्रोन्नात्युत्पद्यते ॥ तत्तस्मा
 द्भुक्तं समीपता ॥ ९३ ॥ गुहाहितत्वं यत्प्रोक्तं तत्समर्थयितुं पुनः ॥ विवेककोकोरोभ्यो ब्रह्म तत्त्व
 मथादितः ॥ ९४ ॥ ग्राह्यमयकोशं तु स वा एव इति श्रुतिः ॥ आदितः आदावित्यर्थः ॥ कायोदितः

५२

स्तूलजगौ शब्दश्चो रिव वातयोः ॥ पंचवेत्यादिवाक्ये च गीतायां भाष्ये कृत्तगौ ॥ ९५ ॥ स्तु
 लभूतपरत्वेन न हि स्तूलो लघुवेतयोः ॥ भूतां तरप्रवेष्टेन विनेत्यपि तदा दृष्टः ॥ ९६ ॥ पंचवेति
 पंचवेन्द्रियगोचरा इत्यादिवाक्य इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षत्वाच्च कार्यस्य पंचाकराणि भिष्यते ॥
 ९७ ॥ न च मेव प्रथिव्यादिप्रत्यक्षत्वा त्रिवृत्कृता ॥ इति वेत्यवनस्यापि प्रत्यक्षत्वाच्च त्रुष्टुतिः ॥
 रूपादिरहितत्वेन न भवतो मास्तु चोक्तः ॥ स्यान्नितस्तु जवेत्येव रूपं तत्रा प्रयोजकं ॥ ९८ ॥
 चाक्षुषत्वे यथा स्पर्शेन प्रयोजक इष्यते ॥ ननु यो मन्त्रः परो ज्ञात्वात्कृत्यं पंचाकराणि कृतिर्जवेत् ॥ ९९ ॥ सा
 हि प्रत्यक्षत्वे यत्वं मनसोऽपि निवेनतः ॥ चक्षुरादौ द्रियग्राह्यं गुणवत्त्वं विवक्षितं ॥ १०० ॥ यो मन्त्रः यो
 द्रियग्राह्यः कश्चोऽस्तीति न इष्यते ॥ १०१ ॥ प्रत्यक्षत्वं च शब्दस्य न स्यात्पंचाकराणि विना ॥ यदि स्यात्तु
 नोप्येव मनस्यस्याध्यस्तता स्थिते ॥ १०२ ॥ त्रिवृत्करणपक्षोऽपि तत्रैव प्रसिध्यति ॥ किं पंचाकराणि स्य
 छं गतेऽपि निषेदिश्रुता ॥ १०३ ॥ पंचात्मकं मिति श्रुत्या पंचाकराणि कीर्तनात् ॥ पंचात्मकं पंचसु
 वर्तमानमित्यादि श्रुत्येत्यर्थः ॥ पंचभूतोऽवत्वं च स्तूलदेहस्य गम्यते ॥ स्तूलानां चैव सूक्ष्मा

स्थिता रवा चंद्रनयेन हि ॥ अस्मिन् बोधार्थं मुक्तस्य मस्तकादिकं पंचकं ॥ पश्चात्कारतयो पास्त्ये चित्याग्निव
 दिहोच्यते ॥ ११ ॥ इदमेव प्रसिद्धं स्यात्तिरो स्यान्नमयस्य तु ॥ अयं दक्षिण बाहु स्यात्सर्वजिमुखवर्ति
 नः ॥ १२ ॥ दक्षिणः पक्षः रत्नकः सव्योयं बाहु रत्नरत्नं वा मंशरी रे सव्ये स्यादित्यमरः ॥ कंठो दधस्ता चान्य
 धं जाग आसेतिकीर्त्तये ॥ जीवस्थितिप्रदेशोयं मध्यदेशः श्रुतो ह्यसौ ॥ १३ ॥ मध्यं ह्येवा मंगाना मासेति
 श्रुत्वा कः ॥ १४ ॥ नास्ते रथसनां गंतुं पुच्छं स्थानीयमुच्यते ॥ तच्चाधारः प्रतिष्ठो स्याच्चान्यध्वं प्रत्यध
 स्तनं ॥ १५ ॥ गवादि कृशरीरे तु मक्षिकादि निरासतः ॥ पुच्छस्याधारता ज्ञेया न मुख्याधारता मता ॥
 पुच्छस्याधारतो क्लिप्तपासनार्थं प्रकीर्त्तितं ॥ शिर आदि प्रसिद्धं स्यान्न तु प्राणदिव ऊवेत ॥ १६ ॥ क
 ल्पनेति तापनाथस्त्वेव कारः प्रकीर्त्तितं ॥ तस्मिन् चैव जवत्येष श्लोको विप्रोक्तो दिने ॥ १७ ॥ अत्रोक्त्या
 दिक् ॥ श्लोके चतुर्दश शिरश्चितः ॥ पादो हं दो विरोधोय वेद एव प्रसिध्यति ॥ १८ ॥ अत्रोदेव प्रजाः सर्वा
 जायंते नैव नष्टं हिताः ॥ विवर्द्धते नमैवैताः प्रविलीयंति सर्वदाः ॥ १९ ॥ ह्यस्मात्कारणं नैव भूतानां
 आयुर्वीक्षेति कथं तन्मन्त्रे विलयमाप्नुयुः ॥ व्याघ्राद्ये च त
 यात्रे हि मगादे विलोचने वेत् ॥ २० ॥

५२
 पादवदोस्ति मंत्रोयं संबद्धः प्रसयावहः ॥ अ
 धिस्तु मुखार्थः स्यात् ॥ कस्तूरार्थे हि कीर्त्तितं ॥ २१ ॥

कारणं स्मृतं ॥ तस्मात्सर्वोषधं ते जां सुद्रो गस्य निवर्त्तकं ॥ निवर्त्तिते हि सुद्रो गे जीवना स्यात्ति
 ति स्मृतः ॥ स्ति ति हेतुत्वसिद्धार्थं सुचित्रं कृतोदिता ॥ सर्वोषधपदाद्योत्र सुरेशोक्तः प्रदर्शयते ॥
 उषदाह इति प्रोक्तो रथो दहनं स्मृतं ॥ २० ॥ अत्रोक्तास्ते हि कुत्स्यग्निधातुने वदहृत्यतः ॥ वद्धिरोष
 इति प्रोक्तो धानं पानमिति स्मृतं ॥ २१ ॥ धाना उपशमा न्ते नैर्जनना दन्त्रे मोषधं ॥ अन्त्रे न जाठरा
 ग्निर्हि जवे उपशमो नृणां ॥ २२ ॥ सर्वेषां जाठराग्न्या ख्यं वत्सं चोष्यादिति स्मृतं ॥ अन्त्रगोधयिते यस्मा
 सर्वोषधे मतो न वेदिति ॥ २३ ॥ लैल्यं नृत्तं च नो ज्यं च चोष्या दीत्यादिशब्दतः ॥ वात्रिके वत्समित्यत्र र
 मस्याध्याहृति मृता ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादि नोपास्तिः सकलात्र विधीयते ॥ ये मानवाः प्रतीके नैव ब्रह्म
 स्तिं प्रकुर्वते ॥ २५ ॥ देहाकारेण संजाते ब्रह्मदर्शनं संस्तुतं ॥ अत्र मूर्द्धादिकैर्युक्तमिति ध्यायंति संत
 ते ॥ २६ ॥ लज्जंते सर्वमन्त्रं ते रुह्यादिकं चतुर्विधं ॥ यद्वा नृदेह रूपेण विराड् रूपेण च स्थितं ॥ २७ ॥
 यज्जानंति स एतः स्वादेस्तद्वन्नोपाधिना युतं ॥ ये ब्रह्मपासने मत्प्राप्तिं विराड् रूपेण च तः ॥ २८ ॥ लज्जंते
 सर्वमेवात्र यथाहं सर्वदेहिनां ॥ स्वादेः आकाशादिपरं परयेत्यर्थः ॥ विराजोत्सुकमन्त्रे ये दीर्घका

५० प्रात्यक्षस्वैष्ट्यं जात रोगादिनाशति अतो
निःस्वरूपं नृणां सुखमप्यते ॥ ५१

लादिनादिना ॥ अहं ग्रहेण ध्यायंति ते विराडात्मरूपतः ॥ ३८ ॥ आध्यात्मिकं यद्वर्तते सर्वमेवायमुच्यते ॥ सर्वत्रात्रा विराडास्मा यथैव मिति वांति के ॥ ३९ ॥ बुभुक्षोः कोशबोधार्थं न ह्येत्यादिकं त्रितं ॥ उपास्यस्य प्रशंसायं पुनरप्यत्र कीर्त्यते ॥ ४० ॥ यस्मादतिशयेनानंदद्विकरणमुच्यते ॥ तस्मात्संसाररोगस्य समस्तस्य निवर्तकं ॥ ४१ ॥ एषोपासिर्विराडास्याक्रममुक्तिप्रदायकः ॥ अतः प्रशंसनमत्रेत्यादि होत्यन्यादिनापि ना ॥ ४२ ॥ किंचैवमत्रैवावस्थानितुक्त्यालोचने कृतं ॥ सर्वहेतुतया नस्य प्राज्ञस्य भवगम्यते ॥ ४३ ॥ अद्यतेति च श्रुतानि तस्मादन्वतमुच्यते ॥ इति शब्दः समाप्यध्यातव्यः ॥ लोककोशयोः ॥ ४४ ॥ गुरुस्तु ब्रह्मबोधस्य द्वारद्वारो यमरितः ॥ पुत्राद्यासंक्रान्तेन देहात्मिकैकस्वतः ॥ ४५ ॥ देहमात्रेणैव ॥ वाधोसक्तिवशाद्योत्र स कृतुक्त्या नतिष्ठति ॥ तस्मात्त्रासक्ति सिद्धयर्थं मुपास्तिश्च समारितः ॥ ४६ ॥ ईशो नमयतां प्राप्नुयति यो ब्राह्मणे दितः ॥ तस्मादेव ब्राह्मणेनैव तस्माद्भोक्ता कीर्तितः ॥ ४७ ॥ अहं मनुष्य इत्येवं मन्यमानाद्विलक्षणः ॥ अत्यंतप्रदेशस्तु कश्चिदप्राणमयस्त्रियः ॥ ४८ ॥ तत्रैवोन्नमयः पूर्णआपादनलमस्तकं ॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः ॥ पुत्राद्यावात्म्यवद्भूतिर्न वेत् ॥ सोऽस्या यमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ॥ इत्यादिकं श्रुतावात्म्यवद्भूतिः ॥ अध्यास्यायमितरात्मा कृतकलो वयोगतः ॥ त्रैलोक्यतत्पदिश्वकार्यः ॥ द्वावात्मानो गृहस्थस्य पिता पुत्र इति श्रुतेः ॥ न सिद्धयर्थं गृहं वस्तुमयं सुतः ॥ पिता तु कृतकत्वान्नेत्यायुष्यविवर्जितः ॥ स्वस्माद्देहस्य सिद्धलोकात्मनेति चेत् ॥ ततोऽन्या हत्यत इदं किं कोशो यमर्तुः ॥ अतिप्राणायामे वाये कृत्यात्म्यस्य कदिष्यते ॥ ४९ ॥

48

४ स्वभावतो हि पुत्रादावात्म्यवद्वृत्तिर्न वेत्तुं शक्या यमात्मा पुरुषेभ्यः कर्मण्यः प्रतिधीयते ॥ इत्यादिकं भूतावात्म्यवद्बहिर-
स्त्वन्मूल्यते ॥ अथास्यास्य मितराजोत्पन्नकृतलो वयो गतः प्रौढीत्यतदिन्द्राद्यर्थः ॥ द्वावात्मा जोगृहस्थस्य पिता पुत्र इति क्रान्तौ ॥
कमौ तु ध्यान सिद्धिर्धंग्रहवस्थाप्यते सुतः ॥ पिता तु कृतकृत्यत्वाच्चेत्या युष्मद्विवर्जितैः ॥ स्वस्माद्देहस्य सिद्धलान्ता
त्रमुख्यात्मानेति चेत् ॥ ततो व्याहृत्य न कुक्षिकौशो यमतइति ॥ अग्निप्राप्तौ यमे वाये क्रत्या स्थली कश्चिप्यते ॥ २५

३ आकाशादिभूमाकाशः शिरःपाण्यादिमानुषुमा न॥ यः सृष्ट्या स एवैव अस्मद्देहो नुनूयते अस्मद्देहत्वेनेत्यर्थः
यद्यप्ययं न सृष्ट्या नो जातोऽपि स जयते अन्नं जत्वेन सा जात्यादिसुक्तं माधवेन तु ॥ ५३

नृमात्मानमुपास्य सदा वृतः ॥ वैश्वदेना तु संस्थाप्य तस्य परात्मनः ॥ सैव विद्यया पञ्चको
शानां समुपासतः ॥ एष इत्यपरोक्षत्वात् अत्यगत्सोपदिश्यते ॥ ८ ॥ असंगत्वादियुक्त्या च न जायत इति
श्रुतेः ॥ आत्मनो विक्रियात्तानादेहस्यात्र विकारता ॥ ९ ॥ आत्मापितु उपाधिवात्तथैव व्यपदिश्यते ॥
स्तुत्याध्यात्मिकदेहेन लिंगदेहयुतेन च ॥ १० ॥ अस्या उदेह उन्नेयो वैराजो व्याधिर्देविकः ॥ अत एव सुर
राजैर्दिग्मादीत्यादिर्वाहितं ॥ ११ ॥ दिगादि करणो देवः पंचभूतशरीरमृत् ॥ सर्वस्मीत्यभिमानेष्टो
विराडेव मजायते युक्तमित्यर्थः ॥ आत्मैवेदमिति श्रुत्या नृविधित्वं ह्यवाग्या ॥ वपुर्विराजो रेकस्य वि
वक्षिततया तथा ॥ वैन्नमित्यादिवाक्ये न ध्यावस्थाप्युपदेवातः ॥ १२ ॥ शिर आदिप्रकृतेश्च ध्यानायैव
न हेतुना ॥ विराडात्माख्यदेहोत्रग्राह्यस्यादितियुज्यते ॥ १३ ॥ वपुर्विराजो रेकस्य किमर्थमिति चेदिह ॥
उपासनातः कायस्य विराडावंतरंतरः ॥ घालो हरणगर्तः स्यात्ततश्च तदुपाधिकः ॥ आत्मा स्याद
न वक्षिन्नो यथा धृस्तेयटादिक्ते ॥ १४ ॥ दीपस्तदंतरस्तेजोमात्र इत्यपि वातिक्ते ॥ अस्यात्र मयकोश

४२ बाह्यः पवन एवास्ति रंध्रगः प्राण उच्यते ॥ सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वायोरिव लुनामिध ॥ ननु तत्त्वं त्वं किं विद्या
 एवमिति चेन्न तन्मात्रं प्राणो वायुश्चेति वाच्यं नु ग्राह्यतां कृते ॥ यः प्राण इति वाक्यात्स वायुरेवेति चेन्न त
 त्वाः प्राणस्य वायुरिति वाक्यादित्यर्थः ॥ कायं नैव स्तुते ॥ त्रिं हेतुना हीनिसा श्रुतिः सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वायोरिव संख्योक्तं
 न समं ज्ञेयं ॥ नातोऽणो मेक
 रूपस्य व्यपि मध्यगतो नात्रैः समीपस्थो निधीयते ॥ देश आकाशाश्च न तद्देशो नोपलभ्यते ॥ समानः ॥ सोऽयं
 रादशो नादयः सात्मास्या मध्यगः प्रकीर्तितः ॥ उदानः पृथिवी राक्षसायः क्रोधाधिकारतः ॥ प्राणो नो मि
 ॥ देहक्रियायु तिहेतुत्वात्प्रतिष्ठा पृथिवी यथा ॥ तथा प्राणो दिवायुनां देहस्थिति कर्त्तव्यतः ॥ १२ ॥ प्रतिष्ठा स्याद
 कृत्वा वा तस्मात्प्रययावदुक्ता निजनये नहि ॥ तावत्प्राणो दिवायुनां देहस्थिति रित्युच्यते ॥ १३ ॥ अत्रासनीवे
 त्तोऽतरेन वे हाप्याह लोकं प्राणमसामानि ॥ देशाद्याः सात्विका देवा मनुष्या राजसा अपि ॥ १४ ॥ नाममाः पञ्चावः
 त्वाः प्राणो यः सवेवेष्टमनुसृत्य च ॥ प्राणो प्राणंति चेष्टते प्राणो देहं हि चालयेत् ॥ १५ ॥ आयुर्हेतुर्हि निताना प्रा
 णः सवस्तिष्ठततः ॥ प्राणस्य मासधेयं तत्सर्वायुषमिति रितं ॥ १६ ॥ एतन्मोक्षज्ञानमात्रात्पूर्वके
 शात्मवासिनां ॥ अत्राकृवं तसं त्यक्तं तत्संस्कारं नैव वये ॥ १७ ॥ ये प्राणोपाधिकं ब्रह्मोपासते तेषां
 कारिणः ॥ एतदाध्यात्मिकं प्राणोपाधिकं ब्रह्मचिंतनात् ॥ १८ ॥ अपमृत्युविनाशेन सर्वमायुरसा
 मयुः ॥ आधिदैविकं सूच्य स्वप्राणोपासनं सिद्धितः ॥ १९ ॥ जन्मोत्पत्तिश्च तद्भास्ते महाप्रलयो
 हेतुमोक्तितः ॥ मशकादपि योऽनूनः पुनिकाख्यः क्षुधिः स तु ॥ तदा हि सर्वदेहेषु तैस्ते देहे समभ्युते ॥ समः क्षुधिणः स तो
 मशकेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तस्मात्प्राणो विभुना ल्पि न वेन्न न युज्यते ॥ हि रण्यगर्भे प्राणोऽस्य समं हि रण्यं प्रतः ॥
 स्थितत्वादि तु ना स्यात्स्व वायुरेवेति श्रुतेः ॥ वायुरेव वायुर्वायुः प्राण इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ उपा स्ते विभुतो क्तो हि स
 मरत्वादिकं कृतौ ॥ प्राणोऽध्यात्मिको हृदयः परिच्छिन्नो यथेन्द्रियः ॥ २० ॥

बाधि ॥ प्राणुवत्तिसमस्तायु रितितत्फलमारितं ॥ तद्भासति ॥ स्वयमेव हिरण्यगर्भः सन्न ह्य
 र्वं वैश्वं प्रदीप्तं सार्धं प्राणो हित्यादिकीर्तितं ॥ उपासनं प्रदीप्तं सार्धं पुनरप्यनेकं कथितं ॥ उपा
 स्तेयं तुल्यं ब्रह्मयः सततं तुल्यं जायते वेत् ॥ इति विद्या फलं प्राप्ये हेतुमयं पुनश्च कृतौ ॥ २१ ॥ प्रा
 णो हित्यादिकं वाक्यं ध्यामत्याह भाष्यकृतं ॥ तात्पर्यं किं स्तुको नोक्ते स्तस्यैव इति वाक्यं ॥ २२ ॥
 यः प्राणमय उक्तः स्यादिदानीं मेघ एव हि ॥ तस्य हृदस्य शरीरं आसेत्यर्थः प्रकीर्तितं ॥ २३ ॥
 प्राणिगच्छत्यत्र मयं जतः ॥ इहं वासितमात्मत्वं यदा प्राणमयस्य हि ॥ तदानीं मात्मता
 मेकं त्रयं यो रात्मत्वं सत्तवः ॥ २४ ॥ अत्राश्रितं जगद्धेतु माया स्यात्त्रिगुणमिका ॥ जाडमत्रम
 येनातितत्तमो जागज्जत ॥ २५ ॥ रजोजन्मो प्राणमये क्रियाशक्तिः प्रतीयते ॥ मनोऽयं यादिवि
 तयेनासते सत्त्वगजे ॥ २६ ॥ शोनशक्तिः स्तमो मिश्रं सत्त्वं हेतुर्मनोमये ॥ अनस्तामस्तत्ता

गस्यधर्मो रागादयो त्रिहिरजो मिश्रः सत्त्वगुणो विज्ञानमयकारणो ॥ स्यात्तुल्यत्वादि कर्तृत्वम
 तोस्मिन्नवभासते ॥ ८२ ॥ अनेदमयहेतुस्तु सुद्धः सत्त्वगुणः स्मृतः ॥ अतः सुखविशेषोस्मिन्नि
 यादिर्जातिनेतरः ॥ ८३ ॥ ज्ञानशक्तिस्त्रिधा पितृदवात्तरत्तेत ॥ आद्याकरणशक्तिः स्यात्
 कर्तृशक्तिस्तथापरा ॥ ८४ ॥ जोगशक्तिस्त्रितीयास्याभनः करणशक्तिर्जे ॥ कामादिबुद्धिसंघोय
 तद्विकारो मनोमयः ॥ ८५ ॥ अये प्राणमया दम्योऽप्यन्तरस्था त एव हि ॥ प्रत्यासन्नतया व्यक्ता वि
 तिसर्वान्तरात्रव ॥ ८६ ॥ आत्मास्या विदन्ति व्यक्तेरत एव मनोमयः ॥ मनोमयेन तेनैष ह्यणुश्चा
 णमयो बहिः ॥ ८७ ॥ बाह्य इत्यर्थः ॥ आपादमस्तु क्व व्याप्तिः क्रियाशक्त्येव धात्रवत् ॥ तथैव ज्ञा
 नशक्तेश्च संख्यादिरूपलभ्यते ॥ ८८ ॥ मनसां प्युपलभ्यते वागादीनि दर्शयतः ॥ कर्मज्ञानेनै
 याणां स्यादन्तर्भावो मनोमये ॥ ८९ ॥ मुख्यत्वान्मनसस्तेषां मनोमय इतीर्यते ॥ तैः स्वस्वव्यव
 हारेषु मानसं प्युपजीव्यते ॥ ९० ॥ विवादादि कर्तृत्वाया प्रज्ञाशब्देन कीर्तिते ॥ पुरस्कृत्य म
 २२ अज्ञाणं प्राणं त्रयत्वात् तत्कालं तरेति चेत् ॥ तेषां प्राणानुवृत्तिश्चात्र रूपत्वादिकं कृतं ॥ अथाश्रमादिर्ज्ञेया
 नैर्गोलेन तद्रूपनामनी ॥ अथाप्येव कीर्तित्यादित्यादिना स्वविषयेषां त्यादिकमुक्त्वा अथैव मेवमानाद्या
 वमध्यमः प्राण इत्यादिना तस्य तदभावात्ते रित्यर्थः ॥ ९२

५६

५५ अमुखात्मत्वमाप्येपि स्वान्तरविच्छेदतः ॥ गोणसत्त्वमृधात्मात्वं कीर्तितं पुत्रदेहयोः ॥ स्वस्मादेदधियसत्त्वा
 दसत्त्वाच्चैकमात्रयोः ॥ तदुक्तं ॥ गोणमिथ्यात्मनो सत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति ॥ ९५

सत्त्वे लिंगात्मनि स्थिते ॥ ९६ ॥ क्रियाशक्तैः कार्यकृतः प्राणस्तद्विहतिः पुनः ॥ पंचवृत्तिसमूहोयं न
 वेत्याणमया निधः ॥ ९७ ॥ स्यात्तु ह प्राणिमात्रेव मुक्त्वा सादिकरत्नतः ॥ अहं प्रत्ययगम्यत्वादात्म
 न्यारोपणद्वये ॥ ९८ ॥ आत्मत्वं तदपि प्रत्यक्स्वरूपत्वमुदीरितं ॥ देहादभ्यन्तरे तस्मिन्नुक्ते प्राणम
 योऽस्मिनि ॥ ९९ ॥ मुख्यत्वान्मनसस्य वा रितं स्यात्तथा तथा ॥ देहात्मत्वोपदेशेन पुत्रादौ तन्निवारि
 तं ॥ १०० ॥ देहात्मत्वान्मनादौ ह्येदेहात्मत्वानिवर्तने ॥ तदा मनानिवृत्त्यर्थं विधौ तस्य मुपासनं ॥
 संपाद्य पुरुषाकारस्थित्यः प्राणमयो भवेत् ॥ तत्संपादने मेवास्य कथं स्यादिति चेन्न ॥ १०१ ॥ पुरु
 षाकारतां तस्यानुवृत्त्येव तदन्तरे ॥ ह्यणुत्वेन स्थितो यच्च पुरुषाकार इत्यनेन ॥ १०२ ॥ पुरुषानिविर्त
 नां हि प्रतिमाकारमाप्नुयात् ॥ अथैवेवं स वा एष इत्यादिव च न त्रयं ॥ १०३ ॥ स वा एष पुरुषवि
 ध एव ॥ तस्य पुरुषविधता ॥ अन्येयं पुरुषविध इत्येतदप्येवं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ १०४ ॥ तद्वि
 द्यास्योऽप्राणो मूर्द्धनि विवृतो ॥ नाडी पुंसं वरुणा नो पा नो धो निगतो ह्यः ॥ नो मूला ह्यः ॥ कुक्षि
 २४ रूपेण चित्तनी यो मनो विज्ञा ॥ १०५

नं बहिः तद्विकारो विज्ञानमय उच्यते ॥ तद्वस्तुविज्ञानमित्यर्थः ॥ अतो विमिश्रसत्त्वोऽयं विज्ञानं मं ररूपतः
 ॥ विकारमेति मन्त्राचाह धिया विषयीकृतः ॥ द्विविधं मानसं तानमिदमित्यहमित्यपि ॥ बहिर्मुख
 तयेदं धीर्मा रनित्रार्थगोचरा ॥ १७ ॥ अंतर्मुखत्वं ह बुद्धिः प्रमातारं प्रकाशयेत् ॥ नन्वेतन्मा रने धी
 क्यमिति चेद्दृश्यते हितम् ॥ १८ ॥ दृष्टे कानुपपत्तिः स्यात्तत्त्वोक्तं न दुष्पत्तिः ॥ अहं धी विषयो मं ता
 स्याद्विज्ञानमस्ति तः ॥ १९ ॥ अत एवैष हि तन्त्रोता मं तो ते संस्कृतः ॥ वस्तुतो ह मिति ज्ञानं साक्षि तद्वा
 स्प एव सः ॥ २० ॥ तद्वन्निरावृत्तिधर्मे संस्कारा याधवोच्यते ॥ साक्षादनावृत्ते साक्षि एष ध्यासा तस्य
 नादिमः ॥ २१ ॥ घटादिधीतस्तत्त्वस्ति चेन्न द्वितीयो विद्युज्यते ॥ यद्वन्नियुत चेन्न न्ययावत्सत्ता विनि
 श्चयः ॥ २२ ॥ संस्कारस्तावतोऽयं सत्त्वियेत्कररीकृतः ॥ दृष्टो रीकृततद्वन्निमुपेत्याचाह माधवः ॥ २३ ॥
 अहमाकारहृत्तिहिन्दि सिंहाश्रमकारिता ॥ ओपाधिकृति कर्तृत्वमात्मनस्तत्त्वस्ति तत् ॥ २४ ॥ तद्वा
 वाच्यं दिभिः कर्तृ कर्ता ही नस्तने यथा ॥ तथात्मापि स्वतो कर्ता कर्तृवागादिकै रिति ॥ २५ ॥ यथा
 च तत्त्वो न यथोक्तं तत्त्वितमित्यर्थः ॥ बाह्यांतरिंदियो धारव्यमनोमय युतात्मनः ॥ २६ ॥ कर्तृत्वे कि

५८

नो ह्यतिता न्नेव्यवहरति हि ॥ प्रकृत्या वाचमित्यादि श्रुति संकीर्तितत्वे तः ॥ २७ ॥ विवादा दीत्या
 रिवादे नदि दृष्टां शुश्रूषादिग्रहः ॥ ते इंदिया निमानि न इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अन्वयव्यतिरेका
 योऽस्त्युक्त्यादित्यर्थः ॥ प्रकृत्या वाचं समासस्य वाचा सर्वाणि नामान्यासोति ॥ अज्ञया चक्षुः
 समाकुल्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोतीत्यादि रन्वयः ॥ नहि प्रज्ञापेता वाङ्मम किंच न प्र
 क्षापयेदन्यत्र मे मनो भूदित्याह माहमेतन्नाम प्रज्ञासिधमिति ॥ नहि प्रज्ञापेते चक्षु रूपं
 किंच न प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनो भूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्रज्ञासिधमित्यादिव्यतिरेकः ॥ स्या
 त्सवा एष श्लाघादिवाक्यव्याख्या च पूर्ववत् ॥ आसत्त्वे नो पदिसो यस्मै एवैष इनीयते ॥ अ
 हं संकल्पयामीति विस्पष्टमनुभूतेन ॥ २९ ॥ वेदत्रयगतामत्राय नुराद्याः प्रकीर्तिताः ॥
 विधायकत्वाददेशो ब्राह्मणोपरि दीक्षितः ॥ ३० ॥ अथवा गानां गिरसा दृष्टं मंत्राः प्रकीर्तिताः
 ॥ अथवा गिरसस्तथा शांतिवो ह्यादिक्रयः ॥ ३१ ॥ प्रतिष्ठात्वमिति प्रोक्तं श्रीमद्वात्तिकेन
 २० आदिश्रुतेन ननेति विधायक उदीरितः ॥ २२

त्वनेदसमाश्रयात्। व्यापाराः करणस्यैव मनो बुद्ध्यादयो मताः। करणत्वं चैव न च पृथगे वा वगम्यतां।
 बुद्धिश्चादिना तत्र कीर्त्यते न च तत्र च। ॥४८॥ आत्मानं रक्षितं विधीत्यत्र बुद्धिपदं श्रुतं। स्वतंत्रा सा
 राधिर्यं दत्तं विद्याया सहितत्वं तः। ॥४९॥ चेतना रज्जुत्वेन मनसा करणेन च। नियन्त्री तुरगात्
 तिदेहं व्यापारयंत्यतः। ॥५०॥ स्याद्बुद्धिमनसो जेदा कृतापि नैवैककालता। अंतःकरणमेवैकं कृ
 तं शक्त्यादिमत्वं तः। ॥५१॥ बुद्धिर्मे न इति द्वेधा न वतीत्यत्र नातिमे। रजस्तमोयुतात्सत्त्वाज्जन्मेन
 कृत्तिके हितं। ॥५२॥ ते कर्तृकरणशक्ती यस्य तत्तथोक्तं। विज्ञानस्य रक्षितं मनः प्रकृत्या
 चतुः। इत्यादिभिरुक्तिवाक्ये तु विज्ञानपदस्य रितं। अयमेव पदार्थश्च जीवात्मेति परो दिनः। मनोम
 त्तानहंकार इत्येतः करणत्रिधा। इति सोख्याजगुस्तोत्राहंकारश्चित्प्रज्ञायुतः। विज्ञानमयं श
 क्यं धर्मेन पूरणं मनोमयः। ॥५३॥ तादृशं नो मय व्याप्नोयः प्राणमय इति। तेन हरेण शरीरे ति
 त्रिपादतलमस्तकं। ॥५४॥ अहंमनुष्य इत्येवमभिमानः प्रतीयते। विद्याया सहितत्वेन स्यादि
 विज्ञाने प्रथमोपाधिः सत्त्वैव प्रत्यगात्मनः। तस्मात् बहिर्भूतस्त्वस्मात्प्राणे बहिरिति श्रुतं। स वा अ
 यमात्मा विज्ञानमयो मनोमयः प्राणम इति श्रुतमित्यर्थः। ॥५५॥
 य

ज्ञानमयोऽस्मत्। विज्ञानत्वेन विज्ञानं प्रकृतिश्चेति नातिमे। ॥५६॥ विज्ञानपदस्य सर्वत्रापि संबन्धः
 अध्याद्या हितिरूपत्वान्मनोमयसमुद्भवः। तथाप्येतस्य कर्तृत्वात्त्वामित्वा इति तद्वत्तः। ॥५७॥ तदी
 या एतदीयाश्चेत्यतः श्रद्धाशिरः स्मृतं। गुरुश्रुत्युक्तं तत्त्वोद्देशाविद्यासमुच्चयते। ॥५८॥ आदित्रा
 तत्त्वबोधोपायः। अतस्तत्त्वपदान्मात्रतत्कर्तृत्वानिमानि। ॥५९॥ संप्रज्ञातसमाध्यादियोगे इत्य
 निधीयते। अतर्कत्वात्तिमानः। अतस्तत्त्वकर्तृत्वानिमानस्तत्त्वमित्यर्थः। आदिपदानि विकल्प
 कग्रहः। अत्यदोक्तं सत्यवचः स्वस्मिन् धत्ते विवेकधीः। इत्यसौ कथिता श्रद्धा ब्रह्मवाश्चत्यदोदि
 तः। ॥६०॥ धीः स मादियुता यस्मात्प्राणयेत्यतः प्राणमिति। अतो यथोक्तधीरेव श्रद्धा स्यादिति वा त्रि
 के। ॥६१॥ हस्तादयो देहमध्यमाश्रित्य व्यापृतिस्तमाः। यथा तथैव सत्यादीन्युक्तयोगाश्रया लि
 ति। ॥६२॥ यथार्थधीः समर्पणीत्येतस्मात्मान्यतस्तत्तः। देहागानामध्यमात्मा योगदाहिरिति च। ॥६३॥
 वीतिर्क इत्यर्थः। यागारिक क्रियाः श्रौताः कर्माद्या लौकिक क्रियाः। कर्तृशक्तिः कविज्ञानं कुरु
 त्सुहो हिरण्यगर्जं रज्जुमहजत्वं विवक्षितं। कुत्रास्मिन् समष्टित्वान्प्रतिष्ठा श्रूयते तथा। ॥६४॥ अत्र तापनी
 ये सर्वाहंमयो हिरण्यगर्ज इति श्रूयत इत्यर्थः। सर्वाहं प्रत्ययगमनो समाष्टिरेति श्रुत्यर्थः। ॥६५॥

ते ननु चेत्तनः ॥५५॥ अथ ब्रह्मात्मना तच्चोपासने वा स वादयः ॥ देहो हि रण्यमन्तु रव्यो ज्येष्ठः प्रथ
मजलतः ॥५६॥ विज्ञानो पाधिकं ब्रह्मयो वेदेन दिदेव वरः ॥ ब्रह्मणेन प्रमाद्ये ब्रह्ममादः को य
मुच्यते ॥५७॥ अत्मास्मीति धियस्त्यक्ता कर्तृत्वेति मूढवत् ॥ व्यवहारः प्रमादः स्यात्तं न कु य
द्यदा तदा ॥५८॥ वारीरेव तस्मान्मनस नृत्यत्का सकल पाप्मनः ॥ ब्रह्मलोके खिलान्नो गान् प्राप्ता संकु
प्यमावृतः ॥५९॥ उत्कालाने समुत्पन्ने विमुक्ते तस्मान्न वः ॥ तस्यैष हति वाक्यं च पूर्ववद्यो ज्यतामिदं ॥
६०॥ करणस्यात्मना वा देहता परिशिष्यते ॥ मनो मयस्य कोशस्येति प्रायो वगम्यतां ॥६१॥ विज्ञा
नमप्यकोशे स्मिन्नात्मत्वमतिहा नये ॥ अथा नंदमयः कोशस्तदन्यो न्नरुच्यते ॥६२॥ आनंद
स्य विकारो यं प्रियमोहादिकं ब्रजः ॥ अनंदमय इत्युक्तो ब्रह्मैवानंद उच्यते ॥६३॥ कल्पिते च परिह
रे सात्त्विक स्वातृ त्रिभिः ॥ प्रियादिका मगानंदो ब्रह्म विक्रियते परं ॥६४॥ यथा प्राणमय व्या
प्ते देहे ह्ये प्रतीयते ॥ प्राणस्य कार्यजित न यथा च प्राण संयुते ॥६५॥ मनो मये नये व्याप्ते मनः

मनेन स्यादिति चेन्न उच्यते ॥ अनेनैव नयेना स्य तत्तु वैषम्यं संभवात् ॥६६॥ वाय्वादिभ्युक्त विप्रादेः
प्रासादिकं स्वरं ॥ हृष्मदिगोचरं शान्त क्रिया शक्त्यो रभा वतः ॥६७॥ विप्रादेः स्वप्नं प्रेक्षा स्यादिति
चेत्तुल्यमत्र च ॥ सर्वार्थगोचरं शान्त क्रिया शक्तिरपेक्ष्यतां ॥६८॥ शंकरे ह्येति ॥ शक्तिः तद्विशि
ष्ट इत्यर्थः ॥ विनारोपमसंगस्य न च शक्तिर्यं भवेत् ॥६९॥ कश्चिन्मुखस्य चारो मोहप्रपत्तेः प्राश्रयान्तरे ॥
बिलाहिमुख्या हितस्य रज्ज्वावरोपदर्शनात् ॥७०॥ उपाधिना परिहितं स्तं चरंतमनुस्वयं ॥ उज्ज्वल
हिलोकावित्यत एव श्रुती रितं ॥७१॥ सममानस्स चूजो लोका वनु संवरतीति श्रुत्युक्तमित्यर्थः ॥
आत्मा एव संवरं चैव तस्यैवा नाचरन्निव ॥ अतो लै लोयती वेति श्रुतं विव पदं श्रुतं ॥७२॥ न चैक
स्य चतस्रः स्फुटं तयो मन आदिकाः ॥ मनस्संशय नूपस्या दुर्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥७३॥ अहंकारो
निमानः स्यात्स्वित्तं स्याच्चैतनो मर्कः ॥ अनुसंधानरूपं स्याच्चैतमित्यपरे जगुः ॥७४॥ स एकाः काल
नेदेन जायंते तां हतयः ॥ युगपत्तदनुत्पत्तिर्न सो लिंगमिष्यते ॥७५॥ मनो विज्ञानमययो
रिति मात्रा सकलतः ॥ निश्चलत्वेन चान्तर्बहिर्भावो न हीति चेत् ॥७६॥ तयोः कर्त्रादिरूपेण त

निमात्रामस्येति हि क्रतिः ॥ अयं च प्रतिबिंबः स्यादवच्छिन्न इति द्विधा ॥ १॥ रविचायेति पद्यो घस्तत्राद्ये
 संप्रदर्श्यते ॥ तथात्र विषयानंदो ब्रह्मानंदोऽक्षररूपोऽक्षरः ॥ २॥ निरूप्यते क्षरन्तस्तदंशत्वं क्रतिज
 गो ॥ एषोऽस्य परमानंदो योऽस्वदेव रसात्मकः ॥ ३॥ अक्षरनिर्गुणान्येतस्य मात्रामेवोपजुजते ॥ ४॥
 घोरस्तथा मूढमानसाश्च तयस्त्रिधा ॥ ५॥ वैराग्यं क्षांतिरौदार्यमित्याद्याः शोतवृत्तयः ॥ ६॥ रक्षास्त्र
 हो रोगलोका विन्याद्या घोरवृत्तयः ॥ ७॥ संमोहो भयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः ॥ ८॥ चित्रिषितासु
 सवसु ब्रह्मणश्चित्तवत्तावता ॥ ९॥ प्रतिबिंबतिशोता सुसुखं च प्रतिबिंबति ॥ १०॥ पंचपंचभूतानुप
 ति ॥ ११॥ प्रतिमासूर्यकादीति सूत्रया माससूत्रवत् ॥ १२॥ एकैव तु नूतनासा नूत
 नूतेव्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते चक्षुर्बुद्धयश्च ॥ १३॥ जलप्रतिष्ठश्च ज्ञेयमेस्पष्टः
 लुब्धजले ॥ विस्पष्टो निर्मले तद्वद्वेधा ब्रह्मापि च त्रिषु ॥ १४॥ घोरमूढा सुमालिन्यास्तु स्वांशस्त
 तिरोहितः ॥ १५॥ नैर्मल्यतस्तत्र विदंशः प्रतिबिंबति ॥ १६॥ यथा विनिर्मले नीरे वक्त्रोऽप्यस्य संक्रमः ॥

२९

न प्रकाशस्य तदस्या विन्मात्रोऽनंतितत्र हि ॥ १७॥ काष्ठे लोह्यु प्रकाशो द्वा बुद्धवंगच्छतो यथा ॥ १८॥ शोता
 सुसुखचेतनो तथैवोऽनिमा भूत इति ॥ १९॥ जीवस्वरूपानंदो यः परमप्रीतिगोचरः ॥ २०॥ देहाद्युपाध्य
 वच्छेदादवच्छिन्नः स उच्यते ॥ २१॥ स ब्रह्मा ज्ञा विवक्षितं न बिंबरूपो यमुच्यते ॥ २२॥ अनुकूलं सुतादोष
 रक्षाताः सुस्थितवृत्तयः ॥ २३॥ तदीय प्रतिबिंबस्त तासु वृत्तिषु नो सते ॥ २४॥ तदीयेति ॥ अवच्छिन्नजी
 वस्वरूपानंदप्रतिबिंब इत्यर्थः ॥ चित्तेऽपि प्रतिबिंबोक्त किमवच्छिन्नतेति चेत् ॥ चित्तादिभिर्भावै
 दो लिप्रतो जेतितानि मे ॥ २५॥ चंद्रवत्प्रतिबिंबोऽप्ययोग्या पाधो हि कल्प्यते ॥ २६॥ वीक्ष्योत्र प्रतिबिंबो वा
 छेदो वा विचक्षते ॥ २७॥ श्रीमत्तत्त्वविवेकादाववच्छेदस्तु वारितः ॥ २८॥ प्रतिबिंबस्य मिथ्यात्वाच्च मुख्यानं
 दरूपता ॥ २९॥ अवच्छिन्नस्य वस्तुत्वेऽप्यवच्छेदाख्यदोषतः ॥ ३०॥ इत्युक्तान्नास्य मुख्यत्वं यो वच्छेदेन वसि
 तः ॥ ३१॥ ब्रह्मस्वरूपानंदस्तु मुख्यः परिकीर्तितः ॥ ३२॥ इदं दृष्टं न दृष्टं विदितं पुटीरहितं तत्तत् ॥ ३३॥
 न मासुखासकोऽन्यस्तु दुःखरूपोऽप्युच्यते ॥ यो वै नूतनदमर्तयदस्य मर्त्यमेव तत् ॥ ३४॥ नात्ये

४४ नस्माच्चित्तेऽपि तद्वन्नो प्रतिबिंबोऽप्युच्यते ॥ ४५॥ विनिर्मले नीरे वक्त्रोऽप्यस्य संक्रमः ॥ ४६॥
 किमर्थमस्यत्यर्थः ॥ ४७॥

सुखात्मता नृमा सुखमेतिसंश्रुतेः ॥ ६० ॥ भूमे वसुखमित्यन्वयः ॥ तस्माद्दुःखविनिश्चयादनयो न
 हि मुख्यता ॥ किंतु भूमे वसुखः स्याद्दुःखहेतुविवर्जनात् ॥ ६१ ॥ स हि प्रतिबिंबाः स्फुः प्रियमोदा
 दयो मताः ॥ सादित्वा त्विकेत्यर्थः ॥ त्रियमिष्टसुतादीनां संदर्शनसमुद्भवम् ॥ मोदस्तर्जुनो न्यस्तुत
 कृतोपक्रियोद्भवः ॥ अज्ञाने प्रतिबिंबः स्यादज्ञानद्वयतिवृत्तिः ॥ यद्वावच्छिन्नाने दो बिंबस्था
 ना यत्तु च ॥ ६२ ॥ अनवच्छिन्नानंदः प्रतिष्ठा अस्मदीत्यर्थः ॥ अवच्छिन्नस्य चान्येषां तदधीनता
 या अयः ॥ ६३ ॥ अन्येषां प्रतिबिंबानामित्यर्थः ॥ मनो ह्यतिविशेषत्वात्प्रियादीनां तु यद्यपि कृत
 विज्ञानमयतो वाद्यते वतथा पिता ॥ ६४ ॥ अज्ञाने दस्य चान्यस्य धारयंत्यो तरस्य हि ॥ प्रतिबिंब
 मतस्तस्मादिज्ञानमयको वातः ॥ ६५ ॥ आनंदमयको वा यमो तरः परिकीर्तितः ॥ अन्यस्य जीवानं
 दस्येत्यर्थः ॥ साक्षात्करोत्पुपासीनो यदा नावनयानरः ॥ आनंदमयमात्मानं तदा पुच्छतयोदिते
 ५०० ॥ अस्मिन्नेकाग्रमापन्ना वृत्तिः साक्षात्करोति च ॥ प्रतिबिंबत्वतो अस्मिन्नेकाग्रो तत्र हि ज्ञान

कार्यवतीयने ॥ वेतनत्वात्सि का देहे ज्ञानशक्तिरसंततः ॥ विज्ञानमयसेव्या ते मनः प्राण युते यथा ॥ अहं
 कर्तेति कर्तृत्वात् नारी रेता तिसर्वतः ॥ तथा नंदमयमात्मानो देहे हस्तपदादिषु ॥ स विज्ञानमयः शरीरे विरो
 धात्फसुखस्ये ॥ ६६ ॥ तेनातीत्यतदानं दमय एतत्त्वमुच्यते ॥ तथा नातीत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ स्वात्मिका तु
 सादृतिस्तद्वत्तु येमिनो मयः ॥ तेन देहस्य एतत्त्वाद्दुःखं जाति कुरादिवे ॥ ६८ ॥ दुःखं मनो मयस्ये वसु
 खं तस्येति च ह्यते ॥ वीणा स्वरस्य अवगादकस्माद्गुणितस्य हि ॥ ६९ ॥ विना दुःखपरामर्शं सुखस्य
 प्रतिभासतः ॥ आवरूपस्वसिद्धिः स्यात्प्रतियोग्यनिरूपणात् ॥ ७० ॥ न चानंदः क्रियारूपो न दिधात्व
 र्थरूपतः ॥ क्रियार्थवचनादीनां पंचानां मध्यमाततः ॥ ७१ ॥ गुणोद्दिष्टोत्थस्तस्यास्य स्यान्मनो मयते
 ति चेत् ॥ मनो मया तस्यातिव्यमित्यर्थः ॥ तत्क्रियावतिरिति स्यान्नंदस्यात्र विवक्षणात् ॥ ७२ ॥ स च स
 त्वगुणस्यायं परिणाम इतीरितः ॥ सांख्यो रात्मगुणोऽयं स्यादिति नैयायिके जगौ ॥ ७३ ॥ कृतिबाधा
 विमोपसौ कृत्या अस्मात्सकस्य हि ॥ नित्यानंदस्य लेखो यो विषयानंद इति ॥ ७४ ॥ उपजीवति नृता

②

स्वब्रह्मत्वं च निराकृतं ॥ समचयनया वल्ल्या मस्याभिर्नेह तन्यते ॥ कठवक्ष्युक्तपुंन्याया इत्येव ज्ञे
यमुच्यते ॥ न त्रेन्द्रियेभ्य इत्यादि कठवक्ष्युपपद्यते ॥ २० ॥ विषयानभिः लब्धप्राप्त्यनसां धेनु
यवहः ॥ विषयान्न कृते तेन्योप्यधोराणां मातरत्वं तः ॥ परत्वेव युक्तं स्यात्तथाप्यथास्ततः परा
अतिलब्धमाणा तावत्ता आंतरा इति तत्पराः ॥ २१ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा इत्यर्थः ॥ अन्यैस्त्वतिग्रहास्वार्थाः
पराः श्रेष्ठा इतीरितं ॥ न उक्तं ॥ अतिग्रहत्वादिषयाः पराः स्फुटं तद्विधानो द्रियतः कृतत्वात् ॥
गृह्णति मत्तं स्ववशं नयंतीत्येवं ग्रहाणां कृता च तेषां ॥ शब्दाद्यधीनास्ति ततो न वेयुरतिग्रहास्तेन त
एव मुख्या इति न्याय एतावत् ॥ मुख्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ आंतरास्यान्मनो हतिरस्ति लाघात्मिकत
तः ॥ हतिर्हतिमती बुद्धिरांतरा बुद्धिर्तो महान् ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भरूपोऽसावासा स्यादंतरः परः ॥ हति
स्वामित्वमेवोक्तं बुद्धेरित्यत्र नातिमे ॥ २३ ॥ हतिर्हकरणस्येव बुद्धेस्तस्वमितानयोः ॥ हतिर्हतिमती
श्रेवं बुद्धिः स्यादंतरा मती ॥ २४ ॥ अस्याः समष्टिर्बुद्ध्यासा महान्यर इतीरेतः ॥ महत्सदुपादानं
स्यात्सूलात्तानमांतरं ॥ २५ ॥ तेनः अर्थेभ्य इत्यर्थः ॥ न दृष्टिष्वान चैतन्यमज्ञानादंतरः युमाव ॥ पुरु

२४४ सर्वेषु भूतेषु गृह इत्यादिके क्रमैः ॥ सर्वोत्तरत्वाद्ब्रूयात् न स तेन मुखस्य हि ॥ २४३ ॥

पञ्चपरं किं विस्मया न्यतरः स्मृतः ॥ काष्ठा विभ्रांति नृस्तस्य नारतस्यस्य कान्तिता ॥ गेन व्यदेशः प
रम इति श्रुत्यर्थ इति ॥ २४२ ॥ नारतस्यस्येति अभ्यन्तरनारतस्यस्य विभ्रांति नृमि रित्यर्थः ॥ ज्ञेयः पु
रुष एव स्यात् ॥ इदानीं ध्यानतः ॥ वाक्य शेषोत्तर एवोक्तो योगस्तु ज्ञान सिद्धये ॥ २४१ ॥ योगेनेकाग्रया
बुद्ध्या सत्त्वया दृश्यते तः ॥ २४० ॥ ॥ स्मृत्मा धर्मविषयत्वेन स्मृत्स्मय न्यवगम्यता ॥ २३९ ॥
तस्मैव प्रतिपाद्यत्वे तदन्योक्तिर्विद्येति चेत् ॥ बहिर्मुखस्य चित्रस्य क्रमात्पुंसि प्रवेशने ॥ कुरुत्वात्
यिताश्रुत्या हान्दुःखादिपरंपरा ॥ २३८ ॥ एतन्मायेन नात्रापि ब्रह्मानं तोषयेत्तये ॥ आकाशादिकसु
क्लिं गुहानिहिततां हरेः ॥ २३७ ॥ उपपादयितुं कोशाः ॥ ज्ञेये तु ब्रह्मेनेतरतः ॥ गुहाहितत्वा ब्रह्मेव प्रत्य
गात्मेति बुध्यतां ॥ २३६ ॥ किं विद्वान्तिकं कारीय कोशास्तु प्रक्रियोच्यते ॥ स्वात्मनि प्रत्यगात्मे हरेदस्य
ईदं विना यथा ॥ २३५ ॥ एको ब्रह्मते सोऽयं पराच्य पितृधातुवेत् ॥ युष्मत्पुत्रक रूपेणाप्यस्तुपुत्रक
रूपतः ॥ २३४ ॥ ॥ स्वाविद्यया विनक्तत्वाद्देतस्मिन् नवत्ययं ॥ आत्मनोऽस्मिन्निगे नमयादिमयउर्ध
काः ॥ २३३ ॥ यथासं प्रत्ययग्राह्याः पञ्चकोशा नवत्यमी ॥ अमीषां प्रत्यगात्मानः ब्रह्मस्य स्थितामताः ॥ २३२ ॥

६४

प्रतिबिंबत्व इति ॥ प्रतिबिंबभावाद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पेवेत्यर्थः ॥ मणिभ्रमेण तद्दीप्तोधावतोम
णिबुद्धिवत् ॥ साक्षात्कारोर्थसिद्धः स्याद्ब्रह्मणस्तु दुपास्तितः ॥ २३१ ॥ आनंदमयो वास्तव्यर्थः ॥
इदमेवाति संधाया संकीर्त्यै विप्रलोकितं ॥ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुत्या ब्रह्मेव कान्तिता ॥ २३० ॥
अस्मिन्कोशे प्रधानस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकः ॥ लोकोक्तीति तदप्येव लोकोक्तीत्यर्थ इति ॥ २२९ ॥
इत्यस्यार्थ उक्त इत्यर्थः ॥ दृष्ट्यादिव्यवहार्यं श्रेष्ठं लोकीति वदेन्नरः ॥ नो चेन्नास्तीत्यतो जंतुव्य
वहारेण वासितः ॥ २२८ ॥ ॥ ब्रह्मणो व्यवहार्यस्या सत्त्वं वक्तुं विवेकतः ॥ अन्यस्तु व्यवहार्याणि मि
थ्यात्वं प्रतिपद्यते ॥ २२७ ॥ ब्रह्मणस्तदतीतस्य श्रुत्या सत्त्वं निश्चयात् ॥ सत्यत्वं मेव प्रत्येतियो स
त्वं ब्रह्मणो वदेत् ॥ २२६ ॥ स न स्यात्स्वयमेवायं कोशानां सत्त्वं त्रैलोक्यं ॥ ब्रह्मणश्चातिरिक्तस्यानेगी
कराणां तः स्वयं ॥ २२५ ॥ अन्यस्य ब्रह्मणः स्वयमनेगीकृतत्वाच्चेत्यर्थः ॥ एको शांती तमस्तीति वेदा
स्य तदेव हि ॥ ब्रह्मस्वरूपं ब्रह्मास्तीत्येतद्वदनतः स्ततः पुनरेव विवेकिनं ससं विद्यमानं विदुर्बुधाः ॥

नै. सं.

शयाः॥ शिष्यधीदोषतस्तस्मात्क्रियते प्रश्नसंचयः॥ आत्मविनैक्यविनाशः श्रवणेन विनिश्चयः॥
मननात्संशयश्चेदुपशान्तिरिति संशयः॥३॥ शिष्यते हृदयं पिच्छितं ते सर्वसंशयाः॥ इति श्रु-
त्याहिकथितं तयो जनं॥४॥ प्रश्नद्योत्युत शिष्यो यं किमर्थं पृथक् चनः॥ सो को ब्रह्मेति शिष्यानां
त्रयाणामर्थ इति तः॥५॥ उन चन लोकः काशनामित्यर्थः॥ कोप्यविद्यान्यरात्मानं प्रेत्याहं याति
वानवा॥ इत्येको विदुषित्वं न्य इति प्रश्नद्वयं स्मृतं॥६॥ असन्नेवेति सर्वत्रोदितं द्वयसमुत्थितं॥ अ-
स्य स काव विषयस्त्वाद्यः प्रश्न इति त्रयं॥७॥ नेत्राद्यस्यानरत्वेन ब्रह्मणस्पत्वं सिद्धये॥ सो कामयत इ-
त्युक्त्या सृष्टिं वदति सङ्कृतः॥८॥ इति श्रुत्येत्यर्थः॥ कामनाकारतो माया विक्रिया मेत्यतः परः॥ सो को
मयत इत्युक्तो जीववैषम्यमस्यतु॥९॥ कामितार्था विधातेन सत्यकामादिकं श्रुतेः॥ कामनासेव नि-
दिष्टा बहुस्यामिति वाक्यतः॥१०॥ बहुभूतिः कथं तस्याद्वयस्येत्यत उच्यते॥ प्रजायेय प्रकृषः स्या-
दाधिक्यं सर्वत्रोदितः॥११॥ ननु तत्तिरयुक्ता स्याद्ब्रह्मणोऽस्येति चेन्न तत्॥ ब्रह्मणोऽस्य तदेव दस्यास-
नवानामरूपयोः॥१२॥ अव्यक्तेनामरूपे प्राप्तायास्ये व्यक्तिमानुसुः॥ सद्रूपतामसं त्यज्य ब्रह्म-
१३ अथोक्तं रंगानां त्वं ततो विनाशमथा॥ शिष्यते नामरूपेन ब्रह्मणो जनिने ततः॥१४॥

६५

एतत्स्वयमप्युच्यते॥१३॥ सद्रूपत्वेन जायते तदेव दमितिसंश्रुतेः॥ तदेवं तत्त्वव्याकृतमासीदित्यादि श्रु-
तेरित्यर्थः॥ तथा च मायाया तस्य जगद्रूपेण जानतः॥ प्रजायेयेति युज्येत स तपोतप्यत प्रभुः॥१४॥
आलोचनं तपश्चक्रे स्वसमाणाथ गोचरे॥ नामरूपात्मकेष्वेव सत्त्वं रूपादिषु दृश्यते॥१५॥ आत्मा
नामादिकान्यस्यानकारो हेतिसंश्रुतेः॥ ब्रह्मेति व्यवहारोऽपि विकल्पो न रश्मिं गवतः॥१६॥ शिष्य-
ज्ञानानुपाती स्याद्ब्रह्मसूत्रो विकल्पकः॥ इति सूत्रमसद्वेति श्रुतिरप्यनुगृह्यते॥१७॥ तस्मादनामरू-
पे तत्रेत्यसद्वादिने प्रति॥ अनुमाने रिहेदानो स कावोऽस्य प्रसाध्यते॥१८॥ श्रुतेः॥ नामरूपात्म-
केष्वित्यादिना॥ आकाशो हेति॥ आकाशो ह वै नामेत्यादि श्रुतौ यदं तरेति तदन्यत्वं क्लेशित्यर्थः॥
सद्रूपः परमात्मायं कामित्वात्त्वगकामिवत्॥ आलोचकत्वात्स्वष्ट्वान्मंत्रिवत्कृत्तका रवत्॥१९॥
यत्तु नामादिके सर्वे तदेव ब्रह्मणो मतं॥ कल्पितत्वादाधेष्टाने सद्रूपेनामरूपयोः॥२०॥ प्रवेष्टुं वा
असद्रूपं गृहादौ देवदत्तवत्॥ द्रष्टादिकत्वात्तु बुद्धादुपलंभः प्रवेष्टुं न॥२१॥ यथा कश्चिद्गृहं कृत्वा
१४ प्रतिज्ञानं गुहास्थत्वं कोशकारोपपायवत्॥ ब्रह्मपुच्छमिति श्रुत्या पुनः स्पष्टयितुं च तत्॥ अति सिद्धमेव
शायं सृष्टिर्यद्वदन्त्यते॥२२॥

५-स इति। स एष इह प्रविष्ट आनखायेनो यथा ह्युरा सुरधानेव हितः स्याद्विधं श्रोतुं विधे नरकुलाय इति
वाक्येनेत्यर्थः ॥५५॥

प्रविश्यान्नोतरस्तिष्ठतः ॥ एवं ब्रह्मजगत्सङ्घातस्य चो नः प्रविष्ट वत् ॥ बुद्धौ हृदय संस्था मां हृदये
त्रादिरूपतः ॥ नाम ते सोयमेतस्य प्रवेश उपचर्यते ॥ ५२ ॥ घटादिदृष्टौ नात्यासा तथा बुद्धौ न हीति
चेत् ॥ बुद्धि हृदय संस्थे व विषये विकसत्यतः ॥ ५३ ॥ तद्विका सारव्यवृत्तिः सा जलकाया विकासवत् ॥
बुद्धौ विषय युक्तायामक्षयार्थे रूपात् ॥ ५४ ॥ आत्मा इष्टादिरूपेण विभ्रातीत्यवगम्यते ॥ स एष
इति वाक्येन प्रवेशोऽयं समीरतः ॥ ५५ ॥ तदर्थबोधकाः श्लोका वाक्या वा त्रिकसारगाः ॥ तच्छब्देन प
रामृष्टः साक्ष्यव्याहृत नासकः ॥ ५६ ॥ एतच्छब्देन कार्यस्थः प्रत्यक्ष उपदिश्यते ॥ इहेत्यनेन स्त
त्रादिस्था एव येन विग्रहाः ॥ ५७ ॥ उच्यते ते बुजो बोयं विस्पष्टमुपलभ्यते ॥ प्रविष्ट इति वाक् न वि
दा नासतमो चित्ता ॥ ५८ ॥ जीवत्वेनोपलब्धयाम्बितः सेवानिधीयते ॥ चित्ता नाम प्रवेशात्कृप
प्रत्यक्षो हेतुतो न वेत् ॥ ५९ ॥ तत्कार्यं अनुष्ठेत्तस्मिन्नुपाधि स्थित्यवेशने ॥ जपाकुसुमपरिकेत्
स्फटिके कल्पते यथा ॥ ६० ॥ चित्ता नाम प्रवेशोऽयं विन्यध्यारोप्यते तथा ॥ स्तत्रादिस्था एव येन जगुस्त
स्वात्ममायया ॥ ६१ ॥ स्वात्मा ते कश्चभावेन स एव भावितात्परः ॥ आनखायेन इत्युक्त्या मर्यादास्य

युष्माकावेनास्मितास्ते अहं बुद्धि नावतः ॥ अन्नप्राणदयः पंच तदेवं ददाते स्म ताः ॥ ६२ ॥ आत्मन इ
ति अस्मत्पंचक रूपेण विभागसनीत्यर्थः ॥ आध्यात्मिकान्मयद्राव्यान्प्रकृत्यर्थे हेतुबुद्धौ ॥ अन्नादिवा
त्सङ्गतेषु प्राणव्यतिरेकतः ॥ ६३ ॥ कार्यं चैति धिये केके विलाप्यान्नादिमात्रतः ॥ विज्ञाया नम
यादी स्तान्न च प्राणरूपतः ॥ ६४ ॥ प्राणमनस्त्वेन मनो विज्ञा नासतया तथा ॥ मूलकारणरूपेण
विज्ञानं च निरूपयेत् ॥ ६५ ॥ हेतुव्यतिरेकेण कार्यं चैति धिया विलाप्ये तस्यैवार्थोऽन्नादिमात्रत
स्ता विज्ञायेति ॥ ६६ ॥ इत्येवमुपसंहृत्य हेतुमात्रतया बुधः ॥ कार्यात्सतो ततोऽज्ञात ब्रह्मरूपेण सं
स्थितः ॥ ६७ ॥ विलाप्य कारणमत्वं महावाक्यजबोतः ॥ कार्यादिभूत्यं ब्रह्मेव स्वस्वरूपतया कृते ॥
६८ ॥ प्राणमनश्च विज्ञानं कोशत्रयमुदीरितं ॥ सूत्रात्मरूपं मन्त्रं तु विराड्कोशा इति स्मृतः ॥ ६९ ॥ आन
दो हेतुकोशः स्यादिति प्रकृति संग्रहः ॥ यथानंदः स्वरूपं स्यादन्नादीनां तथैव च ॥ ७० ॥ चतुर्णामप्यथा
र्थानां माने दमय उच्यते ॥ जीवन्निवृत्त्यंत लोका वस्तुतः सत्त्वशून्यत इति ॥ ७१ ॥ ब्रह्मोपदेश रूपेण
ध्वंशेन तत्पुरोदितं ॥ मनने प्रक्रियारते प्रज्ञा बुद्धौ वयत्यथा ॥ ७२ ॥ उपदेशानुतत्राथैव स्यादुच्यते तिस्रं

५५५ १-व हि मुखा नो मनने स्यादुक्त्या लोचना सप्त ॥ ५६ ॥

सौवंनोपलभ्योऽनुपाधिकः ॥ जडदेहाद्युपाधौ तु विस्मयमुपलभ्यते ॥ दर्पणजिह्वा इष्टिः
 परादृत्य स्वमाननं ॥ ४४ ॥ व्याप्यव्यापिभिरुत्वेन व्यस्यस्तंदरिच्ये नृखं ॥ देहाद्युपलभ्यते वेधीरा
 स्मानं व्याप्यवन्त्यसौ ॥ ४५ ॥ अविक्रियं विक्रियाभिर्युक्त इत्येव सा संयता ॥ एकोप्यनेकधा भोतिता
 रणिः पात्रे दत्तः ॥ ४६ ॥ एवं नानादेहेदाकात्यात्मैकोप्यनेकधा ॥ इष्टुश्रोत्रादिरूपाया यश्च
 हृदिवर्जितः ॥ ४७ ॥ तत्कारणोपाधौ सेश्वरसंशको ॥ जिघ्राणीममहंगंधमिति यो वेत्यवि
 क्रियः ॥ ४८ ॥ स सर्वसाक्षी सर्वव्याप्यमुपलभ्यते महीति ॥ अत्राप्यात्रोत्थापितो क्रानो दिवि नानुर्यधेय
 ने ॥ ४९ ॥ सर्वसाक्षी तथा धात्वात्कर्तृभोक्ता दित्तत्वात् ॥ अकाशात्मा यथा चंद्रः वा स्वाद्यादतथा विधातुः
 पालयत्यस्य विदासापिकारणोपाधितो जडात् ॥ जीवत्वात्तानि रेषे वं प्रत्यग्बोधोपयोगतः ॥ ५० ॥ ज
 लपात्रादसां प्रवेश इति कल्प्यते ॥ सुरपात्राख्यदृष्टांतादिशेषेण प्रवेशनी ॥ ५१ ॥ इन्द्रियेषु
 निविस्मयमुपलभ्यत्वमात्मनः ॥ यदग्निर्काष्ठदृष्टांतात्सामान्येन प्रवेशनं ॥ ५२ ॥ तदधिष्ठानं

५१

४-वेदा-

रूपेण कार्यव्यापित्वमुच्यते ॥ अधिष्ठानादप्यत्रावमेतरेण न कुत्रचित् ॥ व्याप्यव्यापकयोः कस्मा
 स्वरूपव्यापि रीष्यते ॥ अत्यंतनिब्रूयाव्यापिनं हि दृष्ट्वा गवां च योः ॥ नाप्यसं तमलिने स्प व्याप्यव्या
 पकवर्जनात् ॥ अधिष्ठानादपि तयोरेव व्यापिर्बलादियं ॥ ५३ ॥ व्यापित्वमुपलभ्यत्वमिति द्वेधा
 प्रवेशनं ॥ सिद्धं प्रविष्टो देहो प्राप्ता विराचस्महेधुना ॥ ५४ ॥ संसारित्वात्प्रविष्टानां परस्परतदने
 दतः ॥ संसारित्वे प्रसक्तत्वे न कृधाद्यत्ययः कृतः ॥ ५५ ॥ उपाधिजनितो यो यं विदासासोऽवला
 सते ॥ ५६ ॥ उः स्वाद्यन्तु न वस्तुत्वावकाशो न विष्यति ॥ ५७ ॥ उः स्वाद्यदि न वेदात्मा कस्मात् ॥ ५८ ॥ खिनो न
 वेद ॥ ५९ ॥ खिनः साक्षिता नैव साक्षी एतः खिता तथा ॥ ६० ॥ न तैस्या द्विक्रिया ॥ ६१ ॥ उः स्वाद्यदि नाकाविकारि
 णः ॥ ६२ ॥ धाविक्रिया सह स्वाणा साध्यतो ह मविक्रियः ॥ ६३ ॥ शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वे नातिमानिनी ॥
 विदासासयुतां बुद्धिं विशिंक्षति सुखादयः ॥ ६४ ॥ उदासीनो यथापश्येदुडि नैकल होयते ॥ सुख
 दुःखादिमदुद्धिं साक्षी तद्वदसंगतः ॥ ६५ ॥ एवं सति पराये वदुःखं प्रत्यक्षं सिध्यते ॥ प्रतीत्यात्मनि
 वेदोयमसाक्षी निषेधाति ॥ ६६ ॥ नास्मिन्नायमहं दुःखं पादं गुणग्रह इत्यपि ॥ देहावयवगदृष्टं दुःख
 ॥ ६७ ॥ विज्ञातात्मा रे केन विज्ञानीयादिति श्रुतिः ॥ विदित्वा विदित्वा च तदन्यदेवेति श्रुतिः ॥ अहं उः स्वादि विज्ञा
 नमात्मनो यद्वैकर्मिकं ॥ आत्मनो रीष्यते त्राने विदित्वा पचयते ॥ ६८ ॥

मात्मनितकथं ॥ १५ ॥ प्रतीतिचेद्भवेद्दुःखं व्याप्नुयाद्बोधवदपुः ॥ विद्वद्दृष्टस्वरूपत्वात्प्रतिकूलं
 च नो भवेत् ॥ १६ ॥ आत्मनस्त्वेव नो गाय सर्वं प्रियमिति श्रुतेः ॥ सुखमात्मैकविषयमिति चेन्न
 युज्यते ॥ १७ ॥ यत्र वा अन्यकृतिः स्यात्तन्न नो न्यत्प्रसिद्धमिति ॥ इति श्रुतात्मविषयश्रुतेर्देतं सु
 खादिद्वैतं ॥ १८ ॥ यत्र वा न्यदिवस्यादिस्यादिकृत्युक्तमित्यर्थः ॥ यत्र त्वात्मेव सर्वस्यात्र त्रैवेदेन पश्य
 ति ॥ १९ ॥ इति बुद्ध्यात्मनि देतं सुखं उः स्वादिवारितं ॥ २० ॥ नूनं न रोचते पापान्यथा त्वित्यनुभूयते ॥
 २० ॥ प्रत्यक्प्रवणया दृष्ट्या संसारः क्रोपिनात्मनि ॥ अदुःखित्वे परस्वेष्टे तदन्यस्याप्यभाव
 तः ॥ कस्य दुःखनिवृत्त्यर्थमारुह्योपनिषत्तया ॥ २१ ॥ प्रत्यगज्ञानहेतुत्वं दुःखित्वादिन्मोक्षयः
 ॥ तच्च समात्र सिद्ध्यर्थमारुह्योपनिषन्मया ॥ २२ ॥ इति वार्तिकमारुह्यः श्लोकाः संगृह्यदर्शि
 नाः ॥ अस्य देहप्रवेशाय प्राणोपाधिस्तु साधनं ॥ २३ ॥ आत्मा वायुमिवात्मानं कृत्वा न्येतत्तमाविश
 त् ॥ इति मे नोपनिषदि प्राणावापोऽन्तर्ध्याश्रितेः ॥ २४ ॥ स वायुमिवात्मानं कृत्वा न्येतत्तमाविशति

६८

५५४

प्रवेशने ॥ उक्तास्यैव न चैतन्यं न स्वात्मा बधिरलस्यते ॥ सामान्येन विशेषाच्च विदेहं व्याप्य वर्तते ॥ २५ ॥
 इह तां न्यादयं हति द्विविधा न्योमिहोच्यते ॥ दारु कृत्स्नमभियाप्य यथाग्निदहति तिष्ठतः ॥ २६ ॥ स व्या
 प्य तद्दहति तं देहमात्मा व्यवस्थितः ॥ तस्मात् स व्याप्य यथा सुरपात्रे ह्युरस्तथा ॥ २७ ॥ आत्रादिनाडीम
 धास्तु नुमु व्याप्य संस्थितः ॥ २८ ॥ रपात्रे स्थाने दहति तिष्ठते यथा सुराः ॥ २९ ॥ चैतन्यानि विविच्यते
 तथा नाडी विदेहतः ॥ प्राकृतिश्च जीवो स्वप्नजाग्रदस्थयोः ॥ ३० ॥ सामान्यवृत्तिमेवैकं सुषुप्तौ प्रति
 पद्यते ॥ सामान्यवृत्तियो सात्र जीवनायोपयुज्यते ॥ ३१ ॥ विशेषवृत्तयो देहेशब्दाद्या लोचनोद्य
 ताः ॥ अप्रविष्टस्वजावो यं दिग्देशाद्यनतिष्ठते ॥ ३२ ॥ कल्पितोऽस्य प्रवेशः स्यात्कलपात्रा कविंबव
 त् ॥ ननु विदेहयो यो गोविनागश्च न हति चेत् ॥ ३३ ॥ विनागाद्यं शबैषम्येऽप्यस्ति साध्यं विवक्षितं ॥ ३४ ॥
 पाधा उपलभ्यते मन्मथात्वेन नो सने ॥ ३५ ॥ ब्रह्मभूतमित्येतद्दृष्ट्वा दार्ष्टान्त्योऽस्मिन् ॥ तेनोधि
 करे विविमशक्यं दृष्टुं भजसा ॥ ३६ ॥ तथापि जलमध्ये तद्विवे संस्य गवेत्यते ॥ स्वयं प्रकाश आ

वागद्यामुखरंश्चादिगोलकस्थानसंस्थिताः ॥८॥ प्राणधारकतासंज्ञजीवत्वोपाधिकात्मनः ॥
 प्रवेशोऽनेनजीवेनेत्यादिश्रुत्या समुद्भूतः ॥८॥ सर्वप्रवेशवाक्यानां यथा लोचनतस्ततः ॥ जीव
 त्वेनप्रवेशः स्यात्परात्मन इति स्थितं ॥८॥ अनुप्रविश्य तत्संज्ञं देहजातं परेश्वरः ॥ जोक्त जीव
 स्वरूपेण नंतरं नो गृह्यते ॥८॥ अनृत्यरिणतस्तत्र स चेत्येति शङ्कतः ॥ प्रत्यक्षं चेत्यरो
 हंतं सर्वमेवोपपद्यते ॥८॥ चकार द्वय तस्मिन्न तदभावात्समुद्भूतो ॥ अनृत्यरिणतं ब्रह्म तच्च
 तुष्टय रूपतः ॥८॥ पृथुबुद्धो दराकारः स्थूलः कार्यक्षमो घटः ॥ पुरोवर्तीति निश्चयं वक्तुं शक्य
 तया न वेत् ॥८॥ निरुक्तं निरुक्तं तु न हिलक्षणमुच्यते ॥ केतकी चंपकादीनां गंधनेदं न कुश्च
 न ॥८॥ तस्मात्माधुर्यं न देवानिः शेषं वदितुं शमः ॥ किंतु सामान्य रूपेण चकारावपि पूर्ववत् ॥
 आधारे गुडपुष्पादिस्तेषां निलयनं स्मृतं ॥ तेषां माधुर्यं गंधादीनामित्यर्थः ॥ अथानिलने ॥ ८५
 गंधरसाद्याधेयमुच्यते ॥ विज्ञानं चेतनं प्रोक्तमविज्ञानं सचेतनं ॥ ८६ ॥ व्यावहारिकमेवात्र स
 ॥ अन्यथा नावयवात्र परिणामो विवक्षितः ॥ न धर्मिसमसत्ताकः स च तस्य निवारणम् ॥ ८७ ॥ हि वेदंतवद
 स्तु विवर्तवाद इति ॥ ८८

५ ॥ अहंकारः सर्वहेतुत्वे वैषम्यमिति चेन्न तद्वत् ॥ तत्र कर्मसु सादृश्यात्सुखदुःखादिभूतः ॥ न च स्वतंत्रतां कर्माणि स्वकार
 णात् ॥ स्यात्तद्वत्सुखदुःखीनामवस्था निवारणम् ॥ कर्मधर्मसु सुखे स्यान्मायिकास्तान्नादयः ॥ वैषम्यजनकत्वेपि कर्मणो
 वस्तुशक्तिः ॥ न च वस्तुपकस्य स्यादेवमपदमात्मनः ॥ किंचेश्वरस्यैवैषम्यं दृष्टि वस्तु सर्वसाम्यतः ॥ सस्यानिवृद्धिहेतुत्वं
 दृष्टव्यं ॥ त्वमन्यत्रुच्यते ॥ ८९ ॥ अनृतं मृगरक्षादिप्रातिभासिकमुच्यते ॥ ब्रह्मसत्यपदेनोक्तमनृतोप
 पत्तयपि च ॥ ९० ॥ अतरेयमभिप्रायो ब्रह्मसङ्गमुच्यते ॥ योग्यात्मनो न्यथा ज्ञात्वा जीरादिकव
 दित्ययं ॥ ९१ ॥ अस्मिन्नासंभवांशो नानिरस्तोक्तो नुमानतः ॥ युक्त्येता सत्यमस्या हसतामनु
 वादपि ॥ ९२ ॥ यदिदं किंच तत्सत्यं ब्रह्मेत्याचक्षते बुधाः ॥ अतो नुभवसिद्धस्य तस्या सत्येन यु
 ज्यते ॥ ९३ ॥ तस्मात्तदस्यैवैषम्यं सर्वं कर्तुं विद्यते ॥ अथोक्तं ब्रह्मसत्यस्याधोमेव उच्यते ॥
 ॥ ९४ ॥ इदं धियेदं शब्देन गम्यं संप्रतिपक्षं गतं ॥ अस्त्याक्तं देहभूद्विनामरूपविवर्जितं ॥
 ॥ ९५ ॥ नामरूपात्मकं सर्वं मनुष्यात्मत्वात्त्वतो ह्यसत् ॥ यत्सदेव पुरं ब्रह्मततो वै सद जायत ॥ ९६ ॥
 न तयोर्लक्षणं परं ब्रह्म स्वयं कर्तारिव ना ॥ आत्मानं सच्चिदानंदं कृतवज्रगदाकृति ॥ ९७ ॥ उपादा
 ने निमित्तं वा ब्रह्मात्यत्र हि किंच न ॥ ब्रह्मेवोच्यते नृपं स्यात्तस्मात्सु कृतमुच्यते ॥ ९८ ॥ सुशब्दः स्व
 यमर्थः स्यात्कर्तृस्यात्कृतं शब्देन ॥ स्वयं कर्तृपरं ब्रह्मेत्येवं विद्वद्भिर्न च्यते ॥ ९९ ॥ स्वयं कर्तृप्रसि
 द्धः ॥ कर्मणो वा सनातो च वैषम्यं जनकत्वतः ॥ न कर्मोत्तरहेतुत्वं कर्मणामिति चेन्न तद्वत् ॥ स्वपलस्य प्र
 दानाय जीवं व्यापारय तथा ॥ अथ किं तदं कर्म जनयेत्यलं दोष्यमिति ॥ तस्मात्तानां तु साक्षात् कर्महेतुत्वं मुच्यते ॥

दिश्वत्सलोत्तिलवसाधिका ॥ यदेतत्सु कृते असरसो वै स इतीर्यते ॥ १०४ ॥ वाक्यजन्यमनो ह
 त्यास्वाद्यत्वाद्भसतोच्यते ॥ अहजिज्ञासुभिः प्रीत्यायापतासा सुखिविना ॥ १०५ ॥ नेत्यतो रसत्राके
 न सुखरूपत्वमुच्यते ॥ धन्यो ह्यस्मीत्यानं दीप्ता ज्ञात्वात्कृत्यरसं न वेत् ॥ १०६ ॥ विद्वत्सो नोष हेतुः स्या
 दात्मलाभो न च तरः ॥ तदेवा नंदरूपत्वादपि सत्त्वं परात्मनः ॥ १०७ ॥ विद्वत्सिद्धिरुक्ता स्याद्
 स हीति हि राष्ट्रतः आकाश एष आनंदः परमात्मानवेद्यदि ॥ १०८ ॥ अन्या ज्ञेयं न वा गाद्यैर्देहात्मैः
 कोहिमानवैः ॥ अस्यादिज क्रियाकर्तृ स्यादात्मा कृतिरासनात् ॥ १०९ ॥ एष हि इष्टाश्रोतेषा दिष्क
 ल्युक्त्वादित्यर्थः ॥ आत्मा प्राणेन कः कुर्याद्बुद्ध्या स कर्म न वेदये ॥ ११० ॥ आत्माश्वास क्रियाकर्ता प्राण
 स्तत्करणं न वेत् ॥ यः प्राणेन प्राणिनी त्रिहृद्दोराण्य कर्तुः ॥ १११ ॥ अस्यादिचेष्टा कर्तृत्वं विज्ञानं
 मययोगिनः ॥ तदुपाधिविहीनस्या संगस्य तदभावतः ॥ ११२ ॥ सत्त्वं सत्त्वं पदं वा स्यादाकाश इति
 संश्रुतं ॥ निडुष्ट हृदया कोशे साक्षी प्रत्यक्ष चेदिति ॥ ११३ ॥ आनंदात्मैष एवा न्या न्यरितोषयति स्व

७७

श्रुतेरित्यर्थः ॥ लिंगदेहस्समस्तोऽस्य स्तूलदेहे प्रवेशने ॥ उपाधिः स्यात्तथाप्यस्य प्राधान्यादे
 वमीरितं ॥ पादाग्रयोः पवित्रा धर्मा रूढो परि संस्थयोः ॥ कुर्वोः कुक्षो बुरो मूर्ध्नि लिंगदे
 हः प्रतिष्ठितः ॥ १०५ ॥ श्रुतोतं प्रपदाभ्यामित्यादिना कथितं त्वतः ॥ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्म
 मं पुरुषमित्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ सुषुम्नायात्मकं द्वारं जित्वा मूर्ध्न्यवस्थितं ॥ अंतर्विवेश
 तेनासौ द्वारेणेत्यपि संश्रुतः ॥ १०७ ॥ स एतमेव सीमानं विदारेत्येतरेयके ॥ विरोधो वाक्ययो
 स्तत्र संज्ञाप्रदिति चेन्न तत् ॥ १०८ ॥ संकते पादाग्रयो रित्यादिना ॥ तयोर्विषयजेदेन व्यवस्थास
 मवस्थितेः ॥ अस्याजिज्ञासक्याया ह्यतिर्योचेन सो न वेत् ॥ १०९ ॥ तस्यास्समाधि संशयां सुषुम्ना
 यो हि संनवात् ॥ तदुपाधेरतस्तत्र प्रवेश उच्यते ॥ ११० ॥ इदमेवाजि संधाय कुरिकोपनिषद्य
 पि ॥ सुषुम्ना तु परेलीना विरजेत्यादिपद्यते ॥ १११ ॥ लोकि कथं वहा रस्य हेतोर्लिंगस्य तूच्यते ॥
 प्रपदाभ्यां प्रवेशोयमिति तत्र व्यवस्थितिः ॥ ११२ ॥ प्रपदाभ्यां प्रविष्टस्य लिंगस्यावयवाः स्मृताः ॥

ने. सं.

निःशेषेण नवाच्यस्याद्यतो वा वदति श्रुतेः ॥ ८ ॥ अस्य ज्ञेयं नुमानेन श्रुत्या वा गम्यतो दिना ॥ हस्त
प्रपंचे निःशेषं सिद्धमेतावतात्मनः ॥ ९ ॥ अज्ञानादन्यतासिद्धौ चतुर्थं स्याद्विशेषणं ॥ आध्यात्म
हितत्वेन ब्रह्मानिलयनं स्मृतं ॥ १० ॥ अथावशिष्टं सदेहं निराचलं गुरुतमं ॥ यदेव लोकि
कौमत्त एतस्मिन्प्रत्यगात्मनि ॥ ११ ॥ पश्य त्वत्पामपि निदांतदेव न वलीर्न वेत्ता ॥ उक्तं यथार्थं
कोत्रस्यादत्ता धर्मपरंपदे ॥ १२ ॥ जेदस्यावास्तवत्वाथ जेवेदत्यमपीति गी ॥ हि शब्दस्तु प्रसिद्ध
त्वाद्गी ब्राह्मेर्देददिति ॥ १३ ॥ एतौ स्मृत्युक्तमित्यादि श्रुतौ तत्प्रथितत्वं ॥ वेत्तियः कर्म
जार्थं सगुणं ब्रह्मवानर ॥ विद्यावत्त्वेन तस्या विमुक्तिः स्यादत उच्यते ॥ १४ ॥ तत्त्वेव जयमित्यादि कुत्र
दद्योद्यनाशक ॥ अमृतानस्य विदुषो ब्रह्म तत्त्वमजानतः ॥ १५ ॥ तदेव जयमित्यर्थो जेदददिति कार
णतः ॥ निर्विशेषकथं ज्ञेयमिति न दलिधीयते ॥ १६ ॥ वेद्यादि जितया देन मवेद्यादि जयादपि ॥ आ
विद्यकात्प्रथक कृत्या खिलादात्मानमुत्तमः ॥ १७ ॥ अहं ब्रह्मति जानीयात्तत्त्वमित्यादि वाक्यतः
ज्ञाने जडेषु वेद्यत्वे ज्ञानात्सर्वमवेद्यता ॥ १८ ॥ एवं वेद्येषु वेद्यत्वे सा भ्याममनसो जवेत्ता नात्मनो वे

७९

द्यतादि स्यात्कूटस्थाद्वयदृष्टितः ॥ तस्माद्ब्रह्माहमित्येव वेद्यादिक विवेकतः ॥ ज्ञानिनो मुक्तिरन्यस्य
भयं ब्रह्मेव सर्वदा ॥ १९ ॥ इत्येव ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ नाहं वेत्ता नापि वेद्यो न विद्या नावेत्ता वा नाप्यविद्यो
प्यविद्या ॥ मायाकायो शेषदृष्टपाथलिजो ब्रह्मेवाहं स विद्वानंदरूपः ॥ २० ॥ विद्या न्न रयुतस्यापि ब्रह्म
तत्त्वमजानतः ॥ न युमित्यत्र शीघ्रास्मादिति श्लोक उदीर्यते ॥ २१ ॥ एवं जन्म न्यनुष्ठाप्य यः प्रेक्षे ज्ञान
कर्मणि ॥ वायुदेव तयोत्पन्नः कोप्यन्तर्वापि नृपिणः ॥ २२ ॥ ज्ञाने रयुतस्यापि ब्रह्मतत्त्वमजानतः ॥
अयमित्यत्र शीघ्रास्मादिति श्लोक उदीर्यते ॥ २३ ॥ एवं जन्म न्यनुष्ठाप्य यः प्रेक्षे ज्ञान कर्मणि नृपिणः ॥
नयोत्पन्नः सोऽयं नयोपि नृपिणः ॥ २४ ॥ ब्रह्मणो नीतितो नित्यं बलत्वालस्य वर्जितः ॥ एवं स्यादिके
योज्यमपि श्वेदश्च ता कुजौ ॥ २५ ॥ स्वस्वव्यापारमेतस्माद्भयेन कुरुतः सदा ॥ मृत्युः क्षीणायुषा हन्तुं त
त्तत्तत्र प्रधावति ॥ २६ ॥ नासंगनिर्गुणस्यास्य जीहेतुत्वं तथापि वा ॥ अन्तर्यामि स्वरूपेण मायिनो स्य
त एव हि ॥ २७ ॥ नियम्य कार्यमापेक्ष्य नियंतैष तमोषधीः ॥ इति वार्तिकं कृत्याह यो वायुमिवैव

रतिः

५५ यथाधिकारैरेतन्नेषां लोपपत्तिः सा साकारोस्मिन्नुक्तिस्तु कर्मनेसं विषयानि तेषां लोपः किमु नो ये वा पितृजावे
 स्यवस्तुतः अथ लोपेत्यादि कुरु कस्य तेषां वाक्तादीनामिति यथः ननु तेषां तेषां मपि वस्तुन न कथ्यते अधि
 कारवता वास्तितत्वे धीरिति वक्ष्यते ॥ ५५ ॥

ति ॥ ५५ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इति कृतिः ॥ यदिति ॥ यो वा युष्मन्तरो यमयतीत्यादिका चेत्यर्थः
 रं वा देवपदेष्टुं तं अस्मिन् विधाने न वेत्तुं ॥ तच्छास्त्रज्ञानमात्रेण संभवेदिति मन्यतां ॥ प्रस्तुतप्र
 तिबंधे हि अस्मिन् साक्षात्कृतिर्नास्ति ॥ प्रातर्दिन नयादिस्थ कुप्येद्वा स्नायदि ॥ ५६ ॥ ॥ ५६ ॥ जानी
 हुमामित्ये पदेना एयस्याच्छास्त्रदृष्ट्या सुरनायकस्य ॥ अस्मात्सुस्मीति स्वरागच्छदृष्ट्या पत्रपत्रि
 दंप्राहयथा मुनी दादत्यादिना न्याय रत्ना वल्यामिति दिक् ॥ यदुक्तं तो मुने सर्वो कामानित्यादिदृष्ट
 तो ॥ यदप्यानंदरूपत्वं रसो वे स इती रितं ॥ निनेतुं तदयं सैषानंदस्येति विचार्यते ॥ अत्यन्तरप्रसि
 द्धत्वं तच्छेदेन प्रक्यते ॥ ५७ ॥ सयइत्यादिना तस्य विचारो हि प्रपंचितः ॥ एतच्छेदेन चात्रैव स्यमा
 एतमुच्यते ॥ ५८ ॥ सयइति ॥ सयोमनुष्याणां राक्षः समृद्ध इत्यादिनेत्यर्थः ॥ इहेन्द्रियादिपदुता
 यस्यासौ राक्ष उच्यते ॥ विद्यादिगुणसंपन्नः समृद्धस्तु तौ मतः ॥ ५९ ॥ लौकिकानंदवद्वाच्यं विषये
 न्द्रिययोगजः ॥ स्वात्मा विको वत्यत्रेये मीमासा सं प्रवर्तते ॥ ६० ॥ तत्र स्वात्मा विकानंदं निश्चेतुं द्वार

५६

७२

५६

ये ॥ अत्राष्टविषये लक्ष्णे न त्र्यस्य परित्यजतां मनो न्या विषये छातः पूर्वमन्तर्मुखं सुखं ॥ प्र
 त्यश्च स्वादये लोपे विषयानंद उच्यते ॥ ५५ ॥ मनो तन्मुखं सत्त्वादयेदित्यन्यथा हि विवेकप्र
 सिद्धार्थस्मृत्तस्माद्विज्ञानात्तिराश्रयतं ॥ विषयानंदहेतुत्वाच्चेष्टा हेतुत्वतोपि वा ॥ ५६ ॥ ॥ ब्रह्म
 वक्तव्यसद्वा वादविद्वेषयस्य तु ॥ विद्वद्विषयसंदेहो यदाहीति विचार्यते ॥ ५७ ॥ इत्यादि
 वाक्येनेत्यर्थः ॥ अन्यं द्वैतरहितं यथा नवति तत्तथा एष जिज्ञासुरेतस्मिं स्वात्मधीस्तिरतां
 यदा ॥ ५८ ॥ लभते च तदा विज्ञानं नयं मोक्षमश्नुते ॥ स्वात्मबुद्धिस्तिरत्वं यत्तिष्ठ पदकीर्तितं ॥
 ५९ ॥ एवम्यादविलंबार्थस्तदैवम्या मुयादिति ॥ विद्वत्प्रसिद्धिर्लुकाथे हि राक्षेन प्रदर्शितः ॥ अद्य
 रणद्येष्टुर्तिस्त्परं अस्मिन् विषये ते ॥ चतुरादीन्द्रियागम्यमदृश्यं परिकीर्तितं ॥ अनास्यं लिङ्गर
 हितमगम्यमनुमानतः ॥ जीवसंबन्धिलिङ्गं हि शरीरत्रयमुच्यते ॥ ६० ॥ न किं विद्विद्यते लिङ्गमद
 यत्र ससाधकं ॥ निर्विकल्पमनत्वं हेतुदृष्टेन वजितं ॥ ६१ ॥ अतिप्रमाणायति निर्विकल्पमिति

लं नवेनो आरोहणादावश्वादे रक्षमर्ल नवेदिति ॥ तद्धारयितु मत्रोक्तो बलि श्येति बली स्मृतः
 ॥ उक्ता नो कृत्स्न संपत्तिः नो ग्य संपत्ति उच्यते ॥ समुद्र वेष्टिता यातुः पूर्ण विज्ञेन सा खिल ॥
 विज्ञेन स्येति श्रुतोष धी तृतीया र्थे समीरिता ॥ पूरिता ज्ञेय जातेन तदेतदुपलक्षणं ॥ ३८ ॥ अन्वा
 धिपति रित्यादेः कृत्स्न स्यापर श्रुते ॥ अन्तरोक्तस्यान्येषामधिपति रित्यादेरुपलक्षणमित्य
 र्थः ॥ सार्वज्ञो मस्य कस्यापि स्यादिदं सकलं यदि ॥ तदा ये मानुषानंदो नेतरोदुःखयोगतः ॥
 न हि हि स्यावज्ञो मान्यस्तस्मिन् मानुष लभ्यते ॥ आनंदो नाम रेभिः स्यात्तस्मात् स्यात्तद्विरोधिना ॥
 अलक्ष्य विषये सा स्यात्सार्वज्ञो मस्य नास्ति सा ॥ समस्त विषया वाप्ते विरोधि विरहे सति ॥
 निर्विघ्ना विरेतस्य व्यज्यते पृथिवी पतेः ॥ यावद्वावत्समुत्कृष्ट मज्जि लाघनिवर्तनं ॥ ४२ ॥ ता
 वत्तावत्समुत्कृष्टः स्यादानंदो यथोदितः ॥ इदमेवाज्ञे सं धायैव नंदो धिक् ॥ ४३ ॥ आनंद
 उच्यते ते येन तमित्यादि वाक्यतः ॥ ये सन्निरातसंख्या कास्तस्मिन् नंदो न वेदयं ॥ ४४ ॥ नरगंधर्व

× को १

७३

संज्ञानामेक इत्यर्थ इति ॥ एतेषु सार्वभौमेषु यावती च निरिष्यते ॥ ४५ ॥ नरगंधर्वस्य वैकुण्ठस्य च नि
 रस्येव तावती ॥ एतेषु रातसंख्या के धित्यर्थः ॥ आनंदप्रतिधातस्य घसक्तस्याधिनाशने ॥ अस्ति
 साधनसंपत्तिस्तन्निश्चितप्रसादतः ॥ ४६ ॥ तेषां सुखविशेषस्य व्यक्ति स्तमुपपद्यते ॥ सातुंशक
 तया स्मान्नि सार्वज्ञो मसुखस्य हि ॥ ४७ ॥ न तत्र श्रोत्रियोक्तिः स्यान्नरगंधर्वसुखस्य तु ॥ अप्रसिद्धता
 यातस्य प्रसिद्धिर्मिह को नितुं ॥ ४८ ॥ श्रोत्रियोदाहृति र्हेया स च वेदाध्यासात् ॥ इहेति ॥ मनुष्य
 लोके दर्शयितुं ॥ सचेति ॥ श्रोत्रियो वेदशास्त्रपारंगत इत्यर्थः ॥ स च स वैकुण्ठे कृत्स्न तस्य वि
 धयस्य हि ॥ अनित्यत्वादि दोषांशं शास्त्रेणानुवचनं च ॥ निश्चिततत्र निष्क को न वत्येव तथा स
 ति ॥ नरगंधर्वलोकस्थ विषयव्रज जोगिनः ॥ ४९ ॥ यावत्सुखं स्यात्तावच्च श्रोत्रियस्याप्यकुमिनः ॥
 कामाहृतत्वेमेतस्य दोषदक्षिण या दृढं ॥ ५० ॥ तल्लोकात्सुखं स्पष्टं च मानं च संपत्तिः ॥ योप्य नृगं
 धर्वं स्मिन्नताद्यैश्च तो ह्योसारव्य हृष्टता ॥ न च काम हृतस्यास्ति श्रोत्रियस्येति चेन्न तदा हर्षस्य
 र्थः ॥ कालांतरं तु शास्त्रेण तदतिशयनं प्रति ॥ कामाहृतत्वं तल्लोकजोगेष्वायां समुद्रवे ॥ ५२

१ अथ सगंधवा सरो गण सेवित मेत रिह मिति श्रुत्य क त ह नो क वा सि न इत्यथ १

सलिकलेन मुख्या नंद ख हानतः ॥ विषया स्या त दि छाया निवृत्तौ या नु ग छति ॥ रा नि से व सुखे
मुख्ये त च्चा स्य स्य विज्ञे षतः ॥ ५४ ॥ सर्वत्रापि विरह लो त्थान् च स्मर्य ते बुधे ॥ यच्च काम सुख लो
के यच्च दिव्यं महत्सुखं ॥ रक्षा क्षय सुख स्येते ना ह नः ॥ ओ उ शं क ला विनि ॥ आ नंद स्त प्रि न् प न्
न गंध र्व स मो न वेत ॥ ओ त्रि य स्या प्य काम स्ये त्वे व म गे पि म न्य तां ॥ ५५ ॥ य पा ये पु स म स्ते कु र्ते
र प सु ख स्य च ॥ चित्त प्रसाद दृ ध्ये वा वि नी वा ति रा यो न वेत ॥ ५६ ॥ अ न रि ता र व्य लो क र्छा न गंध
वाः प्र की र्ति ताः ॥ त्रि दि वे दे व गंध वा स्स र्छा वे व स मु ङ्ग वाः ॥ ५७ ॥ वि र का ल स्छा यि लो क वि र लो
कः प्र की र्ति तः ॥ ये त मा लो क यं ती ति ते त थो क्ताः प्र की र्ति ताः ॥ ५८ ॥ पि र लो कौ ध वि नी वा स्या क वि दा
जा न सं ज्ञ कः ॥ दे व लो क वि रो षो यः त ज्ञा आ जा न जाः स्मृ ताः ॥ ५९ ॥ आ जा न दे व लो गा न्च सं प्राप्नु नो
ग मु च मं ॥ ये ह्ये वा वै दि कं क र्म प्रा मु चं ति च दे व ताः ॥ ६० ॥ ते क र्म दे वा दे वा स्त च य स्त्रिं रा द्ध वि नु
जः ॥ च स वो षे त थो रु द्रा ए का द्वा त थो प रे ॥ ६१ ॥ आ दि त्या वा द शो द्र व्य म जा प ति रि ति श्रु ताः
त्रै लो का दे ह च्चा त्र स्या दि रा द्दे व म जा प तिः ॥ ६२ ॥ ब्र ह्मा धि रा य ग र्जः स्या दे हि ना प्र थ म स स हि

लक्षणः ॥ आ ने दाः कथिता स्ते षो धार त्वे क थ मु च्य ते ॥ ६३ ॥ ब्र ह्मा नंद स्य ले श त्वा त्था वे दं प्र यु ज्य
ते ॥ गणि ता ने द ले श ये ते त्रा गणि त र्वे कः ॥ ६४ ॥ व्या ष्ण त्रि षू र्व का वा स्त स ह वै रा त्वे न हे वु ना ॥ ६५ ॥
मा च लो घ ता ने क हे म ले श य था त्था ॥ ६६ ॥ परि छि न्नो परि छि न्नो प र्य व स्य ति क र्म जः ॥ तार त म्य
न ग म्य त्वा स्य रि मा ण व दि त्या पि ॥ ६७ ॥ विषय र्छ गु णा ज्ञा ना त्र दा ने दो व दो श वे ॥ वा र्द्ध के वि ष या ने दा
ना स्ति नो क्त म श क्ति तः ॥ यू न ए वा त्र यो ग्य त्वा द्यु वा स्या दि ति की र्ति तः ॥ पंच विं श विं को यः स्या त्स
सु वे ति हि वा र्त्तिके ॥ ६८ ॥ यो व ने पि कु र्ते प त्वे क्थो धा दो दुः ख सं नु वा त् ॥ त द न वा य नि दि ष्टः श्रु तो
सा धु यु वे त्थ य ॥ ६९ ॥ चतुः षष्टि क ला वि द्यो स्वे क स्या अप्य सं नु वे ॥ उ र्वे स्या त्ति न्ने व त्थ य मा ध्या
य क र्त्तु र्ति तः ॥ वि द्या व तो पि का र्ये षु प्र वृ त्ते र्मा ध्य सं नु वे ॥ लो ज ने रु च्य जा वे वा व कि मां था दि
ना सु खे ॥ ७० ॥ ना स्ती ति त नि वृ त्थ य मा शि ष इ ति की र्ति तः ॥ न व त्या भु त मः शी घ्रं स र्व का र्य प्र वृ
त्ति मा न् ॥ ७१ ॥ य द्वा स वे षु नो ज्ये षु र्वा वि बा हू ल्य यो ग तः ॥ आ धि क्ये ना श्रि ता प्रो क्ता द्वा द्वा स्या पि
वे त सि ॥ ७२ ॥ द्वा जा वे ह पु र्वा दो जी तिः स्या त्ति न्ने व त्थ य ॥ दृ ष्टि इ ति धै र्ये ण यु क्त स्या पि व

१२५ क्रतो पुरुषादेन तु सुनरुच्यते ॥५१

रूपते ॥ लुप्तसौ पुरुषे कश्चिदानंदो विद्यते खलु ॥ स इत्यनेन तत्सत्त्वे प्रसिद्धिर्नोक्तिर्वीरिता ॥ आत्म
नस्त्विनिवाक्येन तत्प्रसिद्धिः प्रपञ्चिता ॥ आत्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ आत्मशेषनया
प्रातेर्विषयत्वे स्तिलस्य हि ॥ आत्मनः परमप्रातेर्गात्ररत्वात्सुखात्मना ॥ ५० ॥ उपपादितेति शेषः ॥
अनुभूतिप्रसिद्धावमयं वाक्येन दर्शितं ॥ भूयांसं सर्वदैवाहं मास्त्वसत्त्वं कदापि मे ॥ इत्यात्मानं
दरूपत्वं सर्वैरप्यनुभूयते ॥ प्राणान्तरगतानंदश्चकारेण समुच्चितः ॥ ५१ ॥ तेनाध्यासिद्ध आनं
दो यश्चादाधिभूतिः ॥ आनंदः समस्तोऽपि संगृहीतो न वेदितुः ॥ ५२ ॥ अस्माद्धो वादसुं लो
कमित्यादौ प्रायशः क्रतो ॥ अदः शब्दः परोक्षार्थः प्रत्यक्षार्थमिदं पदं ॥ अतो सा विनिर्दिष्टेन
परोक्षं सूर्यदेहगे ॥ सुखमुक्तं चकारेण देवांतरसुखग्रहः ॥ ५३ ॥ ततः समस्तोऽप्यानंदो गृही
तो नाधिदैविकः ॥ अध्यासमधिभूतं चाप्यधिदैवमुपाधिषु ॥ सर्वेषु यो यमानंदः समस्तो
प्येक उच्यते ॥ अन्यत्राप्युक्तं ॥ आनंदोऽस्मिन् युक्तिद्वारा स्ति मत्वेऽक्रत्या प्रयानुक्त आत्मान्यतो हि ॥

५१

७५

भूयांसं मे मास्त्वसत्त्वं कदापि आनंदत्वं सर्वसिद्धं प्रतीचः ॥ तस्याध्यासो यमित्येवमुक्तं तज्ज्ञाती
यानंदलाभाधिकश्च ॥ तेनाध्यासं चाधिभूतं च सर्वोऽप्यानंदः स्यात्संगृहीतो न वाक्ये ॥ असावि
ति श्रौतगिरा परोक्ष आनंद आदित्यनारीरसं स्तुः ॥ देवांतरानंदसमुच्चयार्थश्चकार उक्तो भवती
ति बोध्यं ॥ सर्वेषु चोपाधिषु यस्त्रिधा स्ति स्वरूपतः सोऽस्तिल एव ॥ सोऽत्रादिकं यत्सुखं कादि
विदुस्संस्तुते देवसुखमेव बोध्यं ॥ त्वेन हितस्यापहतिर्मताद्येतत्स्वोऽसौ तार्थस्य भवेद्वितीयः ॥ त
देव्यं संत्येनमुक्ता गिराः स्यात्तत्त्वं पदार्थाः स्फुटते हना त इत्यादि ॥ अखंडं कुर्यात्तानंदस्त्वेवोऽस्येति श्रुतौ
श्रुतः ॥ एतस्यैवेति वाक्येन तदीयो भेद इति ॥ ५४ ॥ उपजीवति भूतानि मात्रा मस्येति हि श्रुतिः ॥ ५५ ॥
रण्यगती घानंदा विदवो यत्सुखा बुधेः ॥ ५६ ॥ सकः परमानंदो बोधव्यो यं कुतुसुजि ॥ ५७ ॥ मां मां
निर्णयस्त्वेवं सिद्धोऽथ फलमुच्यते ॥ ५८ ॥ स एव विदित्युक्त्या नंदज्ञानस्य सं प्रति ॥ उक्त्या ॥ श्रुत्य
त्यर्थः ॥ सायावशा जगत्सृष्ट्या गुहायां कोशपंचके ॥ प्रविष्ट इव तत्रातो निरुपाधिकरूपतः ॥ ५९ ॥ सा

साकुरुता योग्यं सत्यं रजसावतिष्ठते ॥ अखण्डानंदरूपं च तदित्येवं विज्ञानतः ॥ ८५ ॥ परमानंद
 संप्राप्तौ क्रमो यमनिधीयते ॥ अतः अन्यतर इत्यर्थः ॥ आत्मादिदेहपर्यंतो हंप्रतीत्यवभासितः ॥
 नोका जवेज्जगद्भागो देहाद्बहिरिदधिया ॥ ८६ ॥ नास्मान्नो जगद्भागः पुत्रादिनोग्युच्यते ॥ तत्र
 सम्यक्वहारोस्ति तत्सुखे हं सुखीत्यतः ॥ ८७ ॥ इति बुद्धेरित्यर्थः ॥ तथापि तत्र नंदस्य स्वरूपस्य
 प्रतीतिः ॥ आत्मवर्गो एव वा त्रयमुख्यमिति हि श्रुतिः ॥ ग्राह्यमयमात्मानं बुद्धिस्तुरवगम्य
 तः ॥ अस्माद्धोत्रादिदेवध्यालोकात्मानात्सुतादिकात् ॥ ८८ ॥ त्रैत्यात्र निरपेक्षस्वप्नाद्यन्यत्र
 यंश्रुतं ॥ तद्वर्गं स्वीयता बुद्धित्यक्ता देहकनिष्ठता ॥ ८९ ॥ देहसंक्रमणं नाम तथा न्येषां च गम्य
 तः ॥ तद्वर्गं ॥ पुत्रादिसुखादावित्यर्थः ॥ संक्रम्य चानंदमयं क्रमात्पक्ता प्रियादिकं ॥ अत्र पुन
 मिति प्रोक्तं परं पश्यति ॥ ९० ॥ देहाद्युपाधियोगेन वेत्तुं परमात्मनः ॥ अखण्डानंदरूपेण
 वेद्यत्वं मुपपद्यते ॥ ९१ ॥ ननु संक्रमणं नाम दृढसंयुक्तता मता ॥ नास्मिन्नेवेदितुं स्वस्वनिष्प्र
 देशतयेति चेत् ॥ ९२ ॥ विद्याफलं त्रयमध्वंससंक्रमोत्रविकसितः ॥ न हि संक्रमणं मुख्यं ज्ञानसा

७६

संसाधिका सुखोत्कर्षस्तस्मिन् विप्रोतिमेत्यतः ॥ ९३ ॥ समस्तानंदसहावाञ्छोत्रियेष्टुक्तमिति
 तः ॥ एवोक्तं सर्वकार्यानि स्वस्वमत्रोपपादिता ॥ ९४ ॥ आमवातिं नकारोक्तं किं चिदत्र प्रदर्श्य
 तः ॥ श्रोत्रियाद्युजिनत्वे हे सर्वत्रैव समे अपि ॥ ९५ ॥ कामानुपहतत्वं स्पष्टं द्रोक्ता दो विवर्धते ॥
 तस्माद्यथोक्ता नंदस्य प्राप्ताये साधनं त्रयं ॥ ९६ ॥ श्रोत्रियाद्युजिनत्वे च तथा कामहतात्मना
 तुल्ये आब्रह्मणः एवेति चेत् हि स्तूत्रे स्पष्टं ॥ ९७ ॥ अक्रमहतनैवातः एवाभ्यासाधनमिति ॥ *पर
 क्रतत्वे स्यादिति चेत् ॥ इति तस्मात्परोदितं ॥ ९८ ॥ अपापो बुजिनो जेयो यथोक्तार्थं दित्य
 पि ॥ ९९ ॥ अत्राद्युजिनता नुक्तायाद्याश्रयत्रयोक्तिः ॥ प्रकटार्थं कृतस्वाकुरत्रसाधुपदादिति ॥
 १०० ॥ आद्यप्यो यमात्रोक्तं नेतराचर्यति चेत् ॥ यः श्रोत्रियस्य चैतत्कृतस्मादेव प्रकारतः ॥ १०१ ॥
 साधुना दोदितार्थस्य लाभः स्यादिति भाति मे ॥ तदेवं परमानंदद्वारभूत उदाहृतः ॥ १०२ ॥ सासा
 धिका सुखोत्कर्षश्रोत्रियाध्यक्षतः श्रुतः ॥ श्रुतिश्चेत्यर्थः ॥ अथ बोध्यः परानंदो महावाक्ये प्रद

*ते

रूपतः॥ अज्ञानादिचक्रातिज्ञानात्तस्या भिवत्तथा॥ वाप्यते शास्त्रज्ञाना जीवस्य ब्रह्मरूपता॥
 ग्रामस्य गमनद्वारा मार्गधीः प्राप्ति साधनं॥ यथैवं ब्रह्मविज्ञानं स्वाध्यासद्वारा तु भवेत्॥ ६॥ ब्रह्मा
 हि हेतु इत्येवं मुख्यादिसिद्ध्यतीति चेत्॥ सा कृते ग्रामस्येति॥ यथा तत्त्वमसीत्यत्रा जेदधीरूपदिश्य
 ते॥ ग्रामोऽसित्वमिति ज्ञानं नैवं तत्रोपदिश्यते॥ ७॥ मार्गस्थे वोपदिष्टत्वा न्मुख्यातत्वा भिरत्र तु॥ ज्ञा
 नादज्ञानहानेन प्राप्तिः स्यादोपचारिकी॥ नैवमुपदिश्यत इत्यन्वयः॥ विपश्चिद्व्यतिरेकेण य
 दीशो न्योन्नविद्यते॥ तदा स्यादुच्य प्राप्तिर्द्वितीया द्वैतयुक्तेः॥ अथ योन्यामिति क्रत्या जेदस्या
 वस्तुतोक्तिः॥ एकधैवेत्यनेदस्य विधाना न्निर्दिष्टातयोः॥ यथा चैक्यविज्ञानं चैद्विद्वत्प्रा
 दर्शनात्॥ तद्विद्वन्नातिमिदं स्यान्नैवं द्वैतं न गृह्यते॥ कदाचिदप्यतो द्वैतमन्नातमिति चेन्न तत्र
 सुषुप्तौ द्वैतधीर्नास्ति न चित्यादिकं वाक्यतः॥ ननु तद्वितीयमस्तीति वाक्यादित्यर्थः॥ तस्याभि
 ध्यात्वतो द्वैतं विज्ञां त्येव विज्ञेयं॥ इष्टासक्तमनस्कत्वात्तदन्वयसदपीतरः॥ १३॥ नपश्यति यथा

७

धन्वी तथा सुप्तावयं बुधाः॥ निराध्याससुखा सक्ते रपि सते नपश्यति॥ न च ज्ञावा स्य दार्थस्येत्येवं
 कृतं न शक्यते॥ अस्त्यध्यादर्शनेष्वस्य बाणदृष्टे धनुषातः॥ १५॥ सुप्तौ न किंचिद्विदे शीति प्रत्ययाद
 ग्रहस्त्वये॥ सत्यस्य वस्तु नस्तत्रा ज्ञावा दित्येव मन्यते॥ यथा वृत्तत्वात्तमसा नघटस्य सतोपिधीः॥
 तथा सुषुप्त्यवस्थाया माहृतत्वा न्न ज्ञासते॥ १७॥ विद्यमानमपि द्वैतमिति चेन्न दसगतं निमित्त
 निरपेक्षत्वात्सौ सुप्तस्याग्रहस्पृहि॥ १८॥ स्वाभाविकत्वा द्वैतस्याग्रहण नाहृतत्वात्॥ अग्रहणस्य विक्रा
 रत्वा द्वैतु जन्येतया न वेत्॥ १९॥ अस्वाभाविकता तेन गृह्यमाणस्य च॥ दृश्यत्वात्कल्पितत्वेन
 सुषुप्तावयं हानथा॥ २०॥ अस्याविक्रियते वस्या इयं स्वाभाविकं परं॥ अस्त्येति सौ सुप्ताग्रहस्येत्य
 धि स्वाप्नेरूपे यथा मिथ्या तथा सौ सुप्तमिष्यतां॥ अवस्थया परिच्छिन्ने सौ ल्यादिति न शक्यतां॥
 अन्या नपेक्षे सौ सुप्तमात्मरूपे न तत्समं॥ विनाशमेवेत्याद्ये न वाक्ये नास्मैवनेति चेत्॥ २२॥ वि
 शेषधी विनाशो यो विनाश कवनस्य हि॥ विनाशमेवापी तो भवतीति वचनस्येत्यर्थः॥ जीवेशयो

विनिर्नवे निभवे हेतु कार्ययोः । नृदेन दृष्टा जीवस्य जीविरी श्वरतो न वेत्ता । अन्यस्य हेतो जी
 स्य नृस्य हेतुत्वकारणात् । द्वितीयादेन यं पुसा नृवतीति हि संस्कृतं ॥ २५ ॥ अन्यत्वे विमहे
 रास्य धर्मो वेः सहकारिणः । अन्तर्वा रुय हेतुत्वं नेति चेन्न दसंगते ॥ २६ ॥ जीवत्वाद्याख्य हेतो च
 धर्मो जीववर्तिनः । सति जीवि नृवत्वेव तन्निवृत्तिर्न संभवेत् ॥ २७ ॥ निमित्त निरपेक्षत्वे सदा
 संसा जी नृवेत्ता । नियः स्वाभा विकल्पे च नावाः स्यादात्मना वातः ॥ २८ ॥ एकत्वे पक्षे तेषां दोषो
 नाह्य तमो नृवेत्ता । सदा संसारिता जातु न विमुक्ततामित्यपि ॥ २९ ॥ बंधहेतोः मुक्तिहेतोरा नर्थक्यं
 तथैव च । शगस्त्रस्य च विरुद्धत्वमित्येवां कोपि नेष्यते ॥ ३० ॥ जयस्या शानहेतुत्वात् तन्निवृत्तौ निव
 र्त्तने ॥ इति श्रीमत्सुरेशोक्तोक्तसंगृहीता विचारणाः ॥ ३१ ॥ जीवेच्छर निदा स्माक्षिर्न यावत्सो च वा
 रिता । यदुक्तं ब्रह्मणो वागाद्यगम्यत्वेन संक्रमः ॥ ३२ ॥ विद्यमानोपि नोक्तस्या दिति तत्सधुना कति ॥ ३३ ॥
 स्पष्टी कर्तुमिगम्यत्वेन इत्यादिके च ॥ ३४ ॥ मनश्चादानुसारेण तीन्द्रिये ये प्रवर्तते ॥ शब्देषु च
 १५ वाचो निधायकाः शब्दाद्युत्पन्नाः सविकल्पकैः । वस्तुत्वो विविक्त्ये विप्रयुक्तास्तद्विबुद्धये । अप्राप्या
 ननिधायैव निवर्तते यतो विवला ॥ ३५ ॥

१५ नमः एवमपि तिलाना तत्संक्रमणमिष्यते ॥ ३५ ॥
 धर्मदर्शनात् ॥ ३६ ॥ अस्माह्नोका न्यराहृत्युक्त्या वाह्य सुतादिषु ॥ ज्ञानोर्वेनाशः कथित इति चेद
 निधीयते ॥ ३७ ॥ कृत्या नमयसंक्रांते रक्त्या तत्तनयादिषु ॥ प्रत्यगात्मव विज्ञाने नृयो नृत्यतिरु
 न्यते ॥ ३८ ॥ आद्यको शात्मता ज्ञाने नृयो नृत्यतिरेव च ॥ स्यात्प्राणमयसंक्रांति होनात्प्राणमयात्म
 नः ॥ ३९ ॥ देहादावात्मना सा वेप्यहं धी गम्यताम्व ॥ ज्ञानैः प्रतीयमानत्वे मुपेत्यात्मपदं कृतौ ॥ ४० ॥
 अत्रो नमय मात्मानमित्यादौ संप्रयुज्यते ॥ पुच्छ ब्रह्मणि वागादेरगम्यत्वे मुपेत्य च ॥ ४१ ॥ तत्संक्रा
 पिस नृकृत्या नोक्त इत्य वगम्यता ॥ वेद्यमानोपीत्यर्थः । कृतः कश्चिद्विचारो न सुरेशो यैः संक्रांते ॥ योसा
 वेवं विदित्युक्तः परस्मात्किमसौ न वेत्ता ॥ हृद्यप्रसिद्धितो ज्ञानं निश्चितं फलवद्भवेत् ॥ ब्रह्म वेदेति वाक्ये
 न ब्रह्म जावच्छतत्त्वतः ॥ ४२ ॥ जीवो नृवत्त्वानेन ब्रह्मा प्रोक्षीति चेन्न तत् ॥ प्रणष्ट स्या प्रणष्टस्य
 नान्यना वो हियुज्यते ॥ ४३ ॥ घटे नष्टे तथा नष्टे पट जावो हि नेष्यते ॥ अनन्य श्वे रुवे द्विद्धा प्राप्त
 या रुवतीति किं ॥ जाठ प्राप्तं परब्रह्म नानात्मा प्रो ति येन तत् ॥ स्वस्व्या दशमो यद जीवो ब्रह्म स्व

अथ यो यत्र संसृजते ॥ स्वसत्तसिद्धये नाऽस्य नियोगादेरपेक्षं ॥ तत्सत्ताया नित्यसिद्धेर्नपि
 तद्देशनाय च ॥ ६३ ॥ धुलौ कश्चाग्निरित्येतदुभयोश्च असिद्धितः ॥ पदार्थयो रसो वावलो कश्चा
 दिवा क्यतः ॥ ६४ ॥ अग्निवार्य्या धुलौ कस्या सन्नप्यर्थो विना व्यते ॥ ब्रह्मणे लो कवचापि वक्रिवचा
 प्रसिद्धितः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मज्ञाने विधानं स्या दुर्लभं चाप्यसंगतं ॥ यद्यप्यलो किं नो व्यर्थः कर्तुं शक्ये तमा
 नवे ॥ ६६ ॥ नियोगो भावना चापि पदार्थान्वयरूपतः ॥ संसृष्टरूपोऽथाप्येतद्ब्रह्मा वाक्यार्थलक्षणं
 ॥ ६७ ॥ अखंडं देकरं संतस्मान्नाने दुर्लभो विधिः ॥ नियोगस्यानुपगमे वेदोत्तमानतेति चेत् ॥ ६८ ॥
 आत्मस्था ज्ञानतत्कार्यं हं रथी कारणतः ॥ वेदोत्तानां प्रमाणत्वा न्नियोगोऽपगमे न किं ॥ ६९ ॥ संस
 र्गक्षेपकत्वेन तत्प्रमाणत्वेन व्यप्यते ॥ नियोगस्य जडस्यास्य नित्यत्वेन न्यमेतरा ॥ ७० ॥ नात्र शक्यं
 प्रमाणत्वमनुमानं यतस्ततः ॥ नियोगसाधकत्वेन नित्यसंवित्यसमनः ॥ ७१ ॥ अन्वये यतया ज्ञाने
 नियोगो गीरुते र्दृष्टा ॥ संसर्गे निज्योतिष्टोमेनेत्यादौ यजेतेति लिङ् ॥ अथ नियोगस्य नियोज्यविषयो

८०

निवृत्तेषु तेऽसहदे निवर्तते ॥ अतो ब्रह्मसुखस्यास्य स्त्रो नंदाधिक्यतः ॥ एतावदिति वक्तुं वा ज्ञा
 तुं वा न हि शक्यते ॥ ७२ ॥ तद्धो धयस्तु शब्दे धुलक्षणा वृत्तिमात्रतः ॥ मानसयः प्रमान्चेति
 कुतोपि न विज्ञेति स ॥ ७३ ॥ पूर्वमनोमयो पाधि ब्रह्मो पासितु रत्र वा ॥ जन्मातरे वा ने वा स्ति कदा
 चिदपि सा ध्वंसं ॥ ७४ ॥ तस्मिन्तीकारसका वा तत्प्रसक्ता वितीर्षते ॥ अधुना त्वद्वयानंदं प्रमाणं
 न तो मुने ॥ ७५ ॥ नीहेतुरेव नास्तीति मत्वा प्रोक्तं कुतश्च न ॥ इत्युक्तं कृति वाक्येन द्वितीयादेन यं श्रु
 तं ॥ ७६ ॥ औस बोधं निषेधेन विधिना च जगुर्बुधाः ॥ तदुक्तं ॥ त्वमथ मेवं निश्चित्य तदर्थं चिंतयेत्पु
 नः ॥ अतश्चा वृत्तिरूपेण सा साद्धिमुखे न चेति ॥ अतश्चा वृत्तिरूपं स्याद्यतो वा च इति श्रुतौ ॥ अ
 त्त्वला शब्दादीनामुपसंहृतिरत्र च ॥ निषेधोऽनात्मरूपः स्यात्तथाप्यात्मो लक्षकः ॥ ननु स्वशा
 रवा विहिततत्तर्ह्यम निषेधतः ॥ ७७ ॥ आत्मोपलक्षणे सिद्धे किमन्ये स्ते रित्येति चेत् ॥ निषेधो तस्म
 ज्ञापिदा छीर्थत्वा दुपेयतो ॥ ७८ ॥ अन्यथा स्वीयशाखाया मविदिति निषेधतः ॥ तस्मिन्नावन्यवेय
 ॥ अंत्यविधिमुखतश्च सत्यं ज्ञानमितीरितं ॥ ७९ ॥

येन ज्ञानेन ज्ञेयः स्यादत्यन्तज्ञानहेतुना ॥ न चार्थास्य विज्ञाया मध्यम्या सा साधुधीर्यदि ॥ ७८ ॥ मिथ्या
 रजतविज्ञादभ्यस्ता कृत्तिधीर्न वै त ॥ राक्षसां विधेयं स्यात्किं वा ज्ञानोत्तरं तथा ॥ ७९ ॥ आद्ये स्वो
 त्तये तस्य विधेयत्वं न युज्यते ॥ स्वाध्यायोध्येतव्य इति तस्मात्तस्य सिद्धिः ॥ ८० ॥ अध्यापनविधे
 रेव ज्ञानोत्पत्त्युपपत्तिः ॥ नास्ति विध्यं तत्रापि ज्ञातदर्थं तस्य विधेयं ॥ ८१ ॥ ज्ञेयनिश्चय एवात्र ज्ञा
 नस्य फलमिच्छते ॥ ज्ञानोत्पत्त्यास्य सिद्धिर्वात्र फलं यापितविधिः ॥ ८२ ॥ ज्ञानोत्तरं विधेयं स्या
 तु मादिक समन्वितं ॥ राक्षसां ज्ञानोत्तरं ज्ञानपरिहृते न राक्षस्यते ॥ ८३ ॥ तस्य वाक्यार्थरूपत्वात्परिहृ
 तं घटादिवत् ॥ यतिरेवेदं ह्येत ॥ संसर्गहृत्पो वाक्यार्थो न ब्रह्मनुत्तया भवेत् ॥ विज्ञानोत्तरं
 म्यत्वं मस्योपेयं बलादपि ॥ ८४ ॥ यस्या छेदधियो ब्रह्म विषयो नेष्यते ततः ॥ अहं ब्रह्मेत्यसं
 स्मृष्टो परोक्षाकारनिश्चयः ॥ ८५ ॥ राक्षसां ज्ञानोत्पत्त्यासाधो विधेयो न्युपगम्यतां ॥ यद्यप्यज्ञा
 नोपेयं तथाप्यत्र न युज्यते ॥ ८६ ॥ राक्षसां ज्ञानोत्पत्त्यासाधो ज्ञानगम्यत्वं करणत्वं विदप्रमाणं ब्रह्म

८१

सुपचारादिहेतिवेत् ॥ ८७ ॥ नियोगादस्तु सिद्धिः स्यान्न वेदादितियत्तव ॥ बोधोत्तस्योत्तरं दत्तं य
 तोवाच इति श्रुते ॥ ८८ ॥ यदाकाशो महाकाश इत्यत्रातिविबुद्धयोः ॥ अंशयोः परितरेण काशमात्रे प्र
 बोध्यते ॥ ८९ ॥ यथा तथा महाकाशे तत्त्वमित्यादिके द्वयोः ॥ सामानाधिकरण्येन पदयोस्तत्त्वमर्थयोः
 ॥ ९० ॥ विरुद्धभागा व्यावृत्तेरखंडैकस्यात्मकः ॥ अवाक्यार्थः श्रोतवाक्यात्साक्षात्तः प्रतिज्ञासते ॥ ९१ ॥
 तस्मादवाक्षज्ञानस्य विधेयत्वमसंगतं ॥ आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्त्रिविकीर्णव्यत्यतः ॥ ९२ ॥ ज्ञानस्य
 च विधेयत्वं वाक्याज्ञानविधायकत्वं ॥ वस्तुसिद्धये स्याद्वाक्यवस्तुविबोधकं ॥ ९३ ॥ विधायकसं
 मस्तं च वस्तुबोधे बनेति चेत् ॥ तद्विधितत्त्वमित्यादेः प्रत्यक्षादेव सिद्धिः ॥ ९४ ॥ विधायकाच्च व
 चनादिभिरमेवाविधायकं ॥ सत्संप्रयोग इत्यादि सूत्रनाष्टकद्वारितं ॥ ९५ ॥ यन्न व्यभिचरेत्तस्या
 त्प्रत्यक्षं नेतरस्तथा ॥ इत्यादि रूपं कुप्येत प्रत्यक्षं ज्ञाततायदि ॥ ९६ ॥ सत्संप्रयोगे पुरुषस्य दि
 याणां बुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमिति श्रुत्यक्षालं ज्ञानसूत्रं ॥ नियोगादुपवेशेन बोधकं स्यादिति त्रयो ॥

रकाणि यद्यपि सुस्तथापि च ॥ अर्थासाधारणत्वेन स्मृतीनां तत्र मानता ॥ ८॥ तद्धेतूनाम तस्ते
धामपि प्राप्तापमक्षते ॥ अर्थेति ॥ ज्ञातार्थेति ॥ जुहोति नानासेवधः स्वर्गेति चेन्न तत् ॥
पदाप्रमाणतायां च पयोदध्यादिकस्य हि ॥ १०॥ कुतः स्वर्गेति सेवधः किंचोपेत्येदमिति ॥ नास्य
स्वर्गेति सेवधः क्रियाद्वारं विना भवेत् ॥ ११॥ स्वर्गसाधनद्वारा दिक्त्वर्थत्वं विज्ञेयं ॥ आश्रि
त्यापां प्रणयनं समर्थं पशुसिद्धये ॥ १२॥ यस्माद्गोदोहनं द्रव्यं भवेत्पशुफलार्थिनः ॥ तस्माद्
शर्तदियागौ घप्रक्रमे प्रणयः श्रुतः ॥ १३॥ तस्य चाहर्वहेतुत्वमिति प्राप्तावनोदितौ ॥ पशुकाम
कृतौ तस्माद्वावाश्रित्य विधीयते ॥ १४॥ पश्वारव्यफलसिद्धये द्रव्यं गोदोहनाभिधं ॥ विना क्रियो
परागं हि द्रव्यस्य न फलार्थता ॥ १५॥ क्रियाद्वारे वदद्वा देस्यैव फलहेतुता ॥ गोदोहनस्य
जिज्ञेसां प्रमत्तात्प्रणयानिधौ ॥ १६॥ साधनं यदि किंचित् स्वपिश्वारव्यसाध्ययोः ॥ तेषां प्रणयो
जिज्ञेसां भवेदेव तथा सति ॥ १७॥ आश्रित्य विधिवात्तयाः सर्वे येव प्रबाधनं ॥ प्रवृत्त्यादिकरस्ये
न प्रमाणत्वं यतः सतः ॥ १८॥ वेदांता तदभावेन प्राप्तापमं तस्य नेति चेत् ॥ वेदांतादेव विज्ञाने प्र

हृत्पादेरभावतः॥ सर्ववर्तव्यता हान्या कृतकृत्यत्वसिद्धितः॥ पुमर्थसाधकज्ञानसाधकत्वा
 त्प्रमाणता॥ २०॥ पदानामर्थवादानां नियोगाप्रवेशतः॥ नैववारयितुं शक्या परैः स्वार्थे प्र
 माणता॥ २१॥ नियोगमनपेक्षेव प्रतिपाद्यार्थमादितः॥ कैमर्थक्यवशात्पञ्चानियोगानु
 प्रविष्टता॥ २२॥ यथा लिङ्गाश्रुतेस्वार्थे प्रामाण्यस्याद्विधिं विना॥ तथैवमानतातेषामपि संश
 वति भ्रवं॥ २३॥ आगादेरनुवादेन नियोगोपगम्यते॥ पदोत्थविद्वे मिथ्यात्वे कथं तदुपपद्य
 ते॥ २४॥ तन्मिथ्यात्वे नियोगस्य विषयो नैव सिध्यति॥ निरपेक्षार्थबोधित्वादपि स्यात्पदमा
 नता॥ २५॥ साक्षात्त्वानुवादत्वे कुतश्चावगते त्वया॥ ताभ्यां विशिष्टात्पदतस्तद्ज्ञानमिति चेन्न
 तत्॥ २६॥ पदप्रमाणता निष्ठे विधेयप्रत्ययाद्विधेः॥ विधेस्तदित्यन आह विधेयेति॥ प्रत्यक्षा
 दिप्रमाणेभ्यः पदाप्रामाण्यधीनं हि॥ पदाच्चैतद्विमानं पदस्य न निवारितं॥ २७॥ वाक्यार्थ
 धीसमुत्पत्तौ पदार्थान्तरमेव हि॥ अपेक्ष्यते पदं स्वार्थे च न पेक्ष्यमितीष्यते॥ २८॥ पदं स्वार्थे नि
 मानं चैकाग्र्यार्थप्रत्ययः कृतः॥ अत्रोद्यनात्मविधेः सकारणैवात्मवेदने॥ २९॥ ननु वल्यं श्र

निर्वर्तितस्माद्विधिवलात्फलं ॥ इत्यस्यासंगतत्वेन प्रमाणमभिधावचः ॥ ३० ॥ अत्रादिप्रतिषे
धेन वस्तुसिद्धिर्न चेष्ट्यते ॥ तद्विन्तत्वेन तस्मिन्नेति चेत्तदसंगतं ॥ ३१ ॥ अत्रादेवस्तु नो ज्ञेयो न
वावावो यथावद ॥ आद्येतस्य पृथक्कोदेरन्योन्याश्रयतादिना ॥ ३२ ॥ इष्टत्वादप्रमाणत्वेन द्विती
योपियुज्यते ॥ तस्येन्द्रियेण संगस्य विरहान्नोपलभ्यता ॥ ३३ ॥ अत्रावमानो ज्ञेयस्य सिद्धिः स्या
दिति चेन्न तद ॥ सकिं प्रमाणं जावात्स्याद्यद्वा संविदत्रावतः ॥ ३४ ॥ मानात्रावस्य मानत्वव्याहते नोद
मो न वेत् ॥ नात्यः प्रकाशात्रावस्य न प्रकाशाकृता यतः ॥ ३५ ॥ मानात्रावश्च मेयस्यात्रावोऽत्रावश्च सं
विदः ॥ इत्यत्रावत्सर्वं निजान्तरसंमतं ॥ ३६ ॥ स्वात्मिवाधितमेवेदमत्रावादेदसाधनं ॥ अतो न
दिनिषेधेन वाक्यस्यास्य प्रबोधने ॥ ३७ ॥ व्यापारोऽत्रादिज्ञेदेन त्वात्मधीर्न हि वाक्यतः ॥ धियः स्वतो प्र
माणत्वात् तस्यामाण्यायतद्विधिः ॥ ३८ ॥ इति चेदप्रमाणस्य विज्ञेयविनमानता ॥ न कुलालवशात्
स्तृशरावायाप्यलं यतः ॥ ३९ ॥ कैवल्यकारिता कुत्रे न योगादववेदवेत् ॥ नियोगार्थी वगतये नि

योगो न्योपि गम्यतां स्वाध्याय इति वाक्ये विविधेतरमृतेयथा ॥ विध्यर्थावगमस्तद्दृष्टिस्तथाप्यभि
 धास्यते ॥ ४४ ॥ ज्ञाने विधेरन्तावेति वेदोते विध्यन्तावतः ॥ यादृच्छि की प्ररतिस्स्यान्मुमुक्षो रिति चेन्न
 तत् ॥ ४५ ॥ पदार्थशोधनेयस्माद्विधिरन्यपगम्यते ॥ वाक्यार्थप्रत्ययेत्यतिप्रतिबधापनुत्तये ॥ वि
 धिरन्यपगंतव्यः पदार्थपरिशोधने ॥ वाक्यार्थज्ञानकालेयः पदार्थेनैव विद्यते ॥ कर्तव्यः कारकापे
 क्षो विधेयस्सनसंशयः ॥ विपरीतस्ततोयस्तु वाक्यादेवावगम्यते ॥ ४५ ॥ नित्यो कर्मप्रयुक्तस्सनविधेयः
 कथंचन ॥ ज्ञानस्योत्पत्तिमात्रेण ज्ञानहानिकरत्वं तः ॥ ४६ ॥ अन्यापेक्षिते विरहानिदिध्यासनेवि
 धि ॥ निदिध्यासनशेषत्वं नहि ज्ञानस्य विद्यते ॥ ४७ ॥ ज्ञानं स्वतो समर्थं चेद्विधिना कार्यकृतं ॥ नहि
 स्वतो सती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्ते ॥ ४८ ॥ तस्मात्कूटस्थविज्ञानं प्रत्याख्याताखिलद्वयं ॥ आनंदं ब्रह्मणो
 विद्वान्विद्वेति कुतश्चन ॥ ४९ ॥ ब्रह्मस्वरूपस्येतस्य स्वस्वरूपसुखं मुनेः ॥ साक्षात्कारयतो जीते हितं
 नोवाक्यं कुतः ॥ ५० ॥ अर्थस्त्वन्यातवेत्तुष्टौ जेदस्य विरहे सति ॥ राहो शिर इति ह्यत्र यथा लोकेतथे

हव ॥ आनंदब्रह्मणोस्त्वस्मादुरा गुणादिरूपतः ॥ अतवनिमतेत्येवंशंकादूरीकृतानवेत ॥ ५१ ॥
 विद्यामनविनेतीति विद्याकालैर्नवेत्कलं ॥ ननुस्वर्गादिवन्यायं पुंजीनस्तेष्वतीति वत ॥ ५२ ॥
 अज्ञानप्रतिबंधस्य ज्ञानोत्पत्त्येवनाशतः ॥ मुक्तिः स्याद्ज्ञानकालीनाप्रतिबंधांतरं न हि ॥ ५३ ॥ प
 रिशुद्धात्मविषयो व्ययं श्लोको मनोमये ॥ आत्मातिरेकः को ज्ञानां नेति बोधार्थमीरितः ॥ ५४ ॥ इ
 ति श्रीमत्सुरेशीयस्मृतिलेशसुधालवाः ॥ ब्रह्मविज्ञानहेतुत्वाभनसो ब्रह्मरूपतः ॥ ५५ ॥ आरोप्य
 स्मृत्यतेनैव स्थानीमात्रं प्राप्तिः साकृते ॥ इह त्वद्वैतविषये प्रतिहेतुनि वायते ॥ ५६ ॥ इत्याहु र्यत इ
 त्यादेराशयं तावत्कारिणः ॥ सन्ध्याकरणाद्गीतिः पापस्य करणदपि ॥ ५७ ॥ जीहेतुविदुषोप
 स्ति संतापादिति चेन्नतत् ॥ एतं हवावेत्याद्या हि श्रुतिस्तापं निषेधति ॥ ५८ ॥ वावेत्येवार्थता तत्र किं
 कस्मादर्थद्वेपदं ॥ किंपदमित्यन्वेयः ॥ कस्माच्च कुरवं साधुपापंचलतवानहं ॥ इति साधुक्रिया
 उसाधोः कारणं चात्मवेदिनं ॥ नैकैर्नतपतीत्येवं श्रुत्यर्थः परिकीर्तितः ॥ विद्यां संनतं त्यजे विहि

नै० सं०

८५

ताकरणादिकं ॥ क्रियाकलं हे कर्तुः स्थाने खचर्वात्मवेदिनः ॥ साधुक्रियादिना तापो मोहसंवीतने
नसः ॥ ६२ ॥ जायते मृतिकाले हि हि किं वा वरावर्तिनः ॥ जीवन्नाकरवं साधुकस्मान्निदितमाच
रं ॥ ६३ ॥ इत्येते श्रुत्वा संतापो न तु ब्रह्मविदो मुनेः ॥ तापाच्चावे हेतुमाहस्य एव मिति क्रतिः ॥ ता
पहेतुतया विद्वान्पुण्यपाये च यः पुमान् ॥ स पुमान् स्ताप हाव्यर्षमात्मानं स्पृणुते सदा ॥ ६४ ॥ स्पृ
णोतिः प्रीतिवलयोर्वाचकः परिकीर्तितः ॥ स्पृणुते प्रीणयत्येवमात्मानं वलयत्यपि ॥ ६५ ॥ आत्मा
साक्षी न धर्मादेः कर्तेत्येवं विनिश्चयात् ॥ स तापरहितः प्रीतो न वत्येव विचक्षणः ॥ ६६ ॥ धर्मादिसे
त्वे विद्याया ब्रह्माहमिति निश्चयात् ॥ निवृत्तेः प्रबलस्य स्थाने धर्मादेः पराजितः ॥ ६७ ॥ अविद्याया
निवृत्तेरित्यन्वयः ॥ आत्मनो कर्तृरूपत्वे ब्रह्मात्मत्वे च निश्चिते ॥ ६८ ॥ प्रवर्तमाने देहे दोषापा
दिरित्येव न तत् ॥ यस्तपहेतुतां तस्य तापनाशो न हेतुता ॥ ६९ ॥ आत्मज्ञानस्य जानाति स पुमा
न्पुण्यपापके ॥ आत्मानमेव स्पृणुते पर्यतीत्यर्थ इति ॥ ७० ॥ तस्य पापादेरित्यर्थः ॥ अनेकार्थ

८५

तथा धातोः सृणोति ईदृशार्थकः ॥ रास्त्र दृष्ट्या नुसंधत्ते तयो रास्त्रस्वरूपतां ॥ ७३ ॥ ननु पुण्या
दिरूपत्वं मायया कल्पितं तथा ॥ अनुसंधन इत्यर्थः ॥ विद्वत्प्रसिद्धि उक्ता ये हि शब्देन प्रदर्शिताः ॥
७४ ॥ यदात्मव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञस्य न विद्यते ॥ ७५ ॥ पुण्यादिकं स्वरूपेण तदा तच्चिंतया कृतः ॥ ना
पो न स्त्रीति किं वा न्य मिति हे न विद्वदिति ॥ ७६ ॥ उन्नेत्येवैष ह्यस्ते आत्मानं सृणुते य एवं वेद
ति वाक्यस्यार्थं वक्तुं तद्व्यावर्त्यं किं कामाह आत्मनो ॥ कर्तृरूपत्व इत्यादिना ॥ न पाप लेपशंकास्ति
निर्गुण ब्रह्मवेदिनः ॥ नाकार्यं न कश्चिदपि न करो माति निश्चयात् ॥ अकर्तृ ब्रह्मरूपेण ततो क
त्तौ न लिप्यते ॥ ब्रह्मज्ञानेन पुण्यस्य श्रोतृत्वे नाविरोधतः ॥ ७६ ॥ पुण्येन लेपः पापेना लेपे
पि न वतीति चेत् ॥ अस्या कर्तृत्वसामर्थ्यात् पुण्येनापि न क्षता ॥ ७७ ॥ नापि पापेन लेपः स्यात्सगुण
ब्रह्मवेदिनः ॥ अक्षेपस्य च नाशस्य श्रुतत्वात् पुत्रिवाक्यतः ॥ ७८ ॥ तद्यथा पुष्करे त्यादा विश्लेषः
श्रयतेऽहसः ॥ ज्ञाना ईर्ष्यं प्रसक्तस्य देहाक्षेपवहा रतः ॥ ७९ ॥ अक्षेप एव पापस्य पद्मपत्रेय

त्रै० सं०
८६

थां नमः ॥ इह जन्मान्तरे वापि संचितः पाप संशयः ॥ नाश मेतीति विदितं यथेष्टी केति वाक्यतः
॥ यथेष्टी कातूलमग्नौ ज्ञातं प्र दूयेतैवं हास्य सर्वपाप्मानः प्रहयेत इति श्रुत्येत्यर्थः ॥ सगुण
ज्ञानिनः पुंसः सुकृते दुष्कृते फले ॥ यदस्ति सर्वपाप्मानस्ते नश्यंतीति संश्रुते ॥ ७२ ॥ पापव
ज्जन्महेतुत्वात् पुण्यं पापसमं मतं ॥ संश्रुतमिति ॥ सर्वपाप्मानोऽतो निवर्तन्ति इति दहरविद्यया
श्रुत्युक्तमित्यर्थः ॥ सगुणज्ञानिनोऽप्येवं किमु निगुणवेदिनः ॥ उन्नेत्येवैष इत्युक्त्या तरणं
पुण्यपापयोः ॥ ज्ञानिनां तुल्यमेवोक्तं तस्मात्ताभ्यां नाल्लक्षता ॥ उन्नेत्येवैष एते तरन्तीति श्रु
त्येत्यर्थः ॥ प्रारब्धस्य न नाशः स्यात्तस्य तावदिति श्रुतेः ॥ मुक्तिर्विलंब्यमाना विनास्यात्यंतं वि
लंबते ॥ ७३ ॥ गजध्यानस्य समये ह्यस्य परमायुषः ॥ नावा नावेन देहोऽयं यावत्प्राण
न सोऽस्यते ॥ ७४ ॥ तावदेव विलंबः स्यादधप्राणवारीरयोः ॥ वियोगे सति सज्जस संपद्यत इति
श्रुतेः ॥ ७५ ॥ अथो ये वरिणस्तत्र ज्ञावो यममिधीयते ॥ तूणनिष्ठेषु बाणेषु ग्रहणत्यागयो

त्वर्थमुच्यते ॥ तृतीयस्य चतुर्थेयि त्रितिते तत्प्रदर्श्यते ॥ पारिल्लवार्थमाख्याने किं वा विद्या स्तुतिस्त्विति ॥
 ॥ अत्र मेधे महीपाल मुपवेश्य निशासु हि ॥ ५ ॥ उपाख्याना नितस्यावाच्यान्यध्वर्युणा ततः ॥ ६ ॥
 पारिल्लवानि वेदान्ते नदध्यानीति चेन्नतत् ॥ ७ ॥ मनुर्वैविस्वतो राजेत्येवं तत्र विद्वेषणात् ॥ पारि-
 ल्लवार्थता ते धाने धातुषतोच्यते ॥ ८ ॥ विद्यासंनिहितानां हि विद्यासस्तावकत्वेनः ॥ विद्या-
 वाक्येकवाक्यत्वेनायेना नीतियुज्यते ॥ ९ ॥ इति चेदिति ॥ पारिल्लवमाचक्षते निवाक्यविहितपा-
 रिल्लवार्थकर्म यत्तेनोपनिषदाख्याना न्यनुष्ठाना योपयुज्येरन्निर्देशकितुराशयः ॥ मनु-
 रिति ॥ प्रथमे ह निमनुर्वैविस्वतो राजा द्वितीये ह निमनुर्वैविस्वतो राजेत्येवमाख्याना नापा-
 रिल्लवार्थानां विशदितत्वादित्यर्थः ॥ गुरुद्वारेव विद्येयमाचार्यो द्वेति नः कतिः ॥ शिष्यापा-
 ध्याय रूपेण मत आख्यायिकोच्यते ॥ १० ॥ गुरुरूप सन्निमन्त्रो यमधीहीयादिकः कृतो ॥ उग्वन्मू-
 र्त्तपत्वं ब्रह्माधीत्यधिकं स्मर ॥ ११ ॥ गुरोर्वित्तेन संस्मृत्य ब्रह्मोपदिश सादरं ॥ अधीष्टव्यापयेत्य-
 थ इत्यानेंदेयतिजगौ ॥ १२ ॥ एतदनादिकं द्वा रंतदोधस्योक्तवान् गुरुः ॥ इतिः प्रदर्शनार्थः स्याद्वा ॥
 ३ वैश्वस्तुधसिद्धिर्मेव ब्राह्मणकार्त्तनात् ॥ न गुरुणां तुंदि रसां वृत्तपते ब्रतेनादधामीति नृग्वं गिरसा मादध्या-
 यित्वमंत्रब्राह्मणोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ अत्र प्राणमनास्य च हेतुरन्तमयादिक् ॥ कर्मा-
 त् ॥ अन्तमयादिक् ॥ शो ॥ पादानकारणानि
 त्वर्थः ॥ १४ ॥

६५॥ सादिगालिदलेन प्राणस्य प्राण उच्यते ॥ दृष्टि शक्ति प्रदत्ते न च क्षुप्र क्षुद्रित्यपि ॥ एवं श्रोत्रादिके योऽप्यमिष
धं केविदुश्चिरं ॥ ६६ ॥

॥ प्राणादिकस्य च ॥ १२॥ शरीराग्रे चंद्र इत्यत्र यथा चंद्रस्य दर्शने ॥ समीपवर्तिनी शरवाद्वा
रस्याध्वेन कल्पितः ॥ १३ ॥ उपलक्षकत्वेन द्वारमित्यर्थः ॥ तथैवात्रादिकानि स्फुर्युहास्तत्र
स्मदर्शने ॥ १४ ॥ उपलक्षकानि द्वाराणि द्वारत्वं च स्फुटीकृतं ॥ प्राणस्य प्राणमित्यादौ बृह
दारण्यकम्भूतो ॥ १५ ॥ प्राणादिभ्यो प्राणादेरधिष्ठानं तेषां यतः ॥ प्राणादिद्वारतो ब्रह्मसुखेन
जायते ततः ॥ १६ ॥ अहं प्रत्ययगम्येतदत्र प्राणादिमध्यतः ॥ अन्वेषणीयं ब्रह्मेति तदिति
प्राय ईरितः ॥ १७ ॥ लक्ष्यत्वं मर्षबोधाय द्वाराण्यत्रादयः स्मृताः ॥ शरीरादिकं चेष्टाया अन्यथा
नुपपन्नितः ॥ १८ ॥ साक्षी विविच्यते तस्माद्वारत्वमिति टिप्यते ॥ बोधायोक्तुं कर्मत्वं न द्वारं श्र
व्यो भूतं गुरुः ॥ १९ ॥ बोधाय दरादिना प्रसंख्यमेव पुनर्जगौ ॥ ओत्सुक्येन नार्थो यं ह शब्दः
परिकीर्तितः ॥ २० ॥ श्रुत्येन प्रसिद्धत्वेनैवाद्याद्यो तयत्ययं ॥ यतो ज्ञेयानि जायन्ते जीवंत्यंते तु
जंतवः ॥ २१ ॥ प्रयंति नात्र गच्छन्ति साकल्येन विराजन्ति ॥ तद्विचारय दृष्टं च त्वया ब्रह्मतदेव
हि ॥ २२ ॥ उच्यते सप्ताह्यर्थ इति शब्दोऽत्र सम्मतः ॥ तद्विस्तीत्यत्र इति शब्द इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणा

निर्णयार्थं विचारो विहितो नृवः॥ मननादिकमर्थाच्च पुराणे पद्यते खिले॥ अर्थश्च विहि
 तमित्यर्थः॥ तत्र तावन्मुनिश्रेष्ठाः श्रवणं नाम केवलं॥ उपक्रमादिनिर्लिङ्गेः शक्तितात्पर्य
 निर्णयः॥ सर्ववेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखतस्त्वित्यान्॥ वाक्यानुयाहकन्यायशीलनमनने
 नृवेत्॥ १५॥ निदिध्यासनमेकाग्र्यश्रवणमननेष्विव॥ निदिध्यासनसंज्ञं च मननं च द्वयबुधाः
 ॥ २६॥ फलोपकारकां गं स्यान्नेनासंज्ञावना तथा॥ विपरीताच निर्मूलं प्रविनश्यतिसत्तमाः॥
 ३॥ प्राधान्यमननादस्मिन्निदिध्यासनतोऽपि च॥ उत्पत्तावतरं गेहि ज्ञानस्य श्रवणं बुधाः॥ २७॥
 तदस्य मन्यव्याख्यामननं चिंतनं तथा॥ इति कर्तव्यकोटिस्थाः शान्तिदास्यादयस्तथेति॥ २८॥
 उपक्रमोपसंहाराव्यासोऽस्य सर्वताफलं॥ अर्थविशेषपक्षीचलिङ्गेतात्पर्यनिर्णये॥ ३०॥ या
 श्रुतिविषयत्वेन स्यादाद्यं तैक रूपता॥ तदेकलिंगमन्यानि पंचैव षड्बुधा जगुः॥ ३१॥ यतोवा
 र्त्तनियक्रमलक्षितं लक्षणं हि॥ तत्साक्षात्क्रियते प्रोक्तैराद्यैः श्रवणादिभिः॥ ३२॥ इति ल
 क्षणेनेत्यन्वयः॥ जनि कर्तुरिति स्मृत्या विनाषागुण इत्यपि॥ उपादाने निमित्ते च पंचम्या विहि
 तं उपक्रमः सदेवेति ध्रुवसंहरणं हि॥ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिदं पदिकान्तिं॥ तथा तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्या
 सः स ह उच्यते॥ अमरुडुक्तिरित्यन्वयः॥ अष्टवक्त्रमगम्यत्वं प्रमाणं तस्मात् नृवेत्॥ एकविंशतः
 सर्ववितानं फलमुच्यते॥ सृष्टिस्थितिलयावेशनियं रत्ना निपंच हि॥ अर्थविशेषादस्य दृष्टा

३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०

तत्त्वतः॥ ब्रह्मो न्यात्मकं ज्ञेयं यत इत्युक्तं ततः श्रुतौ॥ इत्यपि स्मृत्ये न्वयः॥ विज्ञाया गुण इत्यादि विधि
त्रै पंचमी स्मृतिः॥ गुणो हेतौ न तु द्रव्य इति चेदुच्यते॥ आनंदादि कृशदानां वत्तैर्गुणवाचि
ता॥ आनंदादि गुणानां स्यादत एवोपसंहृतिः॥ सत्यादि वचने तस्माद्युज्यते हेतु पंचमी॥ गुण
गुण्यादिना वचनपरान्तिमतोऽहो॥ यदा द्रव्ये विकिनस्याहमादमि रिति स्थिते॥ ननु
आगविभागे न पंचम्या उररी कृतेः॥ तस्मात्पंचम्यापादाने निमित्ते यत इत्यसौ॥ सत्यानं
दादिरूपं च ब्रह्म यच्छब्दको नितं॥ स्वरूपं लक्षणं चोक्तं तटस्थं च विवक्षितं॥ यथा श्रुतानु
सारेण स्वं हिता हेतु पंचमी॥ समन्वयनया वल्या न विदोष विवक्षय॥ निमित्तमात्रं ब्रह्म
तिमंतं दूषयितुं पुनः॥ ह्रैर्वैरवं हि सा स्या जित्तदीत्या तत्र स्वं हिता॥ यथेति॥ यत इत्यपि
पंचमी श्रुतौ जानि कर्तुः प्रकृतौ भवेदियं॥ न च हेतु निधेय पंचमी विहितलो गुण वाचिवस्तु
चित्ति निराकृतेत्यर्थः॥ यो हि स्मारज्जित्यत्र मिथ्या हीरज्जु लक्षणं॥ यथा ध्यासिक संबधा

तथा कारण तात्पर्यः ॥ ४० ॥ जगत्कारणतात्वेन तदस्य नोपलक्षितं ॥ यद्वत्तस्य विज्ञाने विच-
 रस्मा धनं मतं ॥ ४१ ॥ इति श्रुतवतोऽस्याऽद्ये पर्याये ज्ञान निश्चयं ॥ अतिस्सतप इत्याद्या प्रा हा-
 तत्र तपःपदात् ॥ ४२ ॥ चतुराश्रमधर्मोक्तिर्ब्रह्मधीकारणत्वतः ॥ अनाश्रमि जपादेश्च निर्णीता ज्ञान-
 हेतुना ॥ ४३ ॥ तथाप्याश्रमधर्मस्याऽतिश्रवास्तत्त्वमीरितं ॥ अतस्त्वि तदित्यादि श्रीमत्सूत्रकृदु-
 क्तितः ॥ ४४ ॥ अतस्त्वि तदुक्त्या यो लिङ्गाच्चेति सूत्रादित्यर्थः ॥ तपोहि स्वाध्याय इति ब्रह्मचारिधर्मः ॥
 एतत्स्वतु वा वृत्तय इत्याहुः यस्त्वं ददातीति गृहस्थधर्मः ॥ तपो नानुशानात्परमिति वनस्थधर्मः ॥
 मनसश्चन्द्रियाणाञ्च त्वेकाग्र्यपरमं तपः ॥ तजुषा यस्तत्त्वधर्मोऽयस्य धर्मः परतश्च तदित्य-
 ति धर्म इति शेषः ॥ समाधिर्ब्रह्मनिष्ठत्वं कर्मठे तन्मन्त्रवेत्ता ॥ कर्मानुष्ठानतन्यागपरस्य रवि-
 रोधतः ॥ ४५ ॥ श्रुतानि स्थूल देहाः स्फुल्लेष्वाभ्यन्तरेऽङ्गवः ॥ लोकप्रसिद्ध इत्येवं हि शब्दोक्तौ
 पयेदये ॥ ४६ ॥ उक्तौ शोणितसंगान्यो हेतु रेवेन वारितः ॥ अनात्पुरुष इत्यादिप्रसिद्ध्यर्थः खलु
 ३५ ब्रह्मक्षीणानसंपत्तिः स्वाध्यायादानतस्त्विह ॥ भवेद्विदिषो त्यतिरेकदर्पनिवारणं ॥ अवत्यनशानाद-
 त्यसाक्षाच्च ज्ञानहेतुता ॥ संपत्तिः संपादनं ॥ एवार्थः ॥ यस्मात्तस्मात्तु नेपुत्रो वरुणस्य स हात्मनः ॥ क-
 त्वांस्तप एकाग्रं जुगुप्साध्याय एव कं ॥ विचार्य ब्रह्मतामन्त्रे लक्षणेनैव निरूपितं ॥ विज्ञेयाग्र्यस्य तप-
 सा ब्रह्मविज्ञा हेतुता ॥ ब्रह्मसंस्तुतिश्रुत्या ब्रह्मनिष्ठत्वं ज्ञेयं ॥ सर्वव्यापारहानेना नन्यचित्ततया परे ॥ ४७ ॥

त्वमन्नस्य तस्मिन् परितीयतः। कुमुत्साति वायुः दूयो मैत्रेण गुरुमा हवान्
तर्गंधो हितज्जदे हेतु दूयते॥ स्वदेहा शुचिर्गंधेनेत्यादिस्मृत्या श्रुतेरपि॥
॥५१॥ देहो रप्यन्नस्य अस्मत्ताततः॥ नहि युक्तेत्यनुस्य न गोरत्राय माशयः॥५२॥ स्वे
ति॥ स्वदेहा शुचिर्गंधेन न विरज्येत यः पुमान्॥ विरागकरांतस्य न किं विदुषदिदृशत इति स्मृत्या॥
अन्नं अस्तेत्येवमाहुस्तन्नतथा श्रयति वा अन्नमृते प्राणादिति वा जलसनेयश्रुते श्वेत्यर्थः॥ गुरुस्त
स्योपसन्नस्य तप एवाह साधनं॥ अस्मत्तानां तरे गत्वा देकाय तपस्य स्ततः॥५३॥ तपो अस्तेत्यने
दन संजगदुपचारतः॥ सत्यादिवाक्या इत्योक्तौ परोक्षे अस्मिन् धीर्न वेत्॥५४॥ एकाग्रमुद्यात
दूष्टं शक्यमित्यलिसं धितः॥ अस्मत्स्वरूपा नुक्तेष्वनप एवोपदिष्टवान्॥५५॥ अगुश्चैकाग्रचित्ते
न जगदेतुत्तल्लोके॥ प्राणस्य योजयित्वा स्मि अस्मत्तानि श्वकारसः॥५६॥ लिंगदेहयुता जीवा
नरकात्सर्गतोपि वा॥ आगत्या न युतो मर्त्यं प्रविश्य स हरेत सा॥५७॥ यदा गच्छे विज्ञेत्तदिति

द्वेतः प्राणवायुना ॥ रोधमेत्य' क्रमादेहमुत्पादयति देहिना ॥ प्राणनावेतु जनये चेत्कं छैतरेय
 के ॥ देहोत्पत्तिनिमित्तत्वं प्राणस्य व्यतिरेकतः ॥ ५६ ॥ न हवामहे प्राणादेतस्मिन्मृते ॥ यदा कृते प्राणा
 देतस्मिन्मृते मृते न संभवति तदेतरेयके श्रुतमित्यर्थः ॥ कृतं जीवनं हेतुत्वमपि कौषीतकि श्रु
 तौ ॥ मृतिः प्रसिद्धा देहस्य प्राणवायो विनिर्गमे ॥ ५७ ॥ यावदस्मिन् शरीरे प्राणे वसति तावदायु
 रिति कौषीतकी श्रुता वित्यर्थः ॥ उपादानत्वं विरहेऽप्यस्य जन्मादिकं प्रति ॥ निमित्तत्वाद नो ब्रह्म
 त्येवं निश्चितवान् भूगुः ॥ अनप्राणः ॥ प्राणे ज उ त्वा न्न ब्रह्म मनो ब्रह्मेति बुद्धवान् ॥ प्रज्ञाने
 ब्रह्म विज्ञाने मानंदे ब्रह्म संश्रुते ॥ ५८ ॥ अतश्चेतनता तत्र ब्रह्मणि प्रतिभासते ॥ मनश्च ज्ञानं च
 चेतनं ब्रह्म युज्यते ॥ ५९ ॥ जन्मादिकारणत्वं च लक्षणं तत्र विद्यते ॥ गर्भे प्राण प्रवेशस्य दे
 हजन्ता ॥ ६० ॥ यथैवं तत्प्रवेशस्य मनो धीनत्वमिति ॥ कथमायाति देहस्मिन्निति
 ॥ ६१ ॥ उक्तं मनो हतेनेति पिप्लवा दमहर्षिणा ॥ कथमायात्यस्मिन् शरीरे

तिष्ठते मनो कृते नायात्यस्मिन् शरीरे इत्युत्तरमुक्तमित्यर्थः ॥ इदं हि विज्ञापयति मृतिका
लसमुद्रवः ॥ कर्मैरितमनोजन्यसंकल्पो यमनः कृतः ॥ ५० ॥ देहावसानजमेन तसं क
ल्पेन तदुक्तः ॥ प्राण आयाति देहे स्मिन्निति श्रुत्यर्थ इति ॥ ५१ ॥ मरणे ह्यति विलयं गच्छति
मनो यदि यैः ॥ वाङ्मयैस्सहितो जीवो यस्मिन् वि कुले वरे ॥ ५२ ॥ चित्तं ह्यति युतं तेन जायते
देहावले बिना ॥ शानेन सहितो जीव एष प्राणं समश्नुते ॥ ५३ ॥ प्राण प्रधान एव स्यात्स प्राणो
जायते ह्यगं ॥ यद्यनन्तेन संयुक्तस्सर्वं लिङ्गं स जीवकं ॥ ५४ ॥ संकल्पानुगुणं लोकं नयतीत्यपि
संश्रुतं ॥ इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यच्चित्तं तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेन सा युक्तः सहा
त्मना यथा संकल्पिते लोकं नयतीति श्रुत्या हर्षश्रुत्कृतमेव स्पष्टमुक्तमित्यर्थः ॥ अत्र ह
स्तोत उक्तं च तद्यथेत्यादिकं श्रुतौ ॥ न वेत्तुं जलौकंति संवरंती नरे इति ॥ ५५ ॥ यथा ज
लौका धासाय मादो प्राप्य मुखेन तु ॥ नरेण तस्मिन् वदन्त्यष्टाङ्गं नरेण तरे ॥ ५६ ॥ संप्राप्य

तितद्वच्चमरणे समुपस्थिते ॥ जीवात्मा स्वीयता बुद्धे स्थागे नेदं स्थितं वपुः ॥ ५६ ॥ चैतन्यहीनमापा
 द्य मनसान्यं कलेवरं ॥ आवयित्वा समस्ते न लिङ्गदेहेन संयुतं ॥ ५७ ॥ स्वात्मानं प्रापयत्यन्ये क
 लेवरमिति श्रुतिः ॥ तद्यथा रणजलायुक्ता रणस्यांतं गत्वा अन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुप
 संहृत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्या विद्यागमयित्वा अन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमु
 पसंहरतीति श्रुतिरित्यर्थः ॥ इत्यस्य जन्महेतुत्वं तथा जीवनहेतुता ॥ मनसा जीवोपायं
 विचार्य प्राप्नुवंति हि ॥ ५८ ॥ मनसा स्वीयता बुद्धे स्थागे नमृति संज्ञात् ॥ लयहेतुत्वं मप्यस्ति
 मनसो लुक्करीति नः ॥ ५९ ॥ तस्माच्च स एव सुखावात्मनो ब्रह्मेति बुद्धिमान् ॥ तत्राविदोषं विज्ञो
 य विज्ञानं ब्रह्मबुद्धवान् ॥ ६० ॥ मनसः करणत्वेन ब्रह्मत्वं न हि युज्यते ॥ कर्तृविज्ञानमेव स्या ब्रह्म
 लक्षणं संज्ञात् ॥ ६१ ॥ शरीरोत्पत्तिहेतुत्वं कर्मकाराश्रुती रितं कर्तृत्वं न च कथादेरस्ति जीनहेतु
 ता ॥ ६२ ॥ मतिकारण युद्धादौ प्रवृत्त्या लयहेतुता ॥ श्रुतीति ॥ यत्कर्म कुरुत तदति संपद्यते ॥ पुण्या

वेपुल्लेन कर्मणा भवतीत्यादि श्रुत्युक्तमित्यर्थः ॥ नृगोऽप्यं वमपयये ज्ञाननिश्चय उच्यते ॥ ६४ ॥
 त्के शास्त्रं हि कर्तृत्वं तस्मान्न ब्रह्म तोऽस्य च ॥ अत्रादीनां चतुर्णां च न भूतोत्पत्तिहेतुता ॥ ६५ ॥ आदि
 शादिकृत्ता नां ज्ञेयत्वे नो ह्यसंभवः ॥ अनुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ आनंदः सर्वहेतुत्वा मुख्यब्रह्मेव नेत
 रः ॥ तदेतद्ब्रह्मणो पेतमानंदं ब्रह्म सन्मुनिः ॥ एकाग्रतपसां क्षोत्तु तवाग्रगुरुत्तमः ॥ आनंदाच्च
 धिक् तत्त्वमनादित्यो युथा तथा ॥ ६७ ॥ इति शंका निवृत्त्यर्थमुप संहरतीति ॥ सैषेत्यादिश्रुति
 विद्यां प्रसिध्यत्वमुत्पद ॥ ६८ ॥ ब्रह्मविद्याप्रसिद्धा हि सर्वश्रुतिषु कीर्तना ॥ अनुत्पत्तिप्रसिद्धार्थस्या
 दिषेति पदं श्रुतं ॥ ६९ ॥ एकाग्रजातु नृत्या हि विबुधैरनुभूयते ॥ नागर्वीभृगुणा ज्ञानावा रुणी वरु
 णोरिता ॥ ७० ॥ विद्यापरिसमाप्ता स्यात्परम्योऽपि परात्मनि ॥ यदक्षरं तद्व्यामा व्याकृतं मध्यमं श्रु
 तं ॥ ७१ ॥ तस्मादेत्यादिवाक्योक्ता कावोयस्सोऽवरस्मृतः ॥ अत्रो अक्षर इत्यादौ श्रुतौ यत्परिकीर्तितं ॥ ७२ ॥
 अधिष्ठानं नृगादीनां नृगादिप्रतिपादितं ॥ ब्रह्म तत्परमं व्योम नैतस्मादेद्यमुत्तमं ॥ ७३ ॥ नातः परा

त्रै० सं०

८२

मिति श्रुत्या तदन्यस्य निषेधतः ॥ ब्रह्माख्ये परमे व्योम्नि तस्मादिदं प्रतिष्ठितं ॥ यदक्षरेति ॥ एकस्मिन्
स्वत्वे द्वारे गार्ग्यक्राशो तश्च प्रोतश्चेति श्रुतमित्यर्थः ॥ नान इति ॥ नानः परं वेदितव्यं हि किं विदिति श्रुत्ये
त्यर्थः ॥ एकाग्रमनसो विद्या सुलभेयं महात्मनः ॥ सांसारिकं फलं शीघ्रं च लब्धितुं शक्यते ॥ ७५ ॥
तत्साधनेति व्याजेनोपास्तिरेकाग्रकरणं ॥ अन्नेन निंद्यादित्यत्राद्वैततो न विधीयते ॥ ७६ ॥ तदि
ति ॥ सांसारिकं फलं साधनेत्यर्थः ॥ अन्नमिति ॥ य एवं वेदेत्यादिकादन्नं निंद्या तदृतमित्यन्नादि
त्यर्थः ॥ अन्नं ब्रह्मेति चारण्यानंदं ब्रह्मात्मरिते ॥ एवं शब्देन निदिष्टं वाक्येस्मिन्निति मन्यतां ॥ ७७ ॥
आनंदेति ॥ आनंदो ब्रह्मेत्यत मुक्तं प्रकृतं य एवं वेदेत्यस्मिन्वाक्ये एवं शब्देन परामृष्टमित्यर्थः ॥ अन्नं
ब्रह्मेति पूर्वोक्तमेवं शब्देन संस्मृतं ॥ इति मन्यां महैयुक्तमन्यस्यानुपयोगतः ॥ ७८ ॥ आद्यद्वारतया
नस्य परब्रह्मधियं प्रति ॥ ब्रह्मदृष्टिं विधत्ते न प्रतीकं नेततः श्रुतिः ॥ ७९ ॥ अन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते यः स
पुमान्मनिति तिष्ठति ॥ चाचल्यरहितत्वेन प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते ॥ ८० ॥ अन्नं प्रकृतमस्यास्तीत्यनवा

८२

नदीमिवक्रिकः॥अत्रादः स्यात्प्रजाद्यैस्तु महा न्यात्रडुपा सकः॥अभ्यासो वेदशास्त्राणां ब्रह्मवर्च
समुच्यते॥यस्मादुपासितां त्रेन ब्रह्मज्ञां प्रपद्यते॥८२॥तस्मादुपासको न तन्ननिंद्यास्वगुरुं
यथा॥तदनिंदनमेवास्य संपाद्यं नियमाद्भूतं॥८३॥उपास्तिर्विकलासास्या तदति क्रमणे सति॥
किंचिद्वार्तिककारीया प्राकृत्या त्रप्रदर्शयते॥८४॥विजितासस्व तद्ब्रह्म यदेव लक्षणं भवेत्॥जग
जन्मादिजनकं ब्रह्मेति परिकीर्तितं॥८५॥तटस्थं लक्षणं मिदं दृष्टं स्य परमात्मनः॥तपश्चकार
तद्धुत्वा च गुर्वात्मोपलक्ष्ये॥८६॥प्रतिपदेतपो नुक्तं सावदोषोक्तिकारणत्वे॥ब्रह्म प्रत्यक्तयोक्त
पितृभ्यो प्राणमिति स्फुटं॥८७॥यतो वेत्यादिना प्राह तटस्थं ब्रह्म लक्षणं॥अतो नुक्तं मपि ज्ञाने हेतु
ने जेतयः स्वयं॥८८॥यदि प्रत्यक्तया साक्षादन्नमित्यादिवाक्यतः॥ब्रह्म पित्रो विनिर्दिष्टं तर्हि ल
क्षणकीर्तितं॥८९॥अविवक्षितमेव स्यात्तस्मात्प्रत्यक्तयात्मनः॥साक्षादवाप्तये योग्यं हेतुमात्रं
क्षते पिता॥९०॥इति तर्कितवान्युत्रस्तपश्चरणकालतः॥तटस्थं लक्षणं स्योक्ते रस्वेदार्थप्रदी

कीर्तनात् ॥ ८१ ॥ वाक्यार्थप्रयोस्यतिपर्यंतमसकृद्गुः ॥ चक्रेतात्पर्यतो लक्ष्यपदार्थस्य विचारणं ॥
 इत्याह सावशेषोक्तस्तत्पर्यप्रकृतार्थकृत् ॥ मनसश्चेन्द्रियाणो न ह्येकाग्रं परमंतयः ॥ ८२ ॥ अन्वय
 व्यतिरेकादिभिरनेवातपो न वेत् ॥ अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधायो लमिदं धत्तः ॥ ८३ ॥ वाक्यतास्य
 र्यविज्ञानं फलहेतुविशेषयोः ॥ चित्तं न चान्यथादेष्टुं ब्रह्मात्मैक्यावबोधकं ॥ ८४ ॥ जन्मादिधर्मव
 त्वेन स्याद्भूतानामनात्मता ॥ ब्रह्मणस्तदभावेन स्यादात्मत्वेमितादृशः ॥ ८५ ॥ अन्वयव्यतिरेकाख्यंत
 पस्तस्य विवक्षणात् ॥ यत इत्यादिकं युक्तं लक्षणं प्रतिपादकं ॥ ८६ ॥ अन्वयव्यतिरेकाख्यंतपो ब्रह्मधि
 यं प्रति ॥ साधनत्वेन निश्चित्य लक्षणं वक्तुं दिते ॥ ८७ ॥ अन्वयास्तीति संज्ञाय ब्रह्मता न स्य बुद्धवा
 न् ॥ उक्तान्यन्नमयादीनि यानि तेषां तुकारणं ॥ ८८ ॥ अत्रादिप्रतिपत्तये न हि काये स्त्रिलक्षणे ॥ का
 र्यं नमयादेतदत्रादेरुपजायते ॥ ९० ॥ कार्याणां विलयद्वारा कारणानंदमेत्यत्यतः ॥ विलाप्याना
 दि के आदौ हेतुश्च नमयादिकान् ॥ ९१ ॥ अत्रात्राणे मनसि तं तच्च विज्ञानसंज्ञके ॥ तच्चाज्ञाने सर्वहितौ

५५

ब्रह्मण्यनेदं संज्ञके ॥ १०२ ॥ तत्र कार्यदिनिर्मुक्ते ब्रह्मणि प्रत्यगात्मनि ॥ विलाप्य विज्ञानबलात्तादृश
मुपेगच्छति ॥ १०३ ॥ अत्रस्य ब्रह्मतां ज्ञात्वा तस्य कार्यत्वमुद्धितः ॥ निराकारो ह्येव विरहादधी हीति
न्ययुज्यते ॥ १०४ ॥ बुद्धेः साहचर्यं पश्येत्तत्र ब्रह्मरूपं ॥ विजिज्ञास्य तद्ब्रह्म तपसेति पुनः पु
नः ॥ १०५ ॥ ब्रुवन्तापयति ह्यस्मात्तपसे वा वीक्ष्यते ॥ व्युत्थाप्याख्यायिका रूपा तन्निर्वृत्तमथाधु
ना ॥ १०६ ॥ श्रुतिः स्वेनैव रूपेण व्याचष्टे धर्मं प्रयत्नतः ॥ युष्मदस्मदिनागो यं यत्र व्यावर्त्तते असा ॥ १०७ ॥
स आत्मा तस्यैव ब्रह्म तत्र विद्या प्रतिष्ठिता ॥ अत्रत्यानेदं ब्रह्मकारणं ब्रह्मवाचिनः ॥ १०८ ॥ अ
कार्यकारणं ब्रह्म परत्वेनेति चेन्न तत्र ॥ यो मन्त्रादेन कार्यादिरहित ब्रह्म बोधनात् ॥ १०९ ॥ प्रकृत
धर्मात्तत्त्वाद्गुरानंदो ज्ञानसंयुतः ॥ विशिष्टस्य विशिष्टेनातिबलानुपपत्तितः ॥ ११० ॥ उद्दाने
दं परात्मानं कारणत्वात्पल्लवितं ॥ ब्रह्मेति स्वयमेवासौ ज्ञातवानिति विप्रयोगः ॥ १११ ॥ य एवं वेद भू
गुवन्नपरेकाग्रालक्षणा ॥ तद्वासकोशबाधेन प्रतिष्ठां लभते परां ॥ ११२ ॥ पुरा प्रतिष्ठां कार्या
दिश्रन्य ब्रह्मात्मतामता ॥ य एवं वेद प्रतिष्ठति तस्यार्थमाह ॥ ११३ ॥ य एवं वेद ॥ अत्राद्युपा

सकानां वा फलमेतदिहोच्यते ॥ न्याय्यं नावाप्तकामानामनादिफलकीर्तने ॥ १४ ॥ अत्रायुषा
 सकानां यत्फलं तदुक्तवेदने ॥ स्तुत्यर्थं प्रकृतं श्रोतमत्रवानिति वाक्यतः ॥ १५ ॥ सगुणज्ञानेक
 लो तो निर्गुणज्ञानसंस्कृतिः ॥ युक्तां ब्रह्मविदां मुख्यं नानादिफलकीर्तने ॥ १६ ॥ फलान्तरत्वं गम
 को वाशेषावतिष्ठति ॥ परप्रतिष्ठां त्रयं हि फलं सर्वमुदीरितं ॥ १७ ॥ एतद्वृष्टफलं जीवन्मुक्त
 स्थाज्ञानं ज्ञेयं ॥ देवानां संपश्यतोऽप्यविदुषो संगतं न हि ॥ १८ ॥ अत्रादिदृष्टिरज्ञानाभावे
 यस्य प्रसादतः ॥ किमुसाक्षात्तदात्मानं पश्यतोऽगशालिनः ॥ १९ ॥ इति दृष्ट्येण कारोक्तं सा
 धुक्तिः संविचार्यतां ॥ समाहितमनस्कं न न दृष्टं लौकिकादिकं ॥ २० ॥ दृष्टत्वेऽप्यन्यदा तस्य फलं
 त्वेमानमस्ति न ॥ ब्रह्मविज्ञानदग्धत्वाद्दृष्टाद्दृष्ट्या खिलस्य च ॥ २१ ॥ नापेक्षितत्वं दृष्टत्वं तु तस्य
 स्थानपेक्षात् ॥ बाधितानुगमादिद्व्यवृत्तेरुपपत्तिः ॥ २२ ॥ यद्यनाकोक्षितत्वं स्यात्तर्हि दं
 फलमेव न ॥ तस्माद्वातिकारीया सूक्तिर्विजयतेतरां ॥ २३ ॥ आनुयंगिकमित्येतन्नन्येह स्मर्यते

अथ

तथा॥ आयुरारोग्यमर्थं श्रमो गौश्वेवानुषंगिकान्॥ ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गं प्रदोह
रिरिति॥ अयो जवादी सवक्त्रिर्महांश्च स्यात्प्रजादिति॥ शान्तिरात्र्यादिहेतुस्त्विदुस्त्ववर्चस
मुच्यते॥ १४॥ यदुक्तं वक्ष्यमाणं च शानं तज्जने कत्वतः॥ अत्रमेव गुरुन्यायं तेनैतत्स्याद्वतं
मुनेः॥ १५॥ अत्रस्य देहो कस्येवा निर्दोषो पा सितुर्ब्रतं॥ इति वार्तिके स्वरूपे संप्रहोच प्रदक्षितिः
॥ १६॥ उपासनांतरं वक्तुमुपास्यं दक्षयित्यसौ॥ प्राणो वा अत्रमित्याद्याः अतिरस्य हितेऽपि
॥ यथातिष्ठति देहात्तज्जुक्तमनं तथा स्थितेः॥ प्राणेन धारणात्तस्य देहो नादः प्रकीर्तितः॥ १७॥
शरीरमध्ये वस्थानात्प्राणो नृमित्यर्थः॥ देहस्य धारके प्राणे शरीरं च प्रतिष्ठितं॥ १८॥ प्राणा
श्रयत्वं देहस्य प्रत्यक्षं भवति स्फुटं॥ अन्योन्यधारकत्वं च न्वि संप्राणशरीरयोः॥ १९॥ प्राण
स्यांतरवस्थानादन्नत्वं सर्वमिति॥ शरीरस्यान्नकार्यत्वादन्नत्वं स्यान्नथासति॥ २०॥ अत्र
त्वा उभयोरेव मन्योन्यं चाश्रयत्वतः॥ अत्रमेवात्र संस्थस्योदित्येवं परिचिंतयेत्॥ २१॥ उपा

स न विधत्ते स्य सय इत्यादि कृतिः ॥ अन्नेन परिचर्यते नाने परिहरे दुग्धः ॥ ३३ ॥ आपो वा
 अत्र मित्याद्या प्राप्ता पास्यान्तरं कृतिः ॥ पीतान्य बुनिया न्येषां जीर्णं लोक्तराग्निना ॥ ३४ ॥
 आपो न ज्योतिरन्नादमसु ज्योतिः प्रतिष्ठितं ॥ दृष्ट्यं प्रवेद्युताग्नि हि दृष्टो तस्मा सुतस्तिष्ठते ॥ ३५ ॥
 देहं स तापतः स्वेदा ज्योतिष्ठापः प्रतिष्ठितं ॥ स्वेदद्वौ नादित्यर्थः ॥ अन्योन्यावस्थितत्वेन स्या
 दन्योन्यता तयोः ॥ असम्यक् क्रिया प्राप्त्या ज्येनेत्युदितं पुरा ॥ ३६ ॥ इत्थं न प्रदातुं च बद्धं
 पाद्यमुच्यते ॥ उपास्यमन्यदप्याहृष्टिर्वीत्यादिक कृतिः ॥ ३७ ॥ अधस्तादुपरिष्ठा च संस्थ
 ताकारा मध्यतः ॥ नृमेः स्थितत्वादनत्वं व्योमोन्नादत्वं मुच्यते ॥ ३८ ॥ सुगृह दृष्टो पल्लवत्वा
 उपरिष्ठा दनस्तयोः ॥ आधाराधेयभावः स्यात्त्वमाधारो विचारतः ॥ ३९ ॥ तयोः परस्परा
 नत्वं चित्तनीयं मनीषिणा ॥ वासाथमागतं गेहेन कंचन निवारयेत् ॥ ४० ॥ जत निवाहको
 पायस्तस्मादित्यादि नोच्यते ॥ दत्ते निवासे दातव्यमन्नमप्यागताया हि ॥ ४१ ॥ अन्यथा पाप

अन्यथा

६५

^{२६}
 मेवस्मान्माह कन्ममाह याजनायैवाणां च येन केन प्रकारतः ॥ १५ ॥ अत्रा हशिष्टानुर
 एमराध्यस्मादिति श्रुतिः ॥ अराधिसिद्धमेवात्रमस्मादिति वदन्ति हि ॥ १६ ॥ मुख्यतीर्थविशे
 षे च क्षेत्रे मुख्याय मुख्यया ॥ इत्याश्रद्धानमस्कारसत्कारादिकरूपया ॥ १७ ॥ मुख्यकाले च मु
 ख्येन सात्विकेन प्रदायिना ॥ अन्नं दत्तं तथैवात्रमस्मै संपद्यते ध्रुवं ॥ १८ ॥ एवं मध्ये जघन्य
 चेत्यादिसर्वं च योज्यतां ॥ य एवं वेद विज्ञायाप्यनुतिष्ठति मानवः ॥ १९ ॥ तदेतत्सात्त्विकं द
 नं गीतायां भगवांश्च जगौ ॥ दातव्यमिति यद्दानमित्यादि स्मृतिगक्यतः ॥ २० ॥ मध्यतो न तद
 त्येतद्वाजसादिपरं न वेत् ॥ वागिंद्रिये प्रतीके तु ब्रह्मक्षेत्रमात्मना स्थितं ॥ २१ ॥ उद्धासाद्यात्म
 कप्राणापानयोस्तत्प्रतीकयोः ॥ क्रमाद्योगादिरूपेण स्थितं ब्रह्म निर्विचिंतयेत् ॥ २२ ॥ आदिशब्दाभ्यां
 निश्वासक्षेत्रमग्रहः ॥ होमादिव्यापृतिः कर्मविदवेदत्रिविधसिद्धिर्होमादिव्यापृतिर्हस्ते विप्रस्य
 सौत्रियस्य तु ॥ २३ ॥ युद्धादिव्यापृतिर्हस्ते यथायोगं परत्र च पाण्योः
 ॥ योगो प्राप्तिस्तस्य संप्राप्तिः क्षेमः प्राप्तस्य चक्षणं ॥ २४ ॥

२ * मानुषीरितिकीर्तिताः ॥ उपासनासमाप्ताः स्फुरित्यर्थः परिकीर्तितः ॥ ४२

प्रतीकयोरीदृक्कर्मरूपेण संस्थितं ॥ पादयोगतिरूपेण स्थितं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ॥ मलमूत्रविसर्गं
त्रिविमुक्तिः परिकीर्तिता ॥ ५३ ॥ न रूपेण स्थितं पादौ ब्रह्मेति परिचिन्तयेत् ॥ संपादितानरांगेषु
॥ ५४ ॥ बहुक्त्योपासनैकैकाष्ट्यगित्यवगम्यते ॥ इति मानुषीसमाप्ता इ
त्यस्यार्थमाह ॥ संपादिता इति ॥ उपासनानि कथ्यंते देवदेहगतान्यथा ॥ तृप्त्यात्मना स्थितं ब्रह्म
देवेदृश्यलिमानि नि ॥ बलात्मना तदिह देवेषु देवेषु संस्थितं ॥ यशोरूपेण तारासुज्योतीरु
पेण संस्थितं ॥ ५५ ॥ पुत्रोत्पादनमत्र स्यात्प्रजातिर्धोषिता सह ॥ क्रीडा मृतस्यादानं तो गुप्ते चि
यसमुद्भवः ॥ ५६ ॥ परावयवसंयोग एतच्चितय रूपतः ॥ गुह्यालिमानदेवसं ब्रह्मेति परिचिन्त
येत् ॥ ५७ ॥ आकाशमानि देवसं समस्तजगदात्मना ॥ ब्रह्मेत्यनुषंगः ॥ यथोपास्त्रिफले ज्ञेयं तं
यथेत्यादि ब्रह्मकृतेः ॥ अतएव फलोपेतध्याना निष्प्राप्तकानि चित् ॥ ५८ ॥ तं ब्रह्म स्थितिहृतुः स्या
दित्युपासनतः फलैः ॥ अत्रानाच्छादनादियोजिवनस्थितिकारणं ॥ ५९ ॥ तच्चानित्यवगन्तव्येतत्प्र

निष्ठेति वाक्यतः ॥ इति फलमवगंतव्यमित्यन्वयः ॥ महो महत्त्वगुणैर्मनो मननशक्तिकं ॥ तद्
 स्ममहत्त्वेवमुपासीतततः फलं ॥ प्रजादिनिर्मितानुसत्यादिति प्राहसुरेश्वरः ॥ ६१ ॥ वशीकुराण
 संयुक्तं नमइत्यभिधीयते ॥ तद्भक्त्यत्रवेदः स्याद्भक्त्यादेनकात्रितः ॥ ६२ ॥ स्वाधीनवेदइत्यर्थो
 ब्रह्मवानिति शब्दतः ॥ यस्तु ब्रह्मेति तद्भक्त्युपासीतयथोदितं ॥ ६३ ॥ फलंतस्य तदेव स्यादिति
 वार्तिके कृत्वा ॥ यस्त्वित्यादिकमित्यर्थः ॥ आकाररूपं यद्ब्रह्मतद्ब्रह्मत्वेन चिंतयेत् ॥ महत्त्वा
 न्नवेद्योगी महत्त्वं ज्ञानतो जवेत् ॥ ६४ ॥ प्रजाद्यैस्तत्तु पूर्वोक्तं इत्यानेदो धर्मोक्तवान् ॥ यस्त्वित्यादि
 वार्तिके स्वेत्यर्थः ॥ विप्रस्यपरितो यो ह्निष्यः तस्य परो जवेत् ॥ अथ ब्रह्मेत्युपासीतयस्तस्य फलमु
 च्यते ॥ ६५ ॥ एतस्यपरितो द्वेषे कुर्वंतः सर्वत्रात्रवः ॥ अयं त एतद्वेषं चा कुर्वंतो ये स्य रप्रियाः ॥
 आरब्धास्तेपि परितो अयं ते तस्यत्रात्रवः ॥ ६६ ॥ जन्मातरे कापियथोक्ता पासनैः कृतैः ॥ ६७ ॥ चित्तैर्वा
 यवतो यस्या ह्निनं वेद्यं फलं च यत् ॥ तद्वयं दर्शयित्यत्र समष्ट्यादिका श्रुतिः ॥ ६८ ॥ चित्तैर्वा य

२४ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्यैष परिमरो ब्रह्म तनंदा ॥ विद्युद्वह्निश्चाशी कानुरग्निवैतियतः श्रुतिः ॥ वा
यो म्रियेत इत्योह परिमरस्तेन कीर्त्यते ॥ अनन्य श्रायमाकाशो नापुनो ब्रह्मणो न खं ॥ इति नतिः ॥

स
तो दाकाशास्त्रं गण्यते नैत्यदिमरास
कै॥ इत्युपासकविप्रस्यवद्यभागाकै॥

ते सं०

६७

स्वतः प्रसन्नानोपायसमुत्थितः॥ मोक्षपर्यवसायित्वं संदर्शयितुमीरितं॥ सयस्येत्यादि
कैवाक्ये पुनरनेति मन्यतां॥ नानेति॥ न ज्ञेयस्येत्यर्थः॥ अन्नान्नादिवरूपेण प्रसक्तस्याखिल
स्य च॥ सानेन बाधनाथीयसयइत्यादिरुच्यते॥ ७०॥ इत्येयं वा त्रिको-चार्यस्तुल्ये शो ब्रह्मि
तः॥ आनंदमयकोशो यो ब्रह्मपुरुषमितीरितः॥ ७१॥ अखण्डैकरसानंदस्तस्यात्मत्वेन दर्शना
त्॥ प्रियादिष्वात्मताभ्रातैः परित्यागादशेषतः॥ ७२॥ मुक्तएव तथाप्यन्ये जीवन्तीत्ययमुच्यते॥ द
हादेर्लौकिकैर्दृष्टे रतो लौकिक दृष्टितः॥ ७३॥ जीवनात्स्वीयदृष्ट्या तु विमुक्तत्वाद्बुधो नमः॥
जीवन्मुक्तः स आत्मानं संकं म्योक्त प्रकारतः॥ ७४॥ आस्ते यावदेहपाते लौकिकः पुरुषो यथा कि
कुर्वन् नित्यतः प्राह कामाभीत्यादिना श्रुतिः॥ ७५॥ ब्रह्मज्ञो यस्य कस्यापि गृहे तु न्ने गविवारतः॥
विधिं निषेधं चोच्यते कामाभी स्वेष्टं यान्नवान्॥ ७६॥ इच्छया वेषधारीति कामरूपी न वत्ययं॥
अव्यक्तलिंगा अव्यक्ताचारा इत्यादिक श्रुतेः॥ ७७॥ काशादिदेहाक्रमतः संवरन्नतु कुत्रचित्॥

६७

दा जाहो क रु त्पद का र्तिः ॥ यदा पद्यं करोतीति विद्वान् स्मो क क उ च्य ते ॥ कृत्वा न कृत्वा
 जो का दे ली जो वा के पु वी स या ॥ विश्वा सो त्या द नार्था य स वा त्म वे स मी रिते ॥ त्रिरुक्तिः स्या
 द्यथा सत्ये त्रिरुक्ति स्तद्वदत्र च ॥ ६० ॥ त्रिवः रा पथ या मी ति प्रयोगे तस्य सिद्धिः ॥ द्वेधा त्रिच
 पिदं सर्व मन्त्रं वा न्नाद एव च ॥ ६१ ॥ तयोः श्लोकस्य संबंधो जोग्यो नो क्तः खलु हा एः ॥ अहमेव पृथ
 दुः त्रि प्रा कु वी त्रि क का र्ति ॥ ६२ ॥ आधका यत्मि को यो म्नि ब्रह्मणः सो ह मा त्म च ॥ देवैः यः प्रव
 मे वा म्मि ते षां सृ णा भ वा म्प ह ॥ ६३ ॥ अहमस्म्यो श्रयो मुक्ते रा त्म ज्ञाने न त द्रुतेः ॥ आत्म विज्ञे रती
 त्येवं मुक्ते सत्सा ध्य ता कृतेः ॥ ६४ ॥ योगु र्ब्रह्म रूपं सो त्रि व्ये यः संप्रय ह ति ॥ स एव तान वं त्ये व
 मुक्ते री त्या त्म बो ध तः ॥ ६५ ॥ उदारो यो न रूपं मां वि प्रा दिव्यः प्रय ह ति ॥ स एव तान वं त्ये व
 संधा रणा दिना ॥ ६६ ॥ बो धनी या स रूपो म्मि दा त व्या ना त्म को प्य ह ॥ इह मर्थे क इह ए वं रा
 दो लि धा य कः ॥ वक्ष्य मा ण प्र का र स्य त्वे व त्य व ति वा न कः ॥ ६७ ॥ लो क म ध्य मे क व च नं स वा र्त्वि
 ॥ अ व द ति हे दः ॥ अत्रा त्प्रा णा न वं ती ति प्र क्र म्मा थ म्म ति स्वये ॥ त स्या द न्ने द द न्स्वा ए पे ता नी त्या दि व द्य ति ॥
 वक्ष्य मा ण प्र का र स्यो दय मि त्य व ग म्य ता ॥ इत्यादीति ॥ एता नि ददा ती नि वक्ष्य तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

६८

ते निपात्यते ॥ अतो वेत्यवतीत्यर्थ इत्येवमवगम्यतां ॥ अदत्त्वा स्वयमेवात्रै नक्षय न्नमहं नरं ॥ ६९ ॥
 अत्र देवस्वरूपो हं नक्षया मि वि नाशये ॥ महा नर क पा ते न के व ला घ इ ति श्रुतेः ॥ ७० ॥ ते तु घं तुं
 जने पा पा इत्यादि स्थिति नोपि च ॥ अहं समस्ते नुवन मीराः सत्रे निभू त वा र्त्वि ॥ ७१ ॥ अहं सह
 नवानस्मि प्रलये समये जगत् ॥ सुवः शो य मा दित्ये स्वर्ग सु मु प ल क्ष ये त ॥ ७२ ॥ उपमा यो न
 रा दौ ॥ ७३ ॥ व्रजवतीत्यनुगम्यतां ॥ दी पा दि ने र पे द्ये ण प्र का शा स्या र वि य था ॥ ७४ ॥
 तथैव विप्रकाशो म्मि च सुराद्यनये सतः ॥ अत्र श्रीम सुरे शानां श्रा स्तु तिः संप्रद व र्त्ति ते ॥ ७५ ॥
 सत्यज्ञानादि स्तो ह म वि द्यो त्थ म बो ध तः ॥ अहं य नि न वा म्ये को द न रु छी व रं य धे ति ॥ अविद्यो
 त्थ म वि द्यो र व ति य को वि नाश ये ॥ र वि स्त म्भो य था त द न्त्र क र्मा दि स हा य तः ॥ ७६ ॥ इत्या नं द य
 नि प्रो क्त सत्त्य धा र्थः प्र द र्शि तः ॥ स वा त्म त्वा नु भू ति र्वा सा म्ना प्रा गु प पा दि ता ॥ ७७ ॥ सा क स्य
 फल मि तु क्ते प्र वृ ता थ फल कृतिः ॥ ब्रह्म पु रु ष मि ति प्रो क्त म र व ए उ क र सं सु खं ॥ ७८ ॥ यः सा सा

कुरुते कोशे सस्येदं फलमुच्यते ॥ पंचकोशे क्षरेणेत्यर्थः ॥ सय एवं विदित्येवं फलवाक्यं
 मीरिता ॥ तथापि नियमाधीन्या लुनरुक्तिः फलश्रुतेः ॥ फलं विदुष एव स्यादवश्यं विदुषः
 फलं ॥ इति द्वे धानियत्यर्थं य एवमिति हिष्कृतिः ॥ २२० ॥ उपसंहरतीदानीमनुवाक्यार्थं मी
 रितं ॥ अथ वेत्यादिना प्रोक्ता विद्यास्यादिति श्रुतिः ॥ २२१ ॥ सा चोपनिषदित्युक्ता समाप्तेत्यर्थ
 इति ॥ इति श्रीमत्सुरेश्वर्य विद्यारण्योक्तसंज्ञा ॥ २२२ ॥ तेतिरीयकसाराधिसारसंग्रह
 नामके ॥ वास्तुपुपानिषद्याख्या पुरुषोत्तमनिर्दिष्टा ॥ २२३ ॥ शिवकृतमयतीक्ष्णरूपा
 तास्त्रियं कृतिः ॥ २२४ ॥ यशमस्मरणसंगं यज्ञादिव्यंगमप्यहो ॥ तत्प्रसादेनानिर्दुष्टा
 भूया इष्टापिमत्कृतिः ॥ २२५ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकान्तर्यामिनीशिवरा
 यानंदतीक्ष्णमिश्राभ्यपुरुषोत्तमानंदनाथविरचितेतिरीयकसाराधिसारसंग्रहे

२२

॥ २२६ ॥ ज्ञानमंत्रादिनापि संवेद्यः ॥ २२७ ॥

गृहं कृत्वा वसत्येव यतोयमनिवेतनः ॥ २२८ ॥ अनिकेतवास्यप्रयत्न इत्यादि श्रुतिवाक्यतः ॥
 यथाचेयेषु लोकेषु चरति प्राणिनः सदा ॥ २२९ ॥ तत्सर्वस्वीयमेवेति संयत्तं नवतिष्ठते ॥ ब्रह्मा
 ध्याः स्थावरास्त्राये प्राणिनो मम हः स्मृताः ॥ २३० ॥ इत्युक्तरित्याविदुषा सर्वोत्पत्तिविनिश्चयात्
 सामंतीत्यादि यद्वा समत्वे प्रतिपादकं ॥ २३१ ॥ मैत्रंगायनसामवेदे कथितोयः स्वरोऽनवेत् ॥ तेन स्व
 कीयसर्वोत्पत्त्येव क्रीकृत्स्नसर्ववर्तते ॥ २३२ ॥ सावर्त्यप्रकटीकारः सामगानफलं विहा ॥ ह्युशब्दो
 विनिश्चयो विस्मयाद्यस्त्विति ॥ २३३ ॥ अहो शब्दस्य गीतार्थे वैलक्षण्यकारणतः ॥ ह्युक्तिरु
 क्तिराश्रयं प्रकृत्योक्तयत्नसो ॥ २३४ ॥ देहमात्रस्थितस्यास्य गुरुत्वात् प्रसादजातः ॥ ज्ञानमात्राद्
 स्वरूपं प्राप्तमेव महद्भुतं ॥ २३५ ॥ सावर्त्यानुभवो यो सोऽप्रकटीक्रियते धुना ॥ यद्यद्वाद्याद
 ज्ञानात्तेन सर्वमेव मेव च ॥ २३६ ॥ यो नाम रूपं नागोत्रे तस्य मिथ्यात्वकारणतः ॥ तदधिष्ठानभागे
 यश्चिदात्मा समस्तसकः ॥ २३७ ॥ विप्रादिश्चेतनोऽत्रादः श्लोकः संध्यस्वोचकः ॥ सैन्यादिसंघक

वृ३

ध्याः कृतेः कर्म भवेच्च सिद्धः कल्याणयस्ते न न्युक्तमेतत् ॥ सिद्धस्य सर्वं कृतिकर्मतेति द्विरूपताप्य
 स्य न हीति चेन्न इति न युक्तमित्यन्वयः ॥ विवेकं रूपेण हि साध्यतेति सिद्धोपितकर्म भवेच्च हे
 शः ॥ यथा मरुः साध्यधत्तमनेवं विकाररूपेण साध्यतास्य ॥ इत्यादिप्रपञ्चितमिति संज्ञेया ॥ अ
 त्रापि जनि कर्तृरिति स्मृत्यो त्यादिना ब्रह्मेण अजिनि मित्रोपादानत्वं मुक्तं ज्ञेयं ॥ निस्तमुक्तनिः
 प्रपञ्चनित्यसत्यमद्वयं च प्रकारादित्यपूर्णं सत्त्वं वाक्यं परं ॥ वियत्तादिवाजितो स्मि सर्व साक्ष्य
 हविर्भुः कर्तृकादिकं न मे स्तितस्य कल्पितः कर्तृतादिधर्मकं हि विज्ञमेव नोचिती रक्तिमाजपा
 सु मे हि कल्पते मल्लेयथा ॥ तत्समीपगे न धेवमुख्यमेव विज्ञमेतदुज्ज्वलं विज्ञेयं तने प्रक
 ल्यते ॥ मायिकस्य मानसस्य कर्तृतादिसंगतं ह्येतादे द संज्ञेयं न तत्र संग संगते ॥ निःकलस्फनिः
 क्रियस्य नात्मनो स्ति संगिता संगजन्य कर्तृतादिसं गितान संगता ॥ तत्सु मक्षये मलिः स शुभ्र
 एव जा सते चित्तसंज्ञेयं विनिश्च निर्मलै वराजते ॥ राममे कृपा निधानं नाशय शुभान स तावकी

वृ४

१००

न दिव्य नाम कीर्तनोत्थ बोधतः ॥ ब्रह्मतत्त्व बोधकं हि विष्णु नाम मंगले नाम सिद्धि वक्तु नेति वेद
 वाक्य मानतः ॥ श्री पुराण आरतादिकेति हा स वाक्यतो नाम को मुदी मुखे श्वेतस्य निश्च तत्त्वतः ॥
 संवितं समस्तमाशु नाश मेति नाम तो जोगतः प्रण शनी यमन्याद ॥ अस्तु तत्सुखेन
 योग्यमाश्रिता त्रिं हा रिणं दी न बंधु माश्रितस्य नास्ति मे कुतो पि जी ॥ तावकी न नाम जातवो
 धभा नु भा नु नामो हति मि र सं ह तो त ज्ञे सर्व नाशने ॥ चित्त सर्व के र्त्ता दिवि ज्ञ मस्य का
 कथा स्वाश्रिते सिता धराय राघवाय ते न मः ॥ वेद मूर्ध्ना श्रिते न सुख रादियो गिना सङ्गुप
 सन्नि हव को प देवा कालिना ॥ अक्षया समा द ते न पा लिते न भक्ति तो ब्रह्मतत्त्व धी श्वि रेण क
 स्य चित्त जायते ॥ ताव के तु दिव्य नाम न स्व राद्य पेक्ष ते युक्त भोजनादिकस्य कीर्तनादिकुर्व
 तः ॥ भक्त भक्ति शालिनश्च दुष्ट वासना क्षया च त्स सा द हो दृतं च तत्त्व बोध कं र्त्ता ॥ आत्मा
 प्रकाश क श्री म न व रत्नानि बध्ना तो ॥ नरोत्तम निबद्धा नि धू त मो ह त म स्त तः ॥ ब्रह्मतत्त्वोत्तम

रणा सकं मंगलमाचरति ॥ निस्तमस्केति ॥ परं ब्रह्म अहमस्मीत्यन्य ॥ कर्त्तादीति ॥ चित्तेश्च
 तन्ये ॥ मुख्यमेवेति ॥ एकत्र मुख्यमेवाच्यं चारोप्यते बिलोत्तिगते मुख्यस्य पृथक्स्य रज्ज्वावारा
 पदशो नादिभावः ॥ संगेति ॥ संयोगसंज्ञावदित्यर्थः ॥ संगिता ॥ संयोगवत् ॥ अक्षे गोप्यं पुरु
 षकृतेरिति भावः ॥ नामविदिति ॥ आस्यजानंती नामविदिवक्त्रनेति श्रुतेः ॥ हे जानंती जिज्ञा
 सवः अस्य विष्ठाः चित्तयत्किञ्चिन्नामकी तयते तिविष्णुना मतलबो धजनकमित्यर्थः ॥ न
 नुवेदान्नवाक्यं तज्ज्ञानकमिति चेत्सत्यं ॥ नामोपितदुपायत्वात् उपायस्योपायांतरादुपेक
 त्यात् प्रमाणसिद्धस्य उरपकृत्वमिति दिक् ॥ विवर्तमानमुक्तिः ॥ कर्मणा प्रतिबंधकत्वादिति चे
 त्संविदेति प्रतिबंधकं प्रारब्धं वा नाद्यत्वात् ॥ संचितमिति ॥ अन्यत्र प्रारब्धं ॥ अस्त्विति अत्र
 तिबद्धत्वात् ॥ नमुक्तिरिति भावः ॥ ज्ञानस्य कर्त्तृत्वादिनिवर्तकत्वं प्रकृष्टमाहतावकीनेति ॥ वेद
 म्भवेति ॥ वेदोक्तं वाक्येनेत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ स्वाध्यायधर्मपाठनमित्यादिना ॥ ताविकं चित्तं ननु बहू
 ५५ आस्यजानंती इत्यादेर्हरिनामात्मबोधकं ॥ यथावेदोक्तं विज्ञानेत्यादेर्वेदोक्तं भाषितं ॥ ५४

५५ वासापुपनिषदर्थसारसंग्रहः समाप्तः ॥ ५५ ॥ उपादानं निमित्तं अजगतो यः परेश्वरः ॥ तं
 मंपरमात्मानं वेदवेद्यमहं भजे ॥ १ ॥ इष्टदेवतां सुस्मरणा रूपं मंगलमाचरति ॥ उपादानमिति ॥
 तदुक्तं समन्वयन्यायरत्नावल्या ॥ येनाश्रितं स्यादिति या प्रतिज्ञा मृदादिकं श्रोतनिदर्शनं यत् ॥ तं
 योरवात्प्रकृतिश्चेतुः स्याद्ब्रह्म नो चेदुजयोः प्रबाधः ॥ उक्तं च ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुप
 रोधादिति सूत्रकृता ॥ ध्यानोपदेशादपि विश्वकर्ता महेश्वरस्तत्प्रकृतिश्च युक्तः ॥ ध्यानेन सोऽहं
 यतः तिकर्ता भवेद्द्रव्या प्रकृतिः परेशः ॥ इति ध्यानेनेत्यन्यः ॥ ब्रह्मस्यमिति ध्यानेनेत्यनुषंगः
 उक्तं च ॥ अतिध्यानेन ॥ उपदेशाच्चैति सूत्रकृता ॥ ब्रह्मात्मसंबंधिकते निमित्तं न वेदुपादानमिति द्विरूपं
 आधारज्ञावो विषयात्मकसंबंध उक्तो नवतीति बोध्यं ॥ ब्रह्म इति द्विरूपं न वेदित्यन्यः ॥ उक्तं च
 आत्मकतेः परिणामाच्चैति सूत्रकृता ॥ श्रुतौ तदात्मानमिति श्वरस्य कृत्या अयत्नं कृति कर्मता वा ॥ स्व
 यं द्वितीयात्ते पदद्वयेन क्रमादतोयं भवति द्विरूपः ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतावित्यर्थः ॥ सा

वधि ये वेदो तत्रावणो क्रियमाणे कुतश्चित्प्रतिबंधात्तत्त्वज्ञानादुदये तत्प्रतिबंधनिवर्तकेनायकी
 तनाद्याश्रयणाय तन्निवृत्तौ च वेदांतादेव तानोदयः॥ व्युत्पत्तिर्माद्यादिनाश्रवणादिरहित
 स्य तु निरंतरकीर्तनादिपरस्यांते कृपालुर्न गवास्तारकमुपदिशेत्तज्जन्यज्ञानेन मुक्तिः स्या
 दिति॥ इदं च सर्वनामकोमुद्याप्रपंचितमित्यल॥ तस्माद्युक्तगोत्रनादिपरस्य लोकापराधा
 दिरहितस्य सेव्यमानेन गवत्रोमत्रैल्लोभजनकमित्यनवद्यं॥ इयान्निवेशः॥ न केदि
 वाचगततीर्जितनिद्रा इत्युक्तधर्मवतः शीघ्रं ज्ञाना मुक्तिः॥ अन्यस्य तु पापनिवृत्ति
 उर्वीसना नाशनादिपरंपरयेति॥ इदं च तत्रैव व्यक्तमिति ज्ञेयं॥ स्यात्कल्पितेनापि न वस्तु दुष्टं
 रूपेण मुक्तिर्न हितद्युता स्यात्॥ कतिपयसंगोपयमित्येव च तस्मादहं ब्रह्म महागिरास्मि
 अनंतशक्त्युज्ज्वलतावद्रीनश्रीदिव्यनामस्मृतिनष्टदोषः॥ श्रीदेवाक्रोतेः कथमस्य योग्यः
 श्रीसहस्रनामपिरामपाहि॥ तिरहितं मे परमेश्वरत्वं ध्यानात्तदेकस्य विज्ञातुराम॥ इवत्य
 ५०२

कुडा रुवतो जनस्यबंधः प्रबुद्धा रुवबंधनाशो रामाभिनिष्पत्तिरुदीरिता मे श्रुत्या न घत्वा
 दिकरूपतो स्त॥ ब्रह्मो एतद्वेदात्मनो विनसा विरुद्धेति मुनिर्जगाद॥ विन्मात्रता
 यामपि सर्वत्रावाह्यस्य पूंसे व्यवहारदृष्ट्या॥ उक्ता न घत्वादिगुणै घसत्त्वानजैमिनीया
 दिमता विरोधः॥ त्वक्तियुक्तेषु जनेषु मे श्री श्रीरामभूत्या न्मम सर्वकालं॥ तेषामवसानं च
 गुर्ववज्ञाने वास्तुन ब्रह्मविदामवज्ञा॥ न क्ताद्यवज्ञोत्थमधेन हेतुसंघातसंहाय विराम
 नाम॥ आरक्ष्य कमपि तदन्यदेव हंतीति चेत्तत्प्रतिपक्षेण॥ त्वक्त्युक्तं त्वक्त्युक्तं त्वक्त्युक्तं त्वक्त्युक्तं
 ब्रह्मभक्तिः सततं ममास्त॥ उर्वीसनाश्चिन्नगताश्च दोषान्नपुंसे सर्वे विदुः प्रहेण॥ अज्ञान
 तत्त्वोय विवर्जितस्य ब्रह्मात्मबोधेन अवस्थादात्॥ विदेहके वल्यमविद्यतो मे कुदालवेदा
 मरुपां विधेहि॥ विमुक्तिरत्नानि न वीरमानि नरोत्तमं न ग्रथितानि धीराः॥ धरंति यथा तु
 विदेहमुक्तिं ते राम सर्वज्ञा अवस्थादात्॥ मे गलां तस्माच्चरंते स्यात्कल्पितेनेत्यादिना॥ यद्य

पिकर्तवादेः कल्पितत्वात् न वस्तुतः कर्ता जी वस्तथा पितृत्वसाक्षात्कारे विना न मुक्तः ॥ अन्यथा सर्वो
 प्यसंसारो स्यात् ॥ मुक्तिरतत्त्वसाक्षात्कारेणैव रजतं न भ्रमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्पुनरेव प्रत्यक्षत्वात्
 साक्षात्कारेणैव संसारभ्रमनिवृत्तेर्विचित्रत्वात् ॥ उरुपदेन विना न न तत्त्वसाक्षात्कारः ॥ आचार्यवान्पुर
 षावेदेति श्रुतेः ॥ उच्यते नो पदेन योग्यतेत्यत आह अनन्तेति ॥ पाहीत्युक्तं कथं रक्षां कार्यं वि
 त्तपेक्षायां परनिध्यानां निरोहितं ततोऽप्यवधिपर्यं याविनिस्तुत्रार्थं वदन् प्रार्थयते ॥ निरोहित
 म्भूतिः ॥ न वतीति ॥ सेसास्मो न स्थितिबंधहेतुः ॥ सात्वो देव सर्वपाशापहानि रित्यादि श्रुतेर्विनि
 रोधः ॥ विधांतराणां प्रार्थयते रामा नि निष्पत्तिरिति ॥ स्वेन रूपेणा नि निष्पद्यत इति श्रुत्या उदा
 रिता अनघत्वादि रूपेणा नि निष्पत्तिरिति ॥ अत एव केन रूपेणा नि निष्पद्यत इत्यपेक्षायां
 ब्राह्मेण जे म निरूपन्यासादप्यश्रुतिस्तुति ॥ यद्वा स्वरूपमपहृतपापत्वादिसत्यसंकल्पत्वा
 तं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिव तेन रूपेणा नि निष्पत्तिः य आसा प हृत पापे त्या धुप न्या से न आ

१०७

नां वेदांते प्रवृत्तिरुच्यते नैवं नाम्नीति चेन्न ॥ पापराज्ञा दूषिता भयस्या अद्या लोस्त वत न प्रवृ
 त्तिरिति केन गवर्क क हृदयां लो जभास मानस कल ज्योति ज्योति स्त्व प्रकाश निरति राया
 नेदं हृत्स्मि राम निरव धि क कुराणा कटाक्षितस्य पुराणो न मस्यापि न न वेत् ॥ न ह्यया स सा
 ध्येनेव कार्यमिति नियमः ॥ उच्यते हि बहु विज्ञेय याया ससा ह्यो प्रधानि वृत्तस्यापि रोगस्य
 सुलभेनापि यत्किंचिदोषधेन निवृत्तिः वस्तु शक्ते रवे तत्वात् न गवत्रा म्भ्रा विन्या नेत रा
 क्ति त्वे प्रसिद्धं नाम्ना स्तियावती शक्ति रित्यादौ ॥ किंच न गवति न किंचिद्वि न नादि रूपा उध्वजे
 व ॥ जेन्मातर सहस्रेष्वित्यादि स्मृतेः ॥ अपि च ॥ जेन्मैर्ज्ञानसाधनत्वेना रोगीका यी ॥ न क्त्वा मा
 मणिजानातीति गीता स्मृतेः ॥ अद्या नुक्ति ध्यानशमाधेयं तमानै सो तुं शक्यो देव इहे वा सुय ईश ॥
 उच्यते यो जन्मवाते आ पिवि नानैस्तं संसारध्वां त विनाश हरि मी उ इति भगवद्वा प्यकुरव न
 ना न ॥ प्रपंचितं च ते स्म हस्त्रनाम ज्ञाप्य स्या द विव भगव नाम की र्त्तना दिवै जव ॥ इदं वात्रा

५४

सर्वज्ञे मित्येदुलोमिमतद्वयविरोध इत्यर्थः ॥ मरुत्तजन वात्सल्यं ममपर्वानुमोदनमित्यादिभगव
 द्दर्शना मुक्तलो कृतवात्सल्यं प्रार्थयते त्वत्कृतीतिज्ञान प्रतिबंधाभावात् ॥ त्वत्कृतीति ॥ तदुपकारास्मरणे कृतं प्रता स्यात् ॥
 त्वत्कृतीति ॥ कृतिर्दृष्टा कृतं प्रेक्षास्ति निः कृतिरिति स्मृतेः कृतं प्रता दोषो मुमुक्षोर्न युक्तः ॥ तेनैव
 दोषेण प्रतिबंधात्कृतं प्रतिबंधः स्यादिति भावः ॥ मरुद्वयविरोध इत्युक्तं न चैते मम न्यून्याय
 स्वावलोकिते ॥ अरव एव विमानाधिया विमुक्तं रत्नानां नाना नदीयधर्माः ॥ सेतुति चेद्वदनरे
 तदुक्ते रत्नानां नदीयधर्मसमाश्रितत्वात् ॥ न नदी येति आशानेकधर्माः मुक्तपुरुषे न सेतुति चेदित्यर्थः ॥
 तदुक्ते ॥ अज्ञानसंक्षेपे सर्वमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ अज्ञानले शानुस्यूते जीवमुक्ते समाश्रयात् ॥ अज्ञा
 त्वादविद्याया ब्रह्मज्ञानोदये क्वचित् ॥ निवर्तते सावरो नयथा सर्वं पूर्यते ॥ अंशो नरे रनुस्यूते
 तानेकोपिनक्षति ॥ तथा वांशो नरा एव देहद्वितयमनिनः ॥ तद्वर्मानां च रतीति प्राकृत्ये मनी

१०४

॥ १०४ ॥

प्रितः ॥ अज्ञानेकोपिनक्षति इत्याह अज्ञानेकोपि नक्षति इत्यर्थः ॥ अनुस्यूते रनुगमस्य समाश्रया दं
 गीकारादित्यर्थः ॥ क्वचित् ॥ क्वचिदुपाधौ ब्रह्मज्ञानोदये अज्ञावविद्या अंशो न निवर्तते प
 रचतुपाध्यन्तरेण अंशो नरे यथा सर्वं मनुगमादज्ञानेकोपिनक्षतिरित्यर्थः ॥ तथा च ॥ अज्ञान
 स्य सौरोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ मानिनः अनिमानिनः ॥ नानाविद्या ॥ पक्ष एव च पक्षेयः पुंसे दोषो
 वश्यको हीति चेन्न ॥ मूलज्ञाने निवृत्ता जीवनेदस्मत्तज्जीवे निवृत्त एव प्रपंचः ॥ स्वादित्येवं गौरव
 मानहीनत्वोका विद्यापक्ष एव समोनः ॥ अज्ञानां चैव मुक्त्यवस्था स्याद्यो यो नियो नियो नियो
 दिवाक्यात् ॥ री कृते नानेति ॥ हियस्मात् अत्र एका विद्या पक्षे पि जावनेद आ वश्य क इति चेदित्य
 र्थः ॥ अज्ञानेति अज्ञानस्य अंशो नरे यथा ब्रह्मस्या न तत्र हेतुयो नियो नियो नियो नियो नियो
 ति ॥ यो यो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो नियो
 तदज्ञानो जीवोपाधौ नाना तयो नाना मविद्या र्यानां चेदादी सा घटने नवानये वक्रत्या

॥ १०५ ॥

मायानेदसिद्धिः॥माया तु प्रकृतिं विद्यादिति पूर्वश्रुतिविरोधात् एकवचनेन तदेकालादिति
 भावः॥तस्य विद्यामिति संस्मृतत्वात्मायानेरेतीति हरिस्तत्वात्॥अजाकृतावेकपदश्रुतेश्च
 मायैकमंगीक्रियतोमहद्भिः॥मायामिति॥मायवयेप्रपद्यतेमायामेतातरंतीतइति श्रीकृष्ण
 नाकवादित्यर्थः॥नचेदोमायान्तिरिति श्रुत्या तदेदः॥तदा क्यस्यानेकश्रुतिस्मृतिविरोधात्मा
 या कृत्परत्वेन मायावयवपरत्वेन वा नेयत्वात्॥किंवा जामेका मित्यादिश्रुतावेकामित्येकशब्द
 न तदेकशब्दवर्णाच्च नूनं विवादात् अनेति॥असत्पुनानाः सुखविम्वस्तुष्टिः सत्याद्वयत्वं
 उ सुखस्वरूपात्॥न स घटे तेति हि कल्पनीया मायानमया श्रुतिनोन्यतश्च॥एवमिह एव कर्म
 मात्रविषयत्वात् वेदान्तानां च नित्याद्वय एव सुखविषयत्वाच्चिः फला विद्या प्रतिपादकत्वात्
 स्पष्टप्रत्यक्षादिविषयत्वे च विवादाभावत्रसंगोदिति भावः॥एकैव मायानुपपत्तिश्च प्रकल्पनी
 या सहलाघवेन॥निद्रैकदोषा बहुदोषदृष्टेरेकापि विचित्ररचयेत विचै॥कल्प्यमानमज्ञान

१०५

दिवाकोक्तविधिव्यपदेशाभ्यां च॥तत्रोपन्यास उद्देशः सवसोचेष्टव्य इति विधानार्थमागतविधि
 रसातलापने एतदुभयमिन्नोव्यपदेशः॥सर्वसं सर्वेश्वर इत्यादि रूपः॥अयं हि नो देवः॥विध्यभा
 वान्नाव॥नामविधिः सिद्धवन्निर्देशात् एवमेतै हेतुभिर्वा स्वेण रूपेणाग्निनिष्पत्तिरिति जैमि
 निर्मन्यत इति सूत्रार्थः॥ननु विनितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्योऽुलोमिरित्यनन्तरसूत्रेण॥
 एवं वा अरे यमात्मानन्तरोऽबाह्यः कस्तुः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्या च चैतन्यमात्रमा
 मनः स्वरूपमित्यवगतेस्तद्विरोध इत्यत आह॥आहो एवेति॥विदात्मनोपि ब्राह्मेत्येता
 सा अग्निनिष्पत्तिन विरुद्धेति॥एवमप्युपन्यासात् पूर्वजावादविरोधं वादरायण इति
 सूत्रेण हेत्यर्थः॥सूत्रार्थमाह विन्मात्रेतायामपि ति श्लोकेन॥विन्मात्रेणैत्यर्थः पूर्वजा
 वादित्यस्यैवायमाह बहु रूपेत्यादिना सत्यादित्यनेन॥बहुपुरुषव्यवहारदृष्ट्या उप
 न्यासाद्यवगतस्य मायामयस्य पूर्वोक्तगुणसंघस्य सत्यात् संज्ञादित्यर्थः तदिति॥

खे३
 खण्ड

वाचं निग्रहे मनसि प्रवीणो वागिंद्रियव्यापृतिवर्जितः स्यात् ॥ स्याद्द्वैदिक साध्यमात्रशब्दोक्त
 स्वपि नान्ये मनसीति दीर्घः ॥ वाङ्मयं रोधं व्याकरोति वागिंद्रियेति ॥ वाग्यादिति साद्विविधा जपादिः
 स्यात्त्रोक्तिकेति निरोधयोगे ॥ त्यजेज्जपादिपरिवर्जनीया व्युत्थानकाले पितृलौकिकी सा
 सा वाग्यादिति ॥ तदुक्तं ॥ मोक्षयोगासनयोगस्तितिहेकोनशालता ॥ निस्पृहत्वं समर्पणं वसधे
 नान्येकदंडित इति ॥ वागादिबाह्येन्द्रियनिग्रहेण निष्ठे मनोमात्रतयामनी धी ॥ मनश्च संक
 ल्यविकल्पहेतुं यच्छेदहेतुं चरिरेति द्विधा स्यात् ॥ अतौ वागित्युपलक्षणमित्याहुर्वागादीति ॥ ए
 तादृशोऽस्मीत्यभिमानमनो ज्ञानात्मसंज्ञो न विशेषरूपः ॥ अस्मिन्मात्रेण निमित्ततेयः सामा
 न्यरूपः समहानितीष्टः ॥ अहं कर्ता द्विविधः विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेत्याहु एतादृश इति ॥ अ
 मुकस्य पुत्र इत्याद्यभिमान इत्यर्थः ॥ यच्छेदहेतुं चरिरेति निमित्तस्वेवाभाविके तं च विशेष
 रूपं ॥ यथात्म्यं तं ज्ञानज्ञतो विशेषः संकोचमतिस्वत एवतद्वत् ॥ विनैव नो विस्मरणोद्यतस्याहं

१०५

कारसंकोच इतीति तेयं ॥ ते ज्ञासमातादिक निर्विकल्पज्ञानेन तुल्याचरतीयरूपिः ॥ विशेषरूपं य
 छेदित्येतदेव विवृणोति यथेत्यादिसंकोच इत्येतेन ॥ न ह्यसंकोच इत्यन्वयः ॥ इतीयचरतीयरूपि
 रित्यन्वयः ॥ वरीकृतायां चरतीयरूपमोक्षांतेनियच्छेत्कथितं महंतं ॥ सामान्यरूपं महदात्म्यमेव
 त्याकाचिदेकपरिशेषयेत् ॥ शान्तेनियच्छेदित्येतदेवाह सामान्येति ॥ निरुद्धविज्ञेयविषयव्यपेक्षल
 याभिमुख्यं यदियातितर्हि ॥ निद्रावशेषादियदेव हेतुर्लयास्यतद्वारणतः प्रबोध्यं ॥ शान्तात्मनि
 छावक्तुमारुतेनिरुद्धेति ॥ लयः सुषुप्तिः ॥ अजीर्णता वदुशं नमश्च निद्रावशेषश्च लयस्य हेतुः ॥
 तद्वानेतः प्राणनिरोधतो वायागीस्वचित्तं वदमानयीत ॥ तदुक्तं ॥ समापय्यानिद्रां सुजीलेत्यनेजी
 श्रमत्याज्यबाधे विविक्ते प्रदेष्टा ॥ समासीत निरुद्ध एष प्रयत्नो यवाप्राणो धोनिजाभ्या समागोदि
 ति ॥ लयव्यपेक्षं यदिकामजो गे विक्षिप्यते चेद्विषयेषु दोषः ॥ उः खंच संसृत्य विवेकशाली ब्रह्मा
 त्मनस्तस्मिन्निष्ठः ॥ योगार्थसंदर्शनवर्जनेन विक्षेपतश्चित्तशमं प्रकुर्यात् ॥ अजं प्रसिद्धं

२ मात्मतत्वं स्मरन्मनीषी न हि ज्ञो ग्यमी ह्येत ॥ कामश्च जोगश्चेति द्वंद्वै कर्त्तव्यं ॥ यद्वा कामं तदति कामा
 विषयास्तेषां जोग इत्यर्थः ॥ असिद्धं शास्त्रं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यस्मात्त्रागादिक वासनारब्धः कषा
 यदोषो यदि तेन युक्ते ॥ समाहितं नैतिमनोवगत्य विज्ञेयवतस्तस्य शमं प्रकुर्यात् ॥ विज्ञेयस्यैव कषा
 यस्य शमं प्रकुर्यात् ॥ कुर्यादित्यर्थः ॥ ३ः खेकाग्रं कदाचित्स्या ॥ जितं यत्तं कषायतः ॥ सात्वा समाहि
 तं नैति कषायं च निवारयेत् ॥ दोषो लयादोषमनसा समाख्ये ज्ञेयतेन ज्ञेयं चालयेत् ॥ ४ः ॥ ओ
 विरुद्धं ह्यसुखं समग्रं संस्थापिते चेतसि स्वप्रयत्नात् ॥ समेति ॥ समं सर्वेषु भूतेष्वित्यादि
 स्मृतं इत्यर्थः ॥ तच्च समग्रं चित्तं कषायलयादिभ्यां त्याज्यं चालयेत् ॥ संप्रयत्नात् ॥ सम्यक्
 स्मृत्सुखं सम्यगाविर्भवेत् ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तदुद्दिग्राह्यमतीन्द्रियमित्यस्मृतं ॥ समाधिनिर्
 तमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनियसुखं भवेत् ॥ न शक्यते वर्णयितुं नदा गिरा स्वयंतदंतः करणे

१०१

मेकमने कवेति लक्षणे एकस्यापि निद्रा दोषस्यानेककार्यहेतुत्वस्य स्वप्ने दृष्टत्वाद्वा घवसहस्र
 तानुपपत्तिर्विविचित्रशक्तिरुमेकमेवाज्ञानमादाय विश्राम्यतीत्याहरेकैवेति ॥ सहेतिलाघवस
 हस्रतानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ निद्रेति ॥ निद्रारूपा दे कदोषादित्यर्थः ॥ अज्ञानमेकमित्यस्मृतं स्मृतं
 धोक्तार्थानुपपत्तिसिद्धार्थं तुवादिनीत्याहुः ॥ इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ वाक्चित्तरोधादिकयोग्यं
 द्याहीनाश्चमूढावतयोतिमुक्तिं ॥ यत्रोमसंकीर्तनमात्रेण संश्रामचंद्रकलेयेकपात्रे ॥ मं
 गलत्रयस्त्वस्य बहुश्रेयस्करत्वात्पुनश्चेष्टदेवतानुसंधानरूपं मंगलमाचरति ॥ वाक्चित्तेति ॥
 वाचश्चित्तेमनसि निरोधः आदिशब्दान्मनसो ज्ञानात्मारव्यविशेषाहंकारे तस्य च सामान्याहंकारे त
 स्य च शांतात्मनि निरोधस्तनयोग्या एकाया इदमुपलक्षणे सूक्ष्मवस्तुविषयत्वेन सूक्ष्मा चतया
 बुध्येत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यच्छेष्टाङ्गुनसी प्राज्ञस्तदिच्छेज्ञान आत्मनि ॥ ज्ञानमात्मनिम हति
 नमश्तेतद्यच्छेज्ञाने आत्मनीति ॥ तदर्थश्च समवयन्याय रत्नावल्यां श्लोके सूक्तं ते वात्र लिख्यते ॥

नै० सं०
१०८

यदि कदाचित् सुखासाध्यशतवातमशकाद्युपदेवेण वा निश्चरेत्तदा किं कार्यमत आह चित्तमिति ॥
चरत् निश्चरन्ति तेषु न निश्चलं यथा स्यात्तथा ईशरूपं ब्रह्मण एकीकृतं कुर्यात् ॥ तत्र साधन
माह निरोधेति ॥ एवमुक्ता इत्या वाङ्मिरोधादिना एकाग्रबुद्ध्या रहिताः अत एव मूढाः एता
दृशा अपि मुक्तिं याति बनेत्याश्चये ॥ दृश्यते तत्र या बुद्ध्या सुदमया सुदमेदं शक्तिरित्युक्तं
साक्षात्कारसामग्रीराहित्येन तद्दीना अपि मुक्तिं प्रयांत्य हो नाम कीर्तनमहात्म्यं तदेतत्प्रप
चित्तं श्रीनागवत नगवत्तामको मुद्यादावित्यल मतिविस्तरेण ॥ चोचल्यनो ब्रह्मणि न
स्थिरमोचितं कथं ब्रह्म सुखानुभूतिः ॥ श्रीरामनामस्मृति कर्तनाद्यैर्विभक्तुस ब्रह्म सुख
समग्रं ॥ वेदान्तामृतमेतत्तु पिवं त्वत्केशतो बुधाः ॥ यतो मृत्युविनाशो न ब्रह्मामृत
सुखं न वेत् ॥ वान्तिका नरणे श्वसाधवीयस्य मेधनादाते निरीयक सारार्थ सारामृतमुपा
गतं ॥ अनायासेन संसेयं स्वादयं तु हितार्थिनः ॥ रसज्ञानं रसज्ञाहि परत्रापि रसग्र

१०८

हाः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ संवत् १७९८ शके १५८३ भाद्रपद
वदि ११ सोम गंगा तीरे व्यासकाश्यां तर्गतमिरजापुरे ॥ लिखितमिदं पुरतर्क ज्योतिर्विदं
विश्वनाथासज गंगाधरशर्मणा ॥ समाप्तमिति ॥ ॥ शुभं भूयात् ॥ ॥ ॥

९३
२६ +

९८२

तैत्तिरीयके सारार्थः समाप्तःज
२६

+

नष्टत्वं तदतिशयेत्यर्थः॥ निर्दृष्टिस्तस्मै लसमाधिकाले स्याद्वेतसा ब्रह्म सुखा नुभूतिः॥ नास्मा
 दयेदिदं दिते यदत्र श्री गौ उपादेनी विरुद्धं ते तत्॥ अतिस्मृत्या विवक्षितमर्थमिह॥ निर्दृष्टी
 ति॥ संस्कारमात्रं शेषतया स्मृत्यै हतिरहितं च तस्मै च तेनेत्यर्थः॥ नास्मादयेत्सुखं तत्रेत्य
 उक्तं तदत्र न विरुद्धं तद्व्यवयः॥ समाधिरोधी स विकल्पबोधो यः स्यात्सुखास्वादनराय
 वाच्यः॥ महत्समाधौ सुखमन्ववमिति दृष्ट्वा त्रानिषिध्यते सः॥ एवार्थं चकारस्य स इत्य
 नेनान्वयः॥ योऽवस्थितस्य स विकल्पपरामर्शः स एवात्र निषिध्यत इत्यविरोध इत्यर्थः॥ स्वकी
 यभावः प्रकटीकृतो गेनिः संग इत्यादि गिरायमेव॥ चित्तं चरन्निश्चलमीश रूपं निरोधयत्ने
 न मुक्तः प्रकुर्यात्॥ उक्तं समर्थयिते स्वकीयेति॥ निःसंगः प्रज्ञया जवेदिति वाक्येनेत्यर्थः॥ प्रक
 र्त्तं स विकल्पकं ज्ञानं प्रज्ञातया सह संगं त्यजेत्तद्व्याधृतिगृहीता बुद्धिः प्रज्ञातदात्मकेन साध
 नेन सुखास्वादनतद्वर्णनादिरूपा मासक्तिं त्यजेदिति तद्व्याख्यार्थः॥ समाधौ ब्रह्म ज्ञानेन समं